T.C.

BATMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GERTRUDE BELL'İN TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NDAKİ SEYAHATLERİ VE FAALİYETLERİ

HAZIRLAYAN

Muhammed Nurullah PARLAKOĞLU

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

BATMAN – 2018

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAYI

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN danışmanlığında Muhammed Nurullah PARLAKOĞLU tarafından hazırlanan "Gertrude Bell'in Türkiye Mezopotamyası'ndaki Seyahatleri Ve Faaliyetleri" adlı tez çalışması 10/01/2018 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	**İmza**
Başkan Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN	.....
Üye Yrd. Doç Dr. Tekin İDEM	.....
Üye Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY	.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Yrd. Doç. Dr. Enes IŞIKGÖZ
SBE Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

Muhammed Nurullah PARLAKOĞLU

16.01.2018

ÖNSÖZ

2011 yılında başlayan Arap Baharı ve onu takip eden; Suriye ve Irak'taki iç çatışmalar bu bölgenin modern sınırlarının mimarı olan kişilerin ön plana çıkmasını sağlıyor. Winston Churchill, Thomas Edward Lawrence, Percy Cox gibi şahıslar bu alanda aktif görev yapan ve herkes tarafından tanınan önemli isimler. Irak'ın kuruluşunda önemli pay sahibi olan ve Türkiye'de de çalışmalar yapmış olan Gertrude Bell hakkında ise ülkemizde yeterince akademik çalışma yapılmış değil. Bell ile ilgili Dünya'da yapılan diğer çalışmalar ise Irak ve Suriye'deki faaliyetlerine ve onun kişisel yaşantısına odaklanıyor.

Bu tezde Bell'in 1909 ve 1911 yıllarında Mezopotamya'nın günümüzde Türkiye topraklarında kalan bölümündeki seyahatleri incelendi. Tezin amacı 20. Yüzyılın başlarında Türkiye Mezopotamyası'nın siyasi ve kültürel yapısını Bell'in bakış açısı doğrultusunda anlamaktır. II. Meşrutiyet sonrası oluşturulan yeni hükûmet sisteminin bölgedeki yansımalarını ve değişen dengeleri bu gözlemlerden öğrenebilmek mümkün olacaktır. Ermeni olayları, aşiret isyanları ve gruplar arası çatışmaların olduğu bir döneme rastlaması da Bell'in seyahatini önemli kılan sebeplerden biridir. Özellikle bu bölgenin incelenmesinin nedeni I. Dünya Savaşı sonunda Türkiye Cumhuriyeti toprakları içerisinde kalmış olmasıdır. Sykes-Picot ve Sevr Anlaşmalarının çizdiği haritalar göz önünde bulundurulursa bu bölge için düşünülen planlar daha iyi anlaşılabilir. Bell'in politik amaçları ve siyasi niyetleri tezde ayrıntılı olarak incelenmedi. Zira bu konunun sağlıklı olarak ele alınabilmesi için Mezopotamya ve Suriye'deki tüm seyahatlerin ve görüşmelerin detaylı bir şekilde analiz edilmesi ve diğer gezginlerle karşılaştırılması gerekir.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında bölgenin geçmişi ve önemi anlatıldıktan sonra; ilk bölümde Bell'in bölgeye gelmeden önceki kısa yaşamı, ailesi, eğitim hayatı ve ilk gezileri mercek altına alındı. Oldukça maliyetli olan yolculuklarının ailesi tarafından karşılanması, ailesinin desteğiyle dönemin şartlarına nazaran çok iyi bir eğitim alması ve bunun yanı sıra devletin üst düzey bürokratlarıyla kurduğu yakın ilişikler tezin sonraki kısımlarının anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

İkinci bölümde Bell'in 1909 ve 1911'de bölgedeki gezileri ayrıntılı şekilde anlatıldı. Bu bölümde faydalanılan en temel kaynak Newcastle Üniversitesi tarafından yayımlanan günlükleridir. Bunun yanı sıra mektupları ve kitapları da yer yer kaynak olarak kullanıldı. Bu kısmın bölümlendirmesinde günümüzdeki il ve ilçe sınırları temel alındı. Köy ve kasabaların eski isimleri ve günümüzdeki isimleri birlikte verildi. Ayrıca Bell'in takip ettiği güzergâh haritalar üzerinden gösterildi. Bu yöntemin takip edilmesi, Bell'in geçmişte seyahat ettiği yerlerin günümüzdeki durumunun anlaşılabilmesi bakımından önemlidir.

Üçüncü bölümde ise Bell'in bölgedeki kültürel ve siyasi faaliyetleri çeşitli alt başlıklar içerisinde incelendi. Bu bölümde Osmanlı arşiv belgeleri, misyoner kuruluşların raporları gibi çeşitli kaynaklar kullanıldı. Bunun yanı sıra Bell'in bölgeden ayrıldıktan sonra Türkiye Mezopotamyası'na yönelik çalışmaları da ayrıca değerlendirildi. Sonuç kısmında Bell'in gözlemleri doğrultusunda bölgenin genel durumu analiz edildi, ayrıca çektiği bazı fotoğraflara da ekler kısmında yer verildi.

Bu tezin Osmanlı sonrası modern Ortadoğu'nun şekillendiği dönemin anlaşılması hususundaki kör noktaları aydınlatması ve sonraki çalışmalara örnek teşkil etmesi açısından yararlı olacağını ümid ediyorum.

Son olarak çalışmalarımda benden desteklerini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN'e, hocam Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM'e; hayattaki seçimlerimde her zaman arkamda duran aileme; tezin yazılış aşamasında ve kaynak temininde yardımcı olan arkadaşlarım Güven ÇAĞAN, Hasan DEMİRCİ, İbrahim Tolga KARA ve emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Muhammed Nurullah PARLAKOĞLU
BATMAN-2018

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

GERTRUDE BELL'İN TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NDAKİ SEYAHATLERİ VE FAALİYETLERİ

Muhammed Nurullah PARLAKOĞLU
Batman Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

İngiliz gezgin, yazar, arkeolog ve politik danışman olan Gertrude Lowthian Bell, 1909 ve 1911'de Mezopotamya'yı ziyaret etti. Günümüz Irak ve Suriye'nin yanı sıra, bölgenin Türkiye'ye ait kısmı olan ve Türkiye Mezopotamyası olarak bilinen bölümünü de gezdi. Gezileri sırasında Oxford Üniversitesi'nden almış olduğu Tarih eğitiminden ve ailesinin mali desteğinden yararlandı. Daha sonra görev yaptığı İngiliz İstihbarat birimindeki kariyeri ve Orta Doğu'nun şekillenmesindeki rolü onun bu gözlemlerini önemli kılmaktadır.

Bu tez, Bell'in Türkiye Mezopotamyası'ndaki yolculuklarını ve faaliyetlerini üç bölüm halinde inceler. İlk bölüm, Bell'in bölgeye gelmeden önceki ilk yaşamı, eğitim süreci ve ailesi ile ilgilidir. İkinci bölümde, Bell'in 1909 ve 1911 yıllarında bölgede gerçekleştirdiği seyahatler üzerinde duruluyor. Yazmış olduğu günlükler ve mektuplar bu bölümün ana kaynağıdır. Son bölüm, Bell'in sosyo-kültürel analizleri, Osmanlı Devleti ve bölgedeki yabancı temsilcilikler ile olan ilişkilerini konu alır. Ayrıca, bölgeyi terk ettikten sonraki çalışmaları ve faaliyetlerinin Türkiye Mezopotamyası'na olan etkileri de bu bölümde ele alınıyor. Tez, I. Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye Mezopotamyası'nın Bell'in bakış açısıyla nasıl göründüğünü göstermeyi amaçlıyor.

Batman – 2018, Sayfa: 164

Anahtar Kelimeler: Gertrude Bell, Mezopotamya, Türkiye, Ortadoğu

ABSTRACT

Master's Thesis

GERTRUDE BELL'S TRAVELS AND ACTIVITIES IN TURKISH MESOPOTAMIA

Muhammed Nurullah PARLAKOĞLU

Batman University

Institute of Social Sciences

The Department of History

The Major of Modern History

Supervisor: Prof. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Gertrude Lowthian Bell, who is an English traveler, writer, archaeologist and political adviser, has taken twice visits to Mesopotamia in 1909 and 1911. As well as today's Iraq and Syria she also traveled on Turkey's part of the area which is known as Turkish Mesopotamia. During the trips, she took advantage of her History education from Oxford University and financial support of Bell Family. Her later career in British Intelligence and role of the shaping Middle East makes her observations significant.

This thesis examines Bell's travels and activities in Turkish Mesopotamia as three sections. The first section is about Bell's first life, family, and educational background before long travels throughout the area. In the second section, the work is concentrated Bell's travels in 1909 and 1911 in the area. Her diaries and letters are main sources of this section. The last section is about sociocultural analyses of Bell and her relations with Ottoman Government and foreign representations in the area. additionally, her studies after leaving area and effects of her activities toward Turkish Mesopotamia takes a place in the last section. The thesis aims to show the situation of Turkish Mesopotamia before World War I from Bell's perspective.

Batman – 2018, Page: 164

Keywords: Gertrude Bell, Mesopotamia, Turkey, Middle East

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **IV**
ÖZET ..... **VI**
ABSTRACT ..... **VII**
KISALTMALAR ..... **XI**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM:
GERTRUDE BELL'İN İLK YAŞAMI VE EĞİTİM SÜRECİ

1.1. AİLESİ, İLK HAYATI VE EĞİTİMİ 5
1.1.1. Bell Ailesi 5
1.1.2. Doğumu ve İlk Yılları 6
1.1.3. Okul Hayatı 7
1.2. TURİSTİK VE EĞİTİM AMAÇLI SEYAHATLERİ 10
1.2.1. Bükreş ve İstanbul: Doğudaki İlk Yurtdışı Gezileri 10
1.2.1.1. Romanya Deneyimi 10
1.2.1.2. İstanbul Gezisi: 11
1.2.2. İran Günleri 12
1.2.3. Dünya Turu ve Dağcılık Faaliyetleri 14
1.2.4. Ortadoğu'daki İlk Gezileri 16
1.2.5. Arkeoloji Alanındaki Çalışmaları 19

İKİNCİ BÖLÜM:
GERTRUDE BELL'İN TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NDAKİ SEYAHATLERİ

2.1. GERTRUDE BELL'İN 1909 YILINDA TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NA YAPTIĞI İLK SEYAHAT 21
2.1.1. Silopi 21
2.1.2. Cizre 24
2.1.3. Güçlükonak 25
2.1.4. İdil 27
2.1.5. Nusaybin 30
2.1.6. Midyat 33
2.1.7. Savur 40
2.1.8. Bismil 41

2.1.9. Diyarbakır 41
2.1.10. Ergani 44
2.1.11. Maden 46
2.1.12. Elazığ 47
2.1.13. Baskil 50
2.1.14. Malatya 51
2.1. GERTRUDE BELL'İN 1911 YILINDA TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NA YAPTIĞI İKİNCİ SEYAHAT 54
2.1.1. Nusaybin 54
2.1.2. Mardin 55
2.1.3. Yeşilli 60
2.1.4. Ömerli 61
2.1.5. Midyat 62
2.1.6. Gercüş 65
2.1.7. Hasankeyf 66
2.1.8. Batman 67
2.1.9. Beşiri 69
2.1.10. Kozluk 70
2.1.11. Silvan 70
2.1.12. Bismil 72
2.1.13. Diyarbakır 73
2.1.14. Çınar 75
2.1.15. Derik 76
2.1.16. Viranşehir 77
2.1.17. Ceylanpınar 78
2.1.18. Harran 80
2.1.19. Şanlıurfa 83
2.1.20. Bozova 85
2.1.21. Suruç 85
2.1.22. Birecik 86
2.1.23. Karkamış 86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
GERTRUDE BELL'İN TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NDAKİ KÜLTÜREL VE SİYASİ FAALİYETLERİ

3.1. KÜLTÜREL FAALİYETLERİ 89
3.1.1. Bölgede Yaşayan İnsanlara İlişkin Gözlemleri 89
3.1.1.1. Müslümanlar 89
3.1.1.2. Gayrimüslimler 94
3.1.2. Arkeolojik Kazılar 103
3.1.3. Tarihi Eserlerin Fotoğraflanması 104
3.2. SİYASİ FAALİYETLERİ 105
3.2.1. Osmanlı Hükûmetiyle Olan İlişkileri 105
3.2.2. Bölgedeki Yabancılar İle İlişkileri 109
3.2.2.1. İngiliz Hükûmeti Temsilcilikleriyle Olan İlişkisi 109
3.2.2.2. Amerikan Board Misyonerleriyle Temasları 110
3.2.2.3. Alman ve Fransız Vatandaşlarıyla Temasları 112
3.2.3. Bölgeden Ayrıldıktan Sonraki Çalışmaları 113

SONUÇ 122
KAYNAKÇA 124
EKLER 135

KISALTMALAR

A.g.e: Adı geçen eser

BEO: Babıali Evrak Odası

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C: Cilt

Ç.N: Çevirmen Notu

Çev: Çeviren

DH.MKT: Dahiliye Mektubî Kalemi

DH.ŞFR: Dahiliye Şifre Kalemi

Ed: Editör

İ..DUİT: Dosya Usulü İradeler

s: Sayfa

ss: Sayfalar

S: Sayı

TNA: The National Archive

GİRİŞ

Mezopotamya, Dicle ve Fırat nehirlerinin havzaları içinde kalan bölgeye verilen isimdir.[1] 20. Yüzyılın başlarında Basra'nın kuzeyinde kalan ve bugün büyük kısmı Irak sınırları içinde olan topraklar İngilizler tarafından Turkish Mesopotamia[2] olarak biliniyordu. 1914 yılında bu bölgenin işgal edilmesine yönelik hazırlanan rapor *Plan For Operations In Turkish Mesopotamia* olarak adlandırıldı.[3] Bu ismin verilmesinin sebebi bu bölgenin Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında olmasıydı. Mezopotamya pek çok ırkın, dini grubun ve uygarlığın merkezi olduğu için bölümleri isimlendirilirken, hâkim siyasi otorite kullanılır. Günümüzde ise Türkiye sınırları içerisinde kalan bölüme Türkiye Mezopotamyası denilebilir. Zira bölgenin diğer kısımları Irak Mezopotamyası ve Suriye Mezopotamyası olarak adlandırılmaktadır.[4] Türkiye Mezopotamyası; güneyde Suriye ve Irak sınırları, batıda Fırat Nehri havzası, doğuda Dicle Nehri havzası, kuzeyde ise Erzurum'a kadar geniş bir alanda uzanır. Türkiye sınırları içerisinde kalan ve bilinen en eski ibadethane olan Göbeklitepe;[5] bilinen en eski köy yerleşimi Çayönü Höyüğü gibi alanlar bölgenin tarihinin çok eskilere uzanıyor olduğunun göstergesidir.[6]

Sümerlerin yazıyı bulmasıyla birlikte tarih Mezopotamya'da başladı.[7] Yazıyla birlikte kurumsallık ve hukuk gibi kavramlar da ilk bu bölgede gelişti.[8] Sümerlerden sonra Babil, Asur, Persler ve Büyük İskender'in eline geçen bölge daha sonra; Romalılar, İskitler, Partlar ve Persler arasındaki hâkimiyet mücadelesine sahne oldu.[9]

---

[1] Kathleen Kuiper, **Mesopotamia: The World's Earliest Civilization**, The Rosen Publishing Group, New York 2010, s. 11.

[2] Türk Mezopotamyası veya Türkiye Mezopotamyası olarak çevrilebilir. İngilizler O dönemde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki topraklara Turkey diyorlardı. Dolayısıyla Turkish derken kastedilen şey Türk etnik kökeni değil, Türk devletidir.

[3] General Staff India, **Plan For Operations In Turkish Mesopotamia**, Government Monotype Press, Simla 2014, s. 1.

[4] Helga Seeden, "Western Archaeology and the History of Archaeological Sites", **The East And The Meaning Of History: International Conference** (23-27 Kasım 1992), Università Degli Studi Di Roma "La Sapienza." Dipartimento Di Studi Orientali, Roma 1994, s. 62.

[5] Emrullah Güney-Umut Güney, **Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları**, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 285.

[6] Güney, a.g.e, s. 288.

[7] Jean Bottéro, **Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods**, University of Chicago Press, Chicago 1995, s. 28.

[8] Linda T. Darling, **A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization**, Ruotledge, New York 2013, s. 15.

[9] Güney, a.g.e, s. 285.

İslam fetihleri sonrası sırasıyla Emevi ve Abbasi halifelerinin yönetimine giren bölgede[10], Selçuklular döneminden itibaren Türk egemenliği başladı.[11] Yavuz Sultan Selim'in Musul, Diyarbakır ve Mardin'i; Kanuni Sultan Süleyman'ın ise Irakeyn Seferi ile Bağdat ve Basra'yı almasıyla 16. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren Mezopotamya bölgesi tamamen Osmanlı kontrolü altına girdi. Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası gibi bölgeye komşu olan yerler de Osmanlı idaresi altında olduğu için bu dönemde İran tarafından gelen akınlar dışında bölgede ciddi bir işgal tehdidi yaşanmadı. 1624 yılında Safeviler Bağdat'ı ele geçirdiyse de, Sultan IV. Murad'ın Bağdat Seferi sonrası bölgede tekrar Osmanlı yönetimi başladı.[12] Haçlı saldırıları ve Moğol istilası ile kısmen kesintiye uğramış olsa da Mezopotamya'daki Türk hâkimiyeti, İngiliz ve Fransızların 1. Dünya Savaşı'ndaki işgaline kadar devam etti.

Mezopotamya'nın İngilizler ve Fransızlar tarafından işgal edilmesi belirli aşamalarla gerçekleşti. Coğrafi Keşifler sonrası başlayan sömürge yarışı, Sanayi Devrimi ile birlikte hız kazandı. Sömürgeciliğin ilk yıllarında *terra incognita*[13] diye tanımlanan ve medeniyetin erişmediği alanlar için büyük bir mücadele verildi.[14] İlerleyen dönemlerde artan ham madde ve insan ihtiyacı kimseye ait olmayan toprak tanımının genişlemesine sebep oldu. Avrupa'nın hemen yanı başındaki geniş Osmanlı topraklarının paylaşılması fikri *Şark Meselesi* adı altında ilk defa Rus Çarı I. Alexander tarafından ortaya atıldı. Yunan İsyanına destek verilmesi gerektiğini savunan Çar, doğudaki Hristiyanların haklarının korunması ve bağımsızlıklarının verilmesi gerektiğini düşünüyordu.[15] Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Napolyon Savaşları sonrası tekrar oluşturulmaya çalışılan statükonun dışında bırakılması gerektiğini de belirtiyordu. Fakat Fransa ve İngiltere Rusya'nın büyük avantaj sağlayacağı düşüncesiyle Osmanlı Devleti'ni parçalamaya ilk başta karşı çıktılar.[16] Bununla

[10] John Joseph Diskin, "The Genesis Of The Government Educational System In Iraq", **University of Pittsburgh Graduate Faculty in the School of Education**, Basılmamış Doktora Tezi, 1971, s. 15.
[11] Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, s. 275.
[12] Rhoads Murphey, **Ottoman Warfare, 1500-1700**, Ruotledge, New York 2006, s. 4.
[13] Latince'de, kimseye ait olmayan topraklar. İngilizce'de "no man's land" diye de bilinir.
[14] D. Graham Burnett, **Masters of All They Surveyed: Exploration, Geography, and a British El Dorado**, University of Chicago Press, Chicago 2001, s. 68.
[15] Alexander Bitis, **Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833**, OUP/British Academy, London 2006.
[16] Henry Kissinger, **Diplomacy**, Simon and Schuster, New York 2011, ss. 92-94.

birlikte başta Osmanlı Devleti olmak üzere Doğu'ya olan ilgi günden güne artıyordu. Batılı devletler Doğu'yu tanımaya çalışıyor, arkeoloji, antropoloji, tarih gibi alanlarda çalışmalar yapıyor; hatta rekabeti, bölgede yaşayan farklı azınlık grupları destekleyerek sürdürüyorlardı.[17] Günümüzde Oryantalizm adı altında incelenen bu çalışmalara gezginlerin katkısı da yadsınamayacak derecede önemlidir. Bölgeye gelen yüzlerce seyyah, Batı'nın kendi Doğu algısının üretilmesini sağladı.[18] Aynı zamanda üstünlük hissini de vurgulayan bu algı, işgal hareketleri için fikri altyapıyı oluşturdu.[19]

Sömürge yarışında İngiltere 1858'de en önemli sömürgesi olan Hindistan'da kontrolü kesin olarak sağladı.[20] Hindistan'ın fethi ve yönetilebilmesi çok önemli bir başarıydı.[21] Fransa'nın 1830'da Cezayir'i, 1881'de ise Tunus'u ele geçirmesinin ardından İngiltere, Hindistan'a giden yolu güvence altına almak için 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de de Mısır'ı fiili olarak işgal etti.[22] Dolayısıyla 19. Yüzyıl'ın sonlarına doğru Osmanlı toprakları paylaşıma açıldı ve Mezopotamya da sömürülmeye açık bir toprak parçası haline geldi.[23] I. Dünya Savaşı'nın başında Hindistan yolunu güvenceye almak isteyen İngiltere 1914 yılında Basra'yı, 1917 yılında ise Bağdat Vilayetini işgal etti.[24] Savaşın sonunda Bağdat Demiryolu'nun kuzeyinde kalan bölgeler ile Cizre ve Hakkâri hattı, Türkiye topraklarında kalırken Mezopotamya'nın güney kısmı İngiltere ve Fransa arasında paylaşıldı. Bölgede yaşayan insanların muhalefetine rağmen[25] İngiltere mandası altında Irak Krallığı, Fransa denetiminde de Suriye Devleti kuruldu.

---

[17] Edward W. Said, **Orientalism**, Vintage Books, New York 1979, ss. 191-192.
[18] Pallavi Pandit Laisram, **Viewing the Islamic Orient: British Travel Writers of the Nineteenth Century**, Routledge, New Delhi 2014, s. 2.
[19] Edward W. Said, a.g.e, ss. 204-205.
[20] Ramsay Muir, **The Making of British India, 1756-1858: Described in a Series of Dispatches, Treaties, Statutes, and Other Documents**, Manchester University Press, Manchester 1915, s. 168.
[21] Danielle Leigh Nielsen, "Reading The Empire From Afar: From Colonial Spectacles To Colonial Literacies", **Case Western Reserve University Department of English**, Basılmamış Doktora Tezi, 2011, s. 182.
[22] Alexander Lyon Macfie, **The Eastern Question 1774-1923: Revised Edition**, Routledge, New York 2008, ss. 1-2.
[23] Zainab Bahrani, **The Graven Image: Representation in Babylonia and Assyria**, University of Pennsylvania Press, Philedelphia 2011, s. 62
[24] John Fisher, **Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916-1919**, Routledge, New York 2012, s. 61.
[25] Eliezer Tauber, **The Formation of Modern Iraq and Syria**, Routledge, New York 2013.

Mezopotamya'da İngiltere'ye bağlı olarak kurulan Irak Krallığı'nın kuruluşunda en etkili olan isimlerden biri Gertrude Lowthian Bell'di.[26] 1916 yılından itibaren İngiltere'nin Irak ile ilgili biriminde çalışmaya başlayan Bell, 1926'daki ölümüne kadar bu görevini sürdürdü.[27] Resmi olarak devlet için çalışmadan önce de Anadolu, İran, Mezopotamya, Filistin, Türkiye, Kuzey Afrika, Arabistan, Hindistan gibi pek çok bölgeye seyahatler gerçekleştiren Bell, bu bilgi birikimini devlet politikalarının belirlenmesinde kullandı. Bununla birlikte Bell Türkiye Mezopotamyası'na uğrayan ilk İngiliz değildir. Dolaştığı yerler daha önce 1904 yılında Mark Sykes[28] ve 1892 yılında Oswald Hutton Parry[29] gibi önemli kişiler tarafından da ziyaret edildi. Mark Sykes bir asker ve diplomattı; gezilerinde bölgeye politik ve alaycı bir üslupla yaklaştı. *Daru'l İslam* adlı kitabında bu yaklaşımın izlerini görmek mümkündür. O.H. Parry ise bir din adamı ve akademisyendi. *Bir Süryani Manastırı'nda Altı Ay* isimli kitabında gözlemlerini ve tecrübelerini romantik bir dille, ayrıntılı şekilde anlattı. Bu iki isim bir birlerinden oldukça uzak bakış açılarına sahipti. Bell'i onlardan farklı kılan şey hem diplomasiyi iyi bilmesi hem de akademik yetkinliğinin üst düzeyde olmasıydı. İngiltere'nin en üst düzey bürokratlarıyla tartışacak kadar politikaya hâkimdi. İngilizce, Arapça, Farsça, Almanca, Fransızca gibi dilleri ileri seviyede; Türkçe ve İtalyancayı da insanlarla anlaşabilecek kadar konuşabilirdi.[30] Hatta Japonca, Hintçe ve İbranice'ye bile aşinaydı.[31] Bell'in gözlemleri Sykes'tan daha ciddi, Oswald'dan da daha gerçekçiydi. Doğu'yu Müslüman bir bütün olarak gören önceki oryantalistlerin askine; o, bu toprakları çeşitliliğin şekillendirdiğinin farkındaydı.[32] Bu yaklaşımı ve sonraki kariyeri, Bell'in çalışmalarının Türkiye Mezopotamyası'nın tarihi ve kültürü hakkında en önemli kaynaklardan biri olmasını sağlamaktadır.[33]

---

[26] Charles Tripp-Paul Collins, **Gertrude Bell and Iraq: A Life and Legacy**, Oxford University Press, Oxford 2017, ss. 1-2.
[27] Tripp-Collins, a.g.e, s. 9.
[28] Mark Sykes, **Dar-ul-Islam, a Record of a Journey Through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey**, Bickers & Son, London 1904, s. 288.
[29] Oswald Hutton Parry, **Six Months in a Syrian Monastery**, Horace Cox, London 1895, s. 167.
[30] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=354, 03.02.2016.
[31] Elizabeth Monroe, "Gertrude Bell (1868-1926)", **British Society for Middle Eastern Studies**, Vol: 7, No: I, 1980, s. 3.
[32] Mohammed Alquwaizani, "Orientalism And Postcolonialism In Modern Arabic Thought Imaging And Counter-Imaging", **University of Colorado Department of English**, Basılmamış Doktora Tezi, 2002, s. 132.
[33] Stephen Hill, "Gertrude Bell", **Antiquity**, Vol: 50, Issue: 199-200, 1976, s. 192.

BİRİNCİ BÖLÜM:
GERTRUDE BELL'İN İLK YAŞAMI VE EĞİTİM SÜRECİ

1.1. AİLESİ, İLK HAYATI VE EĞİTİMİ

1.1.1. Bell Ailesi

Bell'in yaşamında ailesinin rolü büyüktür. İngiltere için çalışmadan önce Dünya'nın dört bir yanına gerçekleştirdiği seyahatlerin giderlerini babası Hugh Bell karşıladı.[34] O dönemde İngiltere'nin en iyi okulu olan Oxford'da okuyabilmesi de yine ailesinin gelir seviyesi sayesindedir.[35] Ailenin zenginleşme öyküsü ise Bell'in dedesi Isaac Lowthian ile başladı.

Bell'in 1816 yılında doğan dedesi Isaac Lowthian Bell Almanya, Danimarka ve Edinburg Üniversitesi gibi çeşitli yerlerde iyi bir eğitim aldı ve 24 yaşında babasının demir fabrikasında çalışmaya başladı. Daha sonra iki kardeşiyle birlikte Bell Kardeşler şirketini kurdu.[36] Aldığı eğitim ile babasından gelen birikimi birleştirerek bu aile şirketini büyüttü; şirket 1870'lere gelindiğinde Avrupa'nın en önemli demir işleme tesislerinden biri haline geldi.[37] Lowthian, sadece bir iş adamı değil aynı zamanda ülkede saygı duyulan bir bilim insanıydı. 1885 yılında Baronet unvanını alarak asil kişiler sınıfına dâhil oldu[38] ayrıca Newcastle Belediye Başkanlığı, Parlamento Üyeliği gibi bazı idari vazifeleri de icra etti. Lowthian Bell 1842 yılında bir kimya üreticisinin kızı olan Margaret Pattinson'la evlendi, bu evliliğinden üç kızı iki oğlu oldu. 10 Şubat 1844'te dünyaya gelen ve en büyük oğlu olan Thomas Hugh, Gertrude Bell'in babasıdır.[39]

Hugh Bell tıpkı babası gibi eğitimini yurtdışında, aile şirketlerinde fayda sağlayacak şekilde sürdürdü. 11 yaşında iken Edinburg'da okumaya başladı daha sonra

---

[34] Georgina Howell, **Gertrude Bell: Queen of the Desert, Shaper of Nations**, Pan Books, London 2015, s. 433.
[35] Lisa Cooper, **In Search of Kings and Conquerors: Gertrude Bell and the Archaeology of the Middle East**, IB Tauris, New York 2016, s. 52.
[36] Getzel M.Cohen-Martha Sharp Joukowsky, **Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists**, University of Michigan Press, Ann Arbor 2006, s. 145.
[37] Janet Wallach, **Çöl Kraliçesi**, (Çev: Püren Özgören), Can Yayınları, İstanbul 2015, s. 30.
[38] Howell, a.g.e, s. 33.
[39] Wallach, a.g.e, s. 31.

Fransa Sorbonne'da Kimya, Almanya'da Organik Kimya ve Matematik eğitimi aldı.[40] 18 yaşında İngiltere'ye geri dönerek babasının şirketinde çalışmaya başladı. Hugh Bell 1867 yılında Mary Shield ile evlendi.[41]

1.1.2. Doğumu ve İlk Yılları

Tam adıyla Gertrude Margaret Lowthian Bell, ailenin ilk çocuğu olarak 14 Temmuz 1868 tarihinde günümüzde İngiltere'nin Newcastle şehrine bağlı Washington New Hall'da dünyaya geldi. 29 Mart 1871'de ise erkek kardeşi Maurice doğdu. Fakat Mary Bell, ikinci çocuğunu doğururken yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak hayatını kaybetti.[42] Eşinin ölümünden sonra bir süre evlenmeyen Thomas Bell, bu sürede zamanını çocuklarıyla ve işiyle ilgilenerek geçirdi. Daha sonra 1874 yılında İskoçya'daki bir gezide kız kardeşlerinin arkadaşı olan Florence Oliffe ile tanıştı ve iki yıl sonra 10 Ağustos 1876'da evlendiler.[43]

Bell'in üvey annesi ile olan ilişkisi yaşam öyküsünde önemli bir yer tutar. İlerleyen dönemlerde, özellikle yurt dışındaki gezilerinde annesine yazdığı mektuplar, onun iç dünyasını ve çevresine bakış açısını anlamamızı sağlar. Florence Bell evliliğinin ilk dönemlerinde hediyeler vererek çocukların gönlünü almaya gayret gösterdi.[44] Bell, her ne kadar üvey annesinin ilgisinden hoşnut olsa da Florence'ın mükemmeliyetçi oluşu ve tolerans göstermeyen yapısı ilk başlarda aralarında bir mesafe oluşturdu. Üvey annesinin çocukları doğduktan sonra Bell, evde kendini yalnız hissetmeye başladı, dik başlı tavırlarıyla dadılarını çileden çıkarması evden bir süre uzaklaştırılmasına sebep oldu. Bu dönemde zaman zaman kuzeni Horace'ın yanına gönderildi. Florence, Bell ile ilgilenmeyi hep sürdürürken üvey kızının okuyacağı kitapları bile kendisi seçti.[45]

---

[40] Wallach, a.g.e, s. 32.
[41] H.V.F.Winstone, **Gertrude Bell**, Quartet Books, New York 1978, s. 3.
[42] Heather Lehr Wagner, **Gertrude Bell: Explorer of the Middle East**, Chelsea House Publishers, New York 2006, s. 17.
[43] Wallach, a.g.e, s. 39.
[44] Wallach, a.g.e, s. 40.
[45] Wallach, a.g.e, s. 41.

Bell oldukça hareketli bir çocukluk dönemi geçirdi. Daha okula gitmeden pek çok kitap okudu; yüksek kayalara, ağaçlara tırmanmada erkeklerle yarıştı.[46] Ayrıca yüzme, hokey, tenis gibi sporlarla da ilgilendi.[47]

1.1.3. Okul Hayatı

Bell'in gençlik yıllarına ayak bastığı dönemde; İngiltere'de orta ve üst düzey ailelerin kızları okula gönderilmezler evde eğitim alırlardı. Onlara biçilen rol asil erkeklere kocalık yapmak, dolayısıyla iyi bir anne ve ev hanımı olacak şekilde bir eğitim almaktı.[48] Fakat Bell hırçın karakteri ve zekâsıyla bu tabuları yıkmaya namzet oldu. Onun yapısını iyi bilen ailesi de Bell'i Queen's College'a göndermek suretiyle öğrenme açlığını gidermeyi ve hırçın yapısının dinginleştirmeyi amaçladı.[49]

Queen's College 1848 yılında Hıristiyan sosyalistler tarafından kuruldu.[50] Bu dönemde kızlar için kurulan okullar, onları iyi bir anne olarak yetiştirmenin yanında kızlar için açılan okullara öğretmen sağlama amacını da taşır.[51] 1884 yılında sadece üst düzey sınıfa mensup kızların gittiği Londra'daki okuluna başlayan Gertrude, kısa zamanda sivrilmeyi başardı.[52] Okula başladığı ilk yıl Florence Bell'in annesinin evinde kaldı daha sonraki senelerde ise yatılı olarak okudu.[53] Her ne kadar bilgi açlığını gidermiş olsa da okuldan pek memnun değildir. Tamamen kızlardan oluşan bir sınıfta okumak onu rahatsız etmektedir ve yazdığı mektuplarda sürekli kardeşi Maurice'i ve kuzeni Horace'ı özlediğini belirtmektedir.[54] Bununla birlikte tarih derslerine karşı çok ilgilidir ve bu dersten oldukça yüksek notlar almaktadır.[55] Bell'in başkentte geçirdiği bu yıllar politikaya olan ilgisini de artırdı.[56] Henüz yeni aşina olduğu siyasi yaşamda

---

[46] Ronald Victor Courtenay Bodley-Lorna Hearst, **Gertrude Bell**, Macmillan, London 1940, s. 11.
[47] Margo McLoone, **Women Explorers of the World**, Capstone, Mankato 1999, s. 31.
[48] Mary Irene Cathcart Borer, **Willingly to School: A History of Women's Education**, Lutterworth Press, Cambridge 1976, s. 113.
[49] Dea Birkett, **Spinsters Abroad: Victorian Lady Explorers**, Sutton Publishing, Phoenix 2004, s. 9.
[50] June Purvis, **Women's History: Britain, 1850-1945: An Introduction**, Routledge, New York 2008, s. 92.
[51] Purvis, a.g.e, s. 93.
[52] Josephine Kamm, **Daughter of the Desert: The Story of Gertrude Bell**, Bodley Head, London 1956, s. 31.
[53] Elizabeth Burgoyne, **Gertrude Bell: 1889-1914**, Ernest Benn, London 1958, s. 16.
[54] Wallach, a.g.e, s. 43.
[55] Winstone, Gertrude, s. 13.
[56] Susan Goodman, **Gertrude Bell**, Berg Publishers Limited, Leamington Spa 1985, s. 8.

tercihi liberallerden yana oldu.[57] Babası daha sonradan Liberal Birlikçileri savunmaya başlasa da onun Gladstone'a olan bağlılığı hiç azalmadı.[58] Bu okuldaki eğitiminin sonuna geldiği sırada o dönemde pek alışık olunmadığı halde ailesine üniversiteye gitmek istediğini bildirdi, hatta gidebileceği üniversiteleri bile sıraladı.[59] Annesi Florence kızların üniversiteye gitmesinin gerekli olmadığını ifade ederken[60] babası bu hususta karışık fikirler içerisindedir.[61] Bütün bunlara rağmen eğitimini Queen's College'daki hocası Mr.Cramb'ın tavsiyesiyle, Oxford Üniversitesi'nde sürdürmeye karar verdi.[62]

Oxford Üniversitesi'ne bağlı Lady Margaret Hall 1878 yılında kuruldu.[63] Elizabeth Wordsworth'ün müdire olarak görev yaptığı yurt, genç kızlara yönelik hizmet vermekteydi.[64] Bu yurtta Susette Taylor, Ella Sykes gibi Dünya'nın çeşitli bölgelerinde keşifler yapan pek çok kadın kaldı.[65] Bell bu kâşifler arasında önemli bir yere sahiptir.[66] Bell, 1886 yılının nisan ayında, henüz on sekiz yaşına bile basmamışken Oxford Üniversitesi'ndeki eğitimine başladı.[67] Bu yıllarda üniversite okuyan az sayıdaki şanslı kızdan biridir. Zira Oxford Üniversitesi'nin kızlara kapılarını açması henüz yedinci senesindedir.[68] Buna rağmen kızların alacağı eğitimin hala iyi bir anne olma amacı taşıması gerektiği düşünülmekte, entelektüel çalışmalar kuşkuyla karşılanmaktadır.[69] Bell, Queen's College ile karşılaştırıldığında Oxford'dan oldukça memnun gözükmektedir. Gerçi çevrenin kız öğrencilere karşı tavrı dostça değildir. Kızlar okuldaki ilk ders günlerinde sınıfta oturacak yer bile bulamazlar. Sonunda hocanın ders verdiği kürsünün arkasındaki iskemlelerden dersi takip etmek

[57] Burgoyne, a.g.e, s. 17.
[58] Courtenay, a.g.e, s. 13.
[59] Kamm, a.g.e, s. 34.
[60] Goodman, a.g.e, s. 10.
[61] Winstone, Gertrude, s. 13.
[62] Winstone, Gertrude, s. 15.
[63] Anna Bogen, **Women's University Fiction: 1880–1945**, Routledge, New York 2015, s. 14.
[64] Janet E.H.Courtney, **An Oxford Portrait Gallery**, Chapman & Hall, London 1931, s. 225.
[65] Gemma Creighton Bailey, **Lady Margaret Hall: A Short History**, Oxford University Press, Oxford 1936, s. 127
[66] Bailey, a.g.e, s. 128
[67] Courtenay, a.g.e, s. 15.
[68] Wagner, a.g.e, s. 20.
[69] Wallach, a.g.e, s. 47.

zorunda kalırlar.[70] Bell, Oxford'daki günlerini dolu dolu geçirdi. Sık sık Redcliffe kütüphanesinde araştırmalar yaptı.[71] Bunun yanı sıra okuldaki; tenis, hokey, yüzme gibi sportif etkinliklere katıldı.[72] En yakın arkadaşlarından biri olan Janet Hogarth, Bell'i okulun en genç ama aynı zamanda en başarılı kadını olarak tanımlamaktadır.[73] Mezuniyetinden önceki yaz tatilini Almanya, Weilheim'da bir ailenin yanında geçirdi, böylece ilk yurtdışı seyahatini de gerçekleştirdi.[74] Oxford Üniversitesi, Modern Tarih Bölümü'nden üstün başarı derecesi ile mezun olan Bell, bu başarıya ulaşan ilk kadın oldu.[75] Fakat diplomasını Oxford'dan ancak 1920'de alabildi. Zira o dönemde kızlar üniversite okuyabildikleri halde diploma alma hakkına sahip değillerdi.[76]

[70] Ann Lawson Drees, "The Intrepid Gertrude Bell: Victorian Lady, Explorer Of The Middle Eastern Deserts, And Key Adviser To The New Iraqi Nation, 1868-1926", **Texas Woman's Unıversity College of Arts And Sciences**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993, s. 12.
[71] Wallach, a.g.e, s. 49.
[72] Wallach, a.g.e, s. 51.
[73] Goodman, a.g.e, s. 12.
[74] Winstone, Gertrude, s. 19.
[75] Cohen- Joukowsky, a.g.e, s. 147.
[76] Bailey, a.g.e, s. 36

1.2. TURİSTİK VE EĞİTİM AMAÇLI SEYAHATLERİ

Gertrude Bell her ne kadar üniversiteden üstün bir akademik başarı ile mezun olmuş olsa da sosyal yaşamında aynı başarıyı gösteremedi. Viktorya dönemi İngilteresi'nde üniversite okusalar dahi yirmi yaşına gelen kızlardan toplumun beklentisi, kendi sosyal sınıflarına uygun bir eş bulup evlenmeleridir.[77] Bell bu yaşına kadar pek fazla erkekle tanışma imkânı yakalayamadı. Üniversite yaşamında görüştüğü erkekler arasında kuzeni Horace, üvey kuzeni Billy Lascalles, Mr.Raper ve Bob Cockerel sayılabilir. Akrabaları ile pek bir gönül ilişkisi kurmadı, diğer erkekler ile de yüzeysel görüşmeler dışında ciddi bir yakınlaşması olmadı.[78] Bell'in bu durumunu fark eden ailesi de hem sosyal hayata katılmasını teşvik etmek hem de kendine uygun bir eş bulabilmesini sağlamak amacıyla onu Bükreş'te yaşayan teyzesi Mary'nin yanına göndermeye karar verdiler.[79] Mary'nin eşi Sir Frank Lascalles Romanya'da İngiltere'nin diplomatik temsilcisi olarak görev yapmaktadır.[80]

1.2.1. Bükreş ve İstanbul: Doğudaki İlk Yurtdışı Gezileri

Bell ve babası 1888 yılının Ekim ayında Paris'e gittiler. Burada kuzeni Billy Lascalles ile buluştu ve hemen ardından birlikte Bükreş'e doğru yola çıktılar.[81]

1.2.1.1. Romanya Deneyimi

Bell'in Romanya'daki günleri daha çok üst düzey devlet memurlarının ve diplomatların katıldığı danslara ve toplantılara iştirak etmekle geçti.[82] Üvey teyzesi, Florence'ın kardeşi, Mary ona hem göz kulak olmakta hem de giyim, kuşam ve davranış adabı hususunda kendisini eğitmektedir.[83] Bell burada pek çok üst düzey diplomatla tanışmasına rağmen sivri dili ve açık sözlülüğü ile dikkat çekti, dolayısıyla kimse ona evlilik teklifi yapmaya yanaşmadı.[84] Bunun yanında Bükreş'te pek çok

[77] Cohen- Joukowsky, a.g.e, s. 148.
[78] Wallach, a.g.e, s. 54.
[79] Wagner, a.g.e, s. 22.
[80] Burgoyne, a.g.e, s. 18.
[81] Winstone, Gertrude, s. 22.
[82] Goodman, a.g.e, s. 13.
[83] Wallach, a.g.e, s. 56.
[84] Wallach, a.g.e, s. 57.

önemli diplomatla tanışma şansını da yakaladı. Bunlar arasında, daha sonra Almanya Şansölyesi olacak Prens Bülow, ileride Avusturya dış işleri bakanlığına getirilecek olan Kont Goluchowski, müstakbel Hindistan Genel Valisi Mr. Hardinge ve *The Times* yazarı Valentine Ignatius Chirol gibi önemli isimler de vardı.[85] Charles Hardinge, Bell'in 1916 yılında Basra'da görevlendirmesinde önemli bir rol üstlendi.[86] Valentine Chirol ise Bell'in ölümüne kadar en yakın dostlarından biri ve mektup arkadaşı oldu.[87]

1.2.1.2. İstanbul Gezisi:

Bell, İngiltere'ye dönmeden önce Teyzesi Mary ve onun eşi Lascalles'e 1889 Nisan ayında yaptıkları İstanbul gezilerinde eşlik etti.[88] Bu yolculukta, Romanya'da kendisine *Domnul* yani centilmen denilen, Valentine Chirol de bulundu.[89] İstanbul, Bell'in ziyaret ettiği ilk İslam şehri ve Doğu ile kurduğu ilk temas oldu.[90] İstanbul'daki günlerini kuzeni Billy'nin refakatinde Ayasofya, Topkapı Sarayı gibi çeşitli tarihi mekânları ve çarşıları gezerek geçirdi.[91] Chirol'un rehberliği de onlara pek çok turistin gözden kaçırabileceği güzellikleri görmelerini sağladı.[92] Bell, özellikle Haliç'te yaptıkları kayık turundan oldukça etkilendi.[93] İstanbul'un yanı sıra Bursa'ya da uğrayan Bell burada çeşitli Türk yiyeceklerini ve reçellerini tatma şansını elde etti.[94] Bu gezide politikayla ve Osmanlı Devleti'nin durumuyla ilgilenmeyerek, sadece Doğu'nun egzotik güzelliklerine odaklandı.[95] Bell'in kardeşi Elsa bu İstanbul günleri için "Sanırım, mutlak mutluluğu yaşadığı son zamanlardı…" der.[96] Bell, 1889 Haziran ayında Londra'ya geri döndü.[97]

---

[85] Goodman, a.g.e, s. 13.
[86] Penelope Tuson, **Playing the Game: Western Women in Arabia**, I.B.Tauris, New York 2003, s. 132.
[87] Howell, a.g.e, s. 45.
[88] Bodley-Hearst, a.g.e, s. 30.
[89] Howell, a.g.e, s. 45.
[90] Bodley-Hearst, a.g.e, s. 30.
[91] Wallach, a.g.e, s. 59.
[92] Howell, a.g.e, s. 46.
[93] Winstone, Gertrude, s. 25.
[94] Gertrude Lowthian Bell, **The Earlier Letters Of Gertrude Bell**, (Ed: Elsa Richmond), Liveright Publishing Corporation, London 1937, s. 216.
[95] Wagner, a.g.e, s. 24.
[96] Wallach, a.g.e, s. 60.
[97] Winstone, Gertrude, s. 25.

1.2.2. İran Günleri

Gertrude Bell, İngiltere'ye dönüşünden bir ay kadar sonra yirmi bir yaşına bastı. Çevrenin kendisinden beklentisi hala uygun bir koca bulması ve evlenmesiydi. Bir süre kuzeni Billy ile görüşmeyi sürdürse de onu kendine uygun bulmadığı için evlenmeye yanaşmadı.[98] Dönemin standartlarına göre evlilik ve sosyeteye sunulma yaşını biraz geçen Bell, buna rağmen partilerde, danslarda ve toplantılarda boy göstermeye devam etti.[99] Bertie Crackentrophe adlı bir genç kendisi ile bir süre ilgilendiyse bile o da Bell'in ilgisini uzun süre çekmeyi başaramadı.[100] O dönemde genç bir kadına koca bulması için verilen süre üç mevsimdi. Bu süreyi çoktan aşan Bell artık seyahat hayalleri kurmaya başladı.[101]

Bell'in beklediği seyahat fırsatı çok geçmeden karşısına çıktı. Zira Romanya'da misafir olduğu Mary teyzesinin kocası İngiltere'nin Tahran elçisi olarak İran'a gönderildi.[102] Annesinden ve babasından gerekli izinleri alan Bell, 1892 yılında Tahran'a doğru yola çıktı.[103] Teyzesi ve kuzeni Florence ile birlikte önce Paris'e gitti, oradan da trenle İstanbul'a vardı. Burada kuzeni ile bir süre İstanbul'u gezdi. Bu gezisini "Galata Köprüsü'nü ve oradan geçen insanları bir hafta boyunca izlesem yine de sıkılmam." diye betimledi. Daha sonra Karadeniz üzerinden Batum'a geldi, oradan Bakü'ye vardıktan sonra Hazar Denizi'nden geçerek İran'a ulaştı.[104] Bell ilk izlenimlerinde İran'dan çok etkilendiğini belirtir.[105] Eniştesinin İran'a gittiğini haber aldıktan sonra henüz İngiltere'de iken Farsça çalışmaya başlamıştı.[106] Tahran'a geldiği zaman da buradaki bir şeyhten dersler almaya devam etti.[107]

Tahran'daki günlerini genellikle büyükelçilik çevresinde ve oranın çalışanlarıyla geçiren Bell burada pek çok farklı insanla tanıştı. Bunlardan Alman maslahatgüzarı Dr.Friedrich Rosen ve eşi ile dostluğunu ilerletti, daha sonraki Kudüs gezisinde de

---

[98] Wallach, a.g.e, s. 60-61.
[99] Howell, a.g.e, s. 48.
[100] Wallach, a.g.e, s. 61.
[101] Wallach, a.g.e, s. 63.
[102] Cohen- Joukowsky, a.g.e, s. 150.
[103] Goodman, a.g.e, s. 14.
[104] William W.Cotterman, **Improbable Women: Five who Explored the Middle East**, Syracuse University Press, Syracuse 2013, s. 169.
[105] Wallach, a.g.e, s. 63.
[106] Howell, a.g.e, s. 52.
[107] Kamm, a.g.e, s. 65.

evlerinde misafir oldu.[108] İran'daki günlerinin çoğunu birlikte geçireceği Henry Cadogan ise Earl Cadogan'ın torunu olup büyükelçilikte kâtip olarak görev yapmaktaydı.[109] Sıcak yaz günleri geldiği zaman büyükelçilik çalışanları Tahran'ın yaklaşık 10 kilometre dışında kalan Gelahak Köyü'ndeki yazlık ofise giderlerdi.[110] Şehrin dışındaki bu küçük köyde Bell ile Cadogan bir birlerine daha da yakınlaştılar.[111] Ortak ilgi alanını paylaşan kişilerin sayıca az olması Bell'in Cadogan ile yoğun duygusal bir ilişki kurmasına sebep oldu. Eve yazdığı mektupta Cadogan'ı "Kızıl saçlı, makul, zeki, iyi bir tenis oyuncusu ve duvar tenisi oyununa meraklı…" diye nitelendirdi.[112] Buradaki gezilerinde, İran çarşılarını, Zerdüştlerin Sessizlik Kulesi dedikleri mezarlıklarını, Şahı'ın sarayını dolaştılar.[113] Birlikte Tahran'ın etrafındaki çöllere gittiler ve bu gezi ileride Çöl Kraliçesi lakabını alacak olan Bell'in çölle ilk tanışması oldu.[114] İlişkilerinin ilerlemesi sonrası, çift evlenme kararı aldılar ve Bell bu durumu bir mektupla ailesine bildirdi.[115] Fakat Henry Cadogan'ın aylık kazancının yeterli olmamasından ve bir kumarbaz olarak ün yapmış olmasından dolayı aile evliliğe izin vermedi.[116] Durumu daha da zorlaştırmak istemeyen babası, Bell'i Londra'ya geri çağırdı.[117] Bu olumsuz yanıt aslında beklenen bir şeydi. Bu yüzden ailesini zor durumda bırakmamak için Cadogan ile yoğun görüşmelerini kesti, ileride terfi alıp daha iyi şartlara kavuşana kadar beklemeye karar verdi.[118] Bell Ekim ayında Londra'ya geri döndü.[119]

1893 yılında Henry Cadogan ansızın öldü.[120] Bu haber Bell'i oldukça sarstı, yıllarca bu olayın etkisinden kurtulamadı.[121] Nisan ayında babasıyla birlikte yengesi

---

[108] Wallach, a.g.e, s. 63.
[109] Burgoyne, a.g.e, s. 26.
[110] George N.Curzon, **Persia and the Persian Question: Volume One,** Routledge, New York 2013, s. 343.
[111] Wagner, a.g.e, s. 28.
[112] Bodley-Hearst, a.g.e, s. 39.
[113] Howell, a.g.e, s. 55.
[114] Wallach, a.g.e, s. 65.
[115] Kamm, a.g.e, s. 68.
[116] Joyce Duncan, **Ahead of Their Time: A Biographical Dictionary of Risk-taking Women**, Greenwood Press, London 2002, s. 45.
[117] Alba Amoia-Bettina Knapp, **Great Women Travel Writers: From 1750 to the Present**, Continuum, New York 2006, s. 149.
[118] Wagner, a.g.e, s. 28-29.
[119] Wallach, a.g.e, s. 69.
[120] Bell, Earlier Letters, s. 341.
[121] Wallach, a.g.e, s. 71.

Lizzie'yi görmek için Cezayir'e gittiler.[122] Bu dönemde kendini çalışmaya verdi ve Arapça dersleri almaya başladı.[123] 1894 yılında annesinin yüreklendirmesiyle İran'da aldığı notları düzenleyerek ilk kitabı olan *"Safar Nameh: Persian Pictures"* adlı eserini yayımladı.[124] Dönemin koşulları dolayısıyla bu eseri isimsiz olarak neşretti.[125] Kitapta sadece İran'ı değil İstanbul[126] ve Bursa[127] gibi Türk şehirlerini de anlattı. Daha sonra Hafız divanından seçtiği kırk yedi şiiri de çevirdi ve bunu da *"Poems from the Divan of Hafiz"* ismiyle 1897 yılında yayınladı. İslam kültürüne aşina olmayanların anlayabilmesi için notların da bulunduğu bu çeviri hala en iyi çevirilerden biri kabul edilmektedir.[128]

1.2.3. Dünya Turu ve Dağcılık Faaliyetleri

Gertrude Bell 1897 yılının Ocak ayında teyzesi Mary Lascalles'in daveti üzerine eniştesi Frank'in görev yaptığı Berlin'e gitti.[129] Almanya'da da Britanya Kraliçesi Victoria'nın tahta geçişinin altmışıncı yıldönümü olan Elmas Jübilesi kutlanıyordu. Zira Kraliçe Romanya, Danimarka ve Yunanistan ile olduğu gibi Almanya Kraliyet ailesi ile de akrabaydı.[130] Burada Alman İmparatoru II. William'ın da seyirciler arasında bulunduğu bir salonda, Shakespeare'in yazdığı *IV. Henry* adlı oyunu izledi.[131] Almanya'da oldukça kısa bir süre kalan Bell Londra'ya geri döndü. Fakat burada bir dizi acı haber aldı. Öncelikle yanından henüz ayrıldığı Mary teyzesi Nisan ayında vefat etti.[132] Daha sonra yakın zamanda ikiz çocukları olan en yakın arkadaşı Mary Talbot doğum sonrası yaşadığı rahatsızlıktan ötürü hayata gözlerini yumdu. Bu yaşanan kötü olayları biraz olsun unutabilmek maksadıyla kardeşi Maurice ile dünya turuna

---

[122] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id =1487, 03.02.2016.
[123] Kamm, a.g.e, s. 74.
[124] Howell, a.g.e, s. 59.
[125] Goodman, a.g.e, s. 21.
[126] Gertrude Lowthian Bell, **Safer Nameh: Persian Pictures**, Rıchard Bentley And Son, London 1894, s. 207.
[127] Bell, **Safer**, s. 250.
[128] Nima Naghibi, "Lifting the Veil on Global Sisters Contesting Imperialist Models Of Feminism For Contemporary Iran", **University of Alberta Department of English**, Basılmamış Doktora Tezi, 2002, s. 54.
[129] Winstone, Gertrude, s. 49.
[130] Wallach, a.g.e, s. 75.
[131] Goodman, a.g.e, s. 22.
[132] Winstone, Gertrude, s. 50.

çıkmaya karar verdi.[133] Önce Atlantik üzerinden Guatemala'ya ardından Japonya ve Hong Kong'a gittiler. Geri dönüşte İsviçre ve Fransa'ya uğrayan Bell burada bir dizi dağa tırmanma denemesi yaptı.[134]

Küçük yaşlarından itibaren vücudunu kullanmaya alışık olan Bell, yaşıtlarına oranla daha atletik bir bedene sahipti. Avcılık, dans bisiklet, atış, kayak gibi sporlarla uğraşarak sağlam bir yapıya haizdi.[135] Otuzlu yaşlarının başında olduğu bu dönemde dağcılık sporuna daha ilgi duymaya başlar.[136] İngilizler Alplere genelde temiz havası ve güzel manzarası için tatil yapmaya giderken[137] Bell, Meije dağına tırmanarak ilk dağcılık tecrübesini yaşadı. O dönemde kadınların dağcılık yapması sık rastlanan bir şey değildi.[138] Hatta tırmanırken ne tür giysiler giyecekleri dahi çok sonradan belirlenmişti.[139] Bir sonraki tırmanışında dağcıların ortalamanın üstünde kabul ettiği 13422 fit (4.09 km) yüksekliği denemeye karar verdi. Güney Fransa Alpleri'nin Barre des Écrins tepesine tırmandığı bu denemesi aksaklıklarla dolu ve oldukça zorlu olsa da tamamlamayı başardı.[140] 1900 yılında İsviçre Alpleri'ne giden Bell 15771 fit (4.8 km) yükseklikteki Mont Blanc'a tırmandı. Bu dağ binlerce dağcının ölümüne sebep olmasından dolayı en tehlikeli tırmanış noktalarından biri sayılmaktaydı.[141] 1903 senesinde tekrar Dünya turuna çıkarak Afganistan, Himalayalar, Myanmar, Singapur, Hong Kong, Çin, Kore, Japonya, Kanada, Boston ve Şikago'ya gitti, Vancouver'daki Kayalık Dağlar'da tırmanma deneyimini sürdürdü.[142] 1904 yılına kadar yaptığı tırmanışlarla adını duyuran Bell, dönemindeki en önemli kadın dağcılardan biri oldu. 1904 yılında tırmandığı Matterhorn dağında yaşanan kaza ve akabinde ekibindeki birkaç kişinin ölmesi Bell'in dağcılık kariyerini sonlandırmasına sebebiyet verdi.[143]

---

[133] Wallach, a.g.e, s. 76.
[134] Wallach, a.g.e, s. 77.
[135] Howell, a.g.e, s. 78.
[136] David Mazel, **Mountaineering Women: Stories by Early Climbers**, Texas A&M University Press, College Station 1994, s. 84.
[137] Ann C.Colley, **Victorians in the Mountains: Sinking the Sublime**, Ashgate Publishing, Furnham 2013, s. 16.
[138] Dorothy Cowlin, **A Woman in the Desert: the Story of Gertrude Bell**, Muller, London 1967, s. 24.
[139] Ann C.Colley, a.g.e, s. 125.
[140] Howell, a.g.e, s. 83.
[141] Howell, a.g.e, s. 84.
[142] Howell, a.g.e, s. 492.
[143] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1431, 01.03.2016.

Bundan sonra macerasını çöllerde sürdürdü.[144] Bu arada dedesi Isaac Lowthian Bell de Aralık ayında öldü.[145]

1.2.4. Ortadoğu'daki İlk Gezileri

Gertrude Bell'in Ortadoğu'daki ilk gezileri uzun soluklu olmayıp, daha çok çevreyi tanımayı ve çöl yaşamına alışmayı hedefledi. Birkaç istisna dışında tehlikeli yollardan kaçındı ve dönemin bilinen mekânlarını gezmekle yetindi.

Bell 1899 Kasım ayında İran'da tanıştığı Rosen ailesinin davetiyle deniz yolunu kullanarak, Atina, İzmir ve Beyrut üzerinden Kudüs'e gitti.[146] Kudüs'e gelme amacı Arapçayı ve Doğu kültürünü iyi bir şekilde öğrenmekti.[147] Bu amaçla Mr. Rosen'ın çalıştığı Alman Konsolosluğu'na yakın olan Hotel Jerusalem'de küçük bir oda tuttu.[148] Bir Arapça hocası ayarlayarak haftada 6 derslik program oluşturdu. Diğer zamanlarda at binme alıştırmaları yaptı ve onu oraya davet eden Rosen ailesinin sosyal aktivitelerine katıldı. Zaten Fransızca ve İtalyancayı biliyor, Farsçası da Almanca kadar iyi, İbraniceden de biraz anlıyordur. Türkçeyi kolay öğrenebilirdi belki ancak öğrenmeyi devam ettiremediği tek dil olarak Türkçe kalacaktır.[149] Arapçaya başladıktan sonra bu dilin beklediğinden zor çıkması onun hevesini biraz kırdı. Ailesine yazdığı mektupta: "Asla Arapça konuşamayacağımı düşünüyorum. Korkunç bir dil. En az üç sesli H var Avrupa ağzıyla söylenmesi zor olan. En beteri ise H harfi. Parmağımla dilime bastırarak konuşmaya çalışıyorum... Duvar için beş kelime var ve çoğul için 36 form var."[150] diyerek bu durumu açıklar.

Bell 1900 yılının Mart ayında atla Ürdün'e ve Ölü Deniz'e gitti. Yerel kıyafetleri giydi, atı için erkek eyeri aldı sonra eteği için de çare düşündü ve geniş pantolona benzer şekilde ikiye böldü. Böylece çöllerde güvenli şekilde seyahat etme imkânına

---

[144] Charlie Hailey, "Camp (Site) Architectures Of Duration And Place", **University Of Florida**, Basılmamış Doktora Tezi, 2003, ss. 98-100.
[145] Winstone, Gertrude, s. 93.
[146] Gertrude Lowthian Bell, **The Letters of Gertrude Bell**, C:I, (Ed: Lady Bell, D.B.E.), Boni and Liveright, New York 1927, s. 55.
[147] Peter Hulme-Russell McDougall, **Writing, Travel and Empire: Colonial Narratives of Other Cultures**, I.B.Tauris, New York 2007, s. 124.
[148] Bell, **The Letters**, C:I, s. 56.
[149] Howell, a.g.e, s. 102.
[150] Bell, **The Letters**, C:I, s. 62.

kavuştu.[151] Gezileri esnasında kendisine Tarif adında Hristiyan bir rehber eşlik etti.[152] Yolda bir ara, kafilesi Osmanlı askerleri tarafından çevrildi uzun süren ikna sürecinin sonunda yanına verilen Çerkez bir asker ile daha güvenli seyahatler yapma imkânı sağladı.[153] Hakeza bir süre sonra karşılarına çıkan Beni Sahr kabilesinin adamları Osmanlı askerini görünce ona ilişmediler.[154] Daha sonra yetkililerden aldığı izinle Nebatilerden kalan Petra harabelerini ziyaret etti ve bundan oldukça etkilendi.[155] Bell Nisan'ın başında Kudüs'e geri döndü.[156]

Bell'in bundan sonraki hedefi Dürzilerin yoğun bir şekilde yaşadığı Dürzi Dağı (جبل الدروز) bölgesine gitmekti.[157] Bu amaçla Nisan'ın sonunda Kudüs'ten ayrıldı, doğuya doğru giderek önce Dera'ya[158] (درعا) daha sonra Busra'ya[159] (بصرى) ulaştı. Fakat yakın zamandaki Dürzi-Marunî çatışmasından sonra Osmanlı yönetimi bu bölgeyi sıkı bir kontrol altında tutmaktaydı.[160] Buradaki Osmanlı yöneticisiyle Salhad'a (صلخد) gitmek için konuşmuşsa da olumlu yanıt alamadı.[161] Bunun üzerine Türk yetkililerini atlatarak başka bir yoldan Dürzi bölgesine gitmeyi başardı.[162] Nusreddin adlı bir rehber bu yolculuğunda kendisine yardımcı oldu.[163] Kuzeydoğu yönünden ilerleyerek Miyemir'e (المجيمر) geçti oradan da Areh (عرى) Köyü'ne vardı.[164] Burada nüfuzlu bir şeyh[165] olan Yahya Bey'i ziyaret etti.[166] Dürzi bölgesinde kendisine sorulan ilk soru Alman olup olmadığıdır. İngiliz olduğunu söyledikten sonra kendisini iyi bir şekilde ağırladılar.[167] Daha sonra kuzey istikametinde ilerleyerek Salhad'a ulaştı.[168] Burada biraz dinlendikten sonra önce batıya doğru ilerleyerek Salah (صلاح)

---

[151] Howell, a.g.e, s. 103.
[152] Kamm, a.g.e, s. 84.
[153] Wallach, a.g.e, s. 85.
[154] Wallach, a.g.e, s. 86.
[155] Howell, a.g.e, s. 106.
[156] Bell, **The Letters**, C:I, s. 80.
[157] Wallach, a.g.e, s. 88.
[158] Bell, **The Letters,** C:I, s. 83.
[159] Bell, **The Letters,** C:I, s. 85.
[160] Kais Firro, **A History of the Druzes**, E.J.Brill, Leiden 1992, s. 101.
[161] Kamm, a.g.e, s. 89.
[162] Bodley-Hearst, a.g.e, s. 82.
[163] Wallach, a.g.e, s. 110.
[164] Bell, **The Letters**, C:I, s. 90.
[165] Cowlin, a.g.e, s. 44.
[166] Howell, a.g.e, s. 91.
[167] Kamm, a.g.e, s. 90.
[168] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id =2132, 03.02.2016.

Köyü'ne gitti, ardından kuzeye yönelerek Müşennef (المشنف) Köyü'ne vardı.[169] Böyle bir rota çizmesinin sebebi Türk yetkililerin bulunduğu Suveyde'ye (السويداء) uğramadan Şam'a ulaşmak içindi.[170] Bell 11 Mayıs Cuma günü Şam'a vardı.[171]

Şam'da bir süre dinlendikten sonra Türk makamlarından aldığı izin ve korumalarla birlikte Roma döneminden kalan Palmira kentini görmeye gitti.[172] Bu yolculuğu sırasında Ukayil (عقايل) Araplarının lideri Şeyh Muhammed ile tanışma imkânı etti.[173] Palmira'dan Şam'a doğru giderken yolda Necid'den gelen büyük bir kervanla karşılaştı. Kervanbaşı yolda eşkıya baskınına tedbir amaçlı Bell'den ekibindeki 3 Türk askeriyle kervana katılmasını istedi, karşılığında ise Bell, kervanbaşından Necid hakkında malumat almayı talep etti.[174] Bu geziden sonra Beyrut'a gitti sonrasında Yafa'dan gemiye binip Londra'ya geri döndü.[175] Bu ilk uzun çöl seyahatlerinden sonra babasına yazdığı mektupta Doğu'ya bir kere giden kimsenin artık oradan uzak kalmasının mümkün olmadığını belirtti.[176]

1902 yılının Ocak ayında babası ve kardeşi ile birlikte Malta ve Sicilya'ya giden Bell daha sonra onlardan ayrılarak Yunanistan, İzmir, Lübnan ve Filistin'i kapsayan bir Doğu Akdeniz turu yaptı.[177] Sicilya'da daha sonra başbakan olacak olan Winston Churchill kendilerine rehberlik yaptı.[178]

1904 yılının Aralık ayından başlayarak tekrar Dürzi Dağı, Ürdün ve Filistin bölgesini gezen Bell, ayrıca İzmir, Karaman, Binbirkilise ve Konya'ya da uğradı, Arkeoloji çalışmaları için incelemelerde bulundu.[179] Bu gezisinde Suriye'yi baştan aşağı dolaştı ve daha sonra kendisinin en büyük yardımcısı olacak olan Fettuh ile tanıştı.[180] Seyahat notlarını içeren *Syria:Desert and the Sown* adlı kitabını ise 1906

---

[169] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id =2134, 03.02.2016.
[170] Gertrude Lowthian Bell, **Selected Letters of Gertrude Bell**, (Ed: Lady Richmond), Penguin, Harmondsworth 1957, s. 67.
[171] Bell, **The Letters**, C:I, s. 100.
[172] Winstone, Gertrude, s. 65.
[173] Wallach, a.g.e, s. 94.
[174] Howell, a.g.e, s. 113.
[175] Wagner, a.g.e, s. 38.
[176] Bell, **The Letters**, C:I, s. 120.
[177] Howell, a.g.e, s. 492.
[178] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id =1283, 03.02.2016.
[179] Wallach, a.g.e, s. 111.
[180] Wallach, a.g.e, s. 121.

Aralık ayında tamamladı.[181] Bu kısa seyahatler şüphesiz Bell'i daha sonra gerçekleştireceği uzun Ortadoğu gezileri için cesaretlendirmiş olmalıdır.

1.2.5. Arkeoloji Alanındaki Çalışmaları

Bell, çekirdekten yetişme bir arkeolog değildi. Bu alana ilgi duyması gerçekleştirdiği seyahatler sonunda oldu.[182] 1906 yılında ünlü arkeolog William Ramsay ile tanışan Bell, ondan Binbirkilise'de yapacağı kazıya katılması için davet aldı.[183] Bu fırsatı değerlendirerek 1907 Nisan ayında İzmir'e gelen Bell, Isparta üstünden Konya'ya geçti ve yaz aylarında çalışmalara başladılar.[184] Bu dönemde babasına yazdığı bir mektupta: "Dünyada benden daha mutlusu yoktur ve Anadolu'dan daha sevimli bir yer olduğunu da sanmıyorum." Diyerek bu bölgeye olan ilgisini dile getirir.[185]

Osmanlı sınırları içerisinde izinsiz kazı çalışması yapmak yasak olduğu için[186] faaliyetleri öncesinde Osmanlı Devleti'nden izin aldı. Bu izne dair arşivlerde şu belgeye rastlanmaktadır:

> Dahiliye ve hariciye ve maarif nezaret-i celilelerine
> Londra'da mukim İngiltere teb'asından müekkilesi Matmazel Gertrude Lowthian Bell'in Konya vilayeti'nde Karadağ ve Karacadağ civarında Binbirkilise ve Değle namlarındaki mahallerde hafriyat icra etmeksizin yalnız asar-ı atika-yı zahire ve mevcudenin kartoğrafya ve ıstampalarını almak arzusunda bulunduğundan bahisle ruhsatname itası Galata'da mukim Edwin Pears tarafından istida olunmasına binaen leddu'l istizan mumaileyhaya asar-ı atika nizamnamesi mucibince iki mah müddetle ruhsat itası hususuna irade-i seniyye-i canib-i hilafetpenahi şeref-i müteallik buyrulmak olduğu mabeyn-i hümayun başkitabet-i celilesinden bitezkere-i hususiye cevaben inba ve hariciye ve maarif nezareti celilelerine tebliğ icra olunmak olmağıla nezaret-i celilelerince de iktiza-i inbasına…[187]

Karadağ, Değle, Madenşehir, Binbirkilise gibi yerlerde yaklaşık 3 ay boyunca çalışan Bell bu çalışmaları *The Thousand and One Churches* adlı kitapta yayımladı.

---

[181] Wallach, a.g.e, s. 122.
[182] Kathleen L. Sheppard, "The Lady And The Looking Glass Margaret Murray's Life In Archaeology", **University Of Oklahoma Graduate College**, Basılmamış Doktora Tezi, 2010, s. 116.
[183] Winstone, Gertrude, s. 98.
[184] Howell, a.g.e, s. 135.
[185] Daisy Lucie Hobman, "Gertrude Bell", **The Contemporary Review**, No: 181, 1952, s. 103.
[186] T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/146-41-1.
[187] BOA, BEO/3020-226476-1.

Kitapta bu bölgenin arkeolojik zenginliğinin yanı sıra çevrede yaşayanların etnik kökenleri[188] ve bölgenin tarihi hususunda da yazılar yer aldı.[189] Arkeolojik kazıların yanı sıra ileride mektup arkadaşlığı yapacağı Dick Doughty-Wylie ile de bu kazılar için geldiği Konya'da tanıştı.[190]

[188] William M. Ramsay - Gertrude Lowthian Bell, **The Thousand and One Churches**, Hodder and Stoughton, London 1909, s. 37.
[189] Winstone, Gertrude, s. 101.
[190] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=555, 03.02.2016.

İKİNCİ BÖLÜM:
GERTRUDE BELL'İN TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NDAKİ SEYAHATLERİ

Gertrude Bell, Mezopotamya'da gerçekleştirdiği uzun seyahatler dâhilinde Türkiye Mezopotamyası'na da iki defa uğradı. İlki 1909 yılında gerçekleşen seyahatin ikincisini de 1911 yılında gerçekleştirdi.

2.1. GERTRUDE BELL'İN 1909 YILINDA TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NA YAPTIĞI İLK SEYAHAT

Bell'in bölgeye ilk gelişi 1909 yılında oldu. Şubat ayında Halep'ten başladığı yolculuğunda önce kuzeye doğru ilerleyerek Karkamış'a gitti ardından Fırat boyunca güneye ilerleyerek Bağdat'a ulaştı. Daha sonra Dicle Nehri'ni takip ederek kuzeye doğru devam etti, Musul ve Zaho'dan sonra Mayıs ayının 11'inde Silopi'den bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarına giriş yaptı. Bu gezisindeki notları *Amurath to Amurath* adlı kitabında yayımladı. Ayrıca yazdığı günlük ve mektuplardan da bölgedeki gözlemleri hakkında bilgi edinmek mümkündür.

2.1.1. Silopi

11 Mayıs 1909 Salı günü saat 06.00'da Zaho'dan (زاخو) yola çıkan Bell, saat 08.45'te bugünkü Türkiye-Irak sınırında yer alıp günümüzde Irak'a bağlı olan Dorneh (دورنخ) Köyü'ne ulaştı. Ardından Hezil suyunu geçerek bugünkü Türkiye sınırlarına giriş yaptı. Saat 10.00'da yerleşimin olmadığını belirttiği günümüzde Başköy[191] olarak adlandırılan Tel Kabun'a vardı. Bu köyün sakinlerinin yaklaşık 3 kilometre ötedeki bir tepeye taşındıklarını belirtir. Saat 12.00'de bugünkü Silopi ilçe merkezi olan[192] Girik'e ulaştı. Öğle yemeği için ara verdikten sonra saat 13.30'da bugünkü adı Esenli[193] olan Germük Köyü'ne geldi. 14.25'te ekseriyetle çadırların bulunduğunu belirttiği Dader'e,

[191] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, **Köylerimiz: 1 Mart 1968 Gününe Kadar**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1968, s. 767.
[192] T.C. Şırnak Valiliği, **Şırnak Kültür Envanteri**, (Editör: Mehmet Top), Anıt Matbaa, Ankara 2009, s. 27.
[193] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 657.

saat 15.00'te ise boğazın hemen iç kısmında yer alan ve günümüzde Kösreli[194] olarak bilinen Hassana'ya ulaştı. Buradaki gözlemlerini günlüğünde şöyle yazdı:

> Gök gürültüsü eşliğinde engebeli arazi üzerinden hayli sarp kayalıklar bulunan boğaza geldik. Şiddetli bir sağanak altında çadırlarımızı dere kıyısında kurduk. Burası bir Hıristiyan köyü... Bir kısmı Nasturi bir kısmı da Amerikan misyonerlerinin ihtida ettirdiği Protestanlar. Fellahi -benim Süryanice zannettiğim- ve Kermani dilini konuşuyorlar. Bereket versin Protestan rahibi Arapça konuşuyor. Kürtler onlara eziyet ediyormuş. 3 sene evvel bütün sığırlarını alıp götürmüşler, mahsulü ve köyü yakmışlar. Bu yıl durumları daha iyi, Protestan rahibi bunun yeni hükûmetten kaynaklandığını düşünüyor. Cennet gibi bir dağ kampı...[195]

Ertesi sabah saat 03.30'da uyanan Bell, yanına Papaz Mattai ile kardeşi Şimon'u da alarak tepedeki Asur kalesini görmeye gitti. Gözlemlerini şöyle aktardı:

> Köyden kaleye tırmanmak hemen hemen yarım saatimizi aldı. Uçuruma kadar olan yolun kenarları toprak setle çevrelenmiş ve yol ince bir taş işçiliğinin izlerini taşıyor. Sarp yamacın en dibinde stel için hazırlanmış bir yer var fakat üzerinde hiçbir şey yok. Kaleden geriye hiçbir şey kalmamış ancak kale duvarından düşmüş taşlar bulunuyor. Vadinin başucunda üzerinde bir başka kalenin bulunduğu bir başka uçurum olduğunu söylüyorlar. Yabani uçkun otları var. Tırmanmak için köylülerin ayakkabılarından giydim ama tabanları keçe olduğundan tepeden inmemden çok önce aşındı ve kayaya yeniden tırmanmadan önce oturup yeniden, çengelli iğneyle tamir ettiğim, botlarımı giydim. Boğazda uçurumun aşağısında uzun saçaklı bir kaftan içerisinde, elinde küçük bir sopa tutan Asurlulara ait bir kral steli var. Stelin dört bir tarafında çiviyazıları bulunuyor. Vadinin daha aşağısında birkaç tonozlu oda dışında hiçbir kalıntısı olmayan harabe bir manastır yer alıyor. Tepeyi batı tarafından tırmanıp meşe ağaçları arasından yaklaşık bir saat yürüyüp tonozlu, birbirine paralel odaları olan bir başka manastıra geldik. Geniş bir meyve bahçesi manastırın etrafını sarıyor. Muhtemelen manastır mezarlığının kalıntıları olan ve mavi flamaların büyük bir koruluk gibi durduğu bir alan var. Dönüş yolunda mola verdik ve birkaç çoban bize süt verdi. Oğlanların beyaz renkli, sivri uçlu başlıkları onları dağ cüceleri gibi gösteriyor. Daha ihtiyar olan erkekler ise başlıklarının etrafına türbana benzeyen bir ip doluyor. Papaz Mattai; Fellahi, Süryanice, Kürtçe ve Arapça biliyor. Saat 11.00 gibi kampa geri döndük. Öğle yemeğimi yiyip uyudum ve The Times gazetesine bir mektup yazdım. Hava müthiş sıcak ve çok sinek var.[196]

Ertesi gün yanına yardımcısı Selim, Papaz Mattai ve Şimon'u alan Bell, Cudi Dağı'na doğru yola çıktı. Günlüğünde bu gezintisini şöyle aktardı:

---

[194] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 671.
[195] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=770, 03.02.2016.
[196] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=771, 03.02.2016.

Meşe ağaçları ve kenger otları arasında, aşağısı dik uçurumlar olan tepenin yukarı yamaçları boyunca yol aldık. Sonra zirveye tırmandık; üzerlerinde kar yığınları bulunan alpin yaylalar ve yüksek bir dorukla karşılaştık. Her taraf mavi renkte, şekli yastığa benzeyen bir çiçek ile sarı renkli düğün çiçekleriyle kaplı. Fakat aşağıya inip uçurumların aşağısındaki eşeğin yanına gitmek zorundaydık. Pek hoş kokulu, dev bir unutmabeni çiçeği, neredeyse bir hodan çiçeği boyutunda, bir de bilmediğim bir çirişotu türü ile hayli çok sayıda sardunya var. On beş dakika oturup çikolata yedik, sonra sarı renkli rezenelerle örtülü dik yamacı aştık. Uçurumun en dibinde eşeği Abdülmecid'le bırakıp yarım saat boyunca Nuh'un gemisinin bulunduğu yere tırmandık ve 08.35'de oraya vardık. Kızıl lalenin çevresi henüz çiçeklenmiş. Pek çok harabe, çatıları ağaç dal ve gövdelerinden kaba saba odalar var ve kar yığınlarının bulunduğu yerde bir su deposu inşa edilmiş. Binalardan biri çok büyük taşlardan yapılmış ve eski olabilir. Biraz aşağıda güney tarafındaki bir düzlüğün üstünde daha fazla yıkıntı mevcuttu. Bu, eski bir manastır taslağı olabilir. Hâlâ faal olan ziyaret, batı tarafında çatısı olmayan birkaç odanın bulunduğu, etrafı duvarla çevrili bir açık alandan ibaret. Müslümanlara ait olduğu kanaatindeyim. Odalardan birinin ve duvarın güney tarafında küçük birer niş bulunuyor. Bunlar mihrap olabilir mi? Manzara güzel ve sarp ancak fevkalade ıssız. Kuzeydeki geniş vadide sadece dört köy gördüm, bu köylerden en büyüğü, birkaç Kürt ağanın merkezi olan Shandok [Ç.N: Şırnak] idi. Öğle yemeğini yiyip uyuduk ve saat 12.15'te ayrıldık. Şimon, Mecid ile eşeğin yanına gitmek için aşağı indi, biz ise tepe zirvesinin yanı sıra yürüdük. Zirveden yaklaşık yarım saatlik mesafede birkaç Müslüman çobana rastladık. Bize öyküsünü anlatacağım küçük bir harabeyi gösterdiler. Adamın biri Nuh'un gemisini ziyaret etmek için bir aylık bir yolculuğa çıkmış ve bu yere geldiğinde şeytanla karşılaşmış. Şeytan adama, gemiye varmak için daha çok yolunun olduğunu söylemiş, hayal kırıklığına uğrayan adam kendine bir ev inşa edip burada yaşamış ve burada ölmüş. Kuzey yamaçlarında soluk mavi renkli bir sümbül ile aynı renkte bir maviyıldız çiçeğine rastladık. Koyunlar kar yığınları üzerinde yayılıyorlar. Ağnam vergisinden kaçmak için buraya çıkmış Müslüman çobanlar var. Bizi asker zannedip ateş etmelerinin yanında sinirli bir şekilde ve bağırarak bizimle konuşmaya devam eden birkaçıyla tanıştık. Üzerinde oturduğum kar yığınından kalkıp üzerimde leke bırakmamak için kayanın üstüne oturdum. Sorun çözüldü ve biz de ağaçlık patikadan yolumuza devam ettik. Nuh'un mezarına gitmek için yıkık dökük bir manastır ve harap bir kalenin yanındaki bir başka yola inmeliydim ancak hava çok sıcaktı ve yüksekteki patikayı tercih ettim. Pek küçük bir pınarın kenarında dinlendik ve Papaz Mattai bize dertlerini anlattı. Shandok'taki Kürtlerin derbendi nasıl aşıp geldiklerini, Mattai'den nasıl konukseverlik ve kendilerini doyurmasını talep ettiklerini ve yatağından ceketine kadar her şeyi nasıl alıp götürdüklerini… Bu yıl hükûmet ağnam vergisini iki kez toplamış (bir kez geçen yılın bakiyesi için, bir kez de bu yıl için). Ama ağalar hükûmetten çok daha fazla vergi toplamak istiyorlar ve arada bir köylere saldırıp yağmalıyor, yakıp yıkıyor ve köylüleri öldürüyorlar. Saat 16.00'da kampa indik ve derede yıkandım. Tiyari Nasturileri başlı başına bir aşiret ve Kürtlere karşı iyi kötü direniyorlar.[197]

[197] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=772, 03.02.2016.

Ertesi sabah kervanını Cizre'ye gönderen Bell, Şimon ile birlikte gezisine devam etti. Saat 07.25'te Müslümanlara ait olduğunu belirttiği, günümüzde Hisar[198] olarak bilinen Hebler Köyü'ne ulaştı.[199]

2.1.2. Cizre

Bell'in seyahatinin bundan sonraki kısmı günümüzde Cizre ilçesinin sınırları içerisinde kalmaktadır. Saat 08.30'da günümüzdeki adı Çağlayan[200] olan Şah Köyü'ne ulaştı ve gözlemlerini şöyle belirtti:

> Buradan hemen önce yıkık dökük bir kale ve Za'feran'daki gibi tepeye tırmanan büyük bir duvar bulunuyor. Her ikisi de geriye yıkıntıları kalan duvarla çevrili iki vadi aşağıya, kaleye kadar iniyor. Tepeye çıkan yolun bir kısmında bize refakat eden fakat çok yorulduğu için geri gönderdiğim Nasturi rahibi Sergis'e gittim. Yeğeni Şimon da benimle birlikte geldi. İlk stele 45 dakikada ulaştık, hayli tahrif olmuş. Yarım saatlik çok dik ve oldukça sıcak havadaki bir tırmanış bizi oldukça iyi durumdaki ikinci stele götürdü. Sonra 15 dakikada uçurumun aşağısındaki üçüncü stele vardık. Bu stelin yazıtı silinmiş. Hassana'nın yukarısındaki stelin biriyle tamamen aynı tarzda olduğu izlenimini uyandırıyor. Sarp kayalığın zirvesine tırmanıp epey dik bir yüzey üzerindeki bir yerde olan dördüncüyü aradık; ama bulamadık. Bu kayaların tepesinden manzara enfesti. Mola verdik ve çikolata yiyip su içtik sonra da Şah Köyü'ne geri döndük.[201]

Saat 12.00'de bu köyden yola çıkan Bell, saat 15.00'te günümüzdeki adı Bozalan[202] olarak bilinen Bahnur Köyü'ne ulaştı. Saat 16.00'da Cizre'ye geldi ve şehrin dışında kamp kurarak burada konakladı. Kaleden uzanan köprünün yer aldığı yerin tersinde, bu tarafta bir harabe bulunduğunu gözlemledi. Harabenin üç adet beşik tonozlu odadan ibaret olduğunu belirtti.[203] Geceyi burada geçiren Bell ertesi sabah şehir merkezine doğru yoluna devam etti. Saat 06.15'te Cizre'ye ulaşarak şehri dolaştı. Gözlemlerini şöyle aktardı:

> Selçuklu eseri veya benzer türde bir eser gibi görünen kaleyi gördük. Çizgili siyah-beyaz taş duvarlar ve doğu tarafında aslan armalı küçük bir kapı var.

---

[198] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 673.
[199] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=773, 03.02.2016.
[200] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 757.
[201] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=773, 03.02.2016.
[202] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 614.
[203] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=773, 03.02.2016.

> Biraz daha aşağı inip kale ile aynı tarzda olan harap olmuş köprüyü kullanarak kale hendeğini geçtik. Doğu tarafında oldukça ilginç kabartmaların bulunduğu bir levha var, batı tarafındaki su payandası siyah-beyaz renkte bir anahtar deseni ile süslenmiş. Kasabanın arka tarafındaki doğu kapısı hendeğin üzerindeki harap olmuş köprünün karşısında. Dümdüz bir kemeri bulunan köprü aynı ince taş işçiliğine sahip. Büyük cami de öyle. Ana menfezin her birine birer ejderha işlenmiş hoş tokmakları bulunan güzel bir tunç kapısı var. Arapça satırlar bulunan kitabede şüphesiz "An al manlana as Sultan al malih ed dunya wa ed din Abu alKasim Mahmud shahinsha" [Ç.N: Azze li mevlânâ es-Sultan el-Melik ed-dünya ve'd-din Ebu'l-Kasım Mahmud şehinşah] diyor. Zaho'dakiler gibi İran işi çiçek süslemeleri bulunan kapının üstünde de okuyamadığım fakat pek de eski olmayan bir taş kitabe vardı. Caminin içine baktım fakat buradan sonra gitmem gereken bir kümbet bir de türbe olduğundan girmedim.[204]

Atını kendi deyimiyle "korkunç derecede bakımsız" kasaba boyunca süren Bell, Dicle Nehri'nden karşıya geçerek saat 10.55'te günümüzde Kızılsu Deresi olarak bilinen Risor Çayı vadisi içine doğru ilerledi. 11.45'te nehre vardı ve 12.00'de bir Part atlısının heykeline rastladı. Halk arasında Gelin Atı Kabartması olarak bilinen ve kültür envanterinde ise Kasrik Kaya Kabartması[205] olarak geçen bu heykelle ve bölgeyle ilgili yorumları şöyledir:

> Atın arka bacağı çok uzun, binici yuvarlak yüzlü, her şey görünüşte klasik. Derenin her iki tarafındaki kale kalıntıları hemen yukarıda, yaklaşık 1 kilometre veya daha az yukarıda yakınındaki bir harabeyle bir köprü bulunuyor. Güzel vadi karlı zirvelere dek uzanıyor. Söylenenlere göre, bir sürü kadın iki günlük bir hac ziyareti için İstanbul'dan gelmiş ünlü bir şeyh olan Şeyh Talip'i görmeye yukarıya çıkıyorlar.[206]

13.00'te Kasrik'ten ayrılan Bell, atını aşağıya, Dicle'ye doğru sürdü.

2.1.3. Güçlükonak

Yolun bundan sonraki bölümü günümüzde Güçlükonak ilçesi sınırları içerisindedir. Bell, kötü bir patika yolu kullanarak günümüzde Damlarca ve Eskiyapı[207] köylerinin arasında kalan Finik'e ulaştı. Çevrede zakkum ağaçları, yolun ortasında bir kale ve aşağısında pirinç tarlaları ile suya yakın bir noktada bir harabe

---

[204] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=774, 03.02.2016.
[205] T.C. Şırnak Valiliği, a.g.e, s. 103.
[206] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=774, 03.02.2016.
[207] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 653.

olduğunu gözlemledi. Çok kötü bir yolu kullanarak mezar ve evlerden kesilmiş taşlarla dolu derin bir boğazı geçerek tepe yamacındaki küçücük bir başka harabeye geldi. Akabinde küçük vadiyi takip ederek, biraz daha yüksekteki diğer bir harabeye vardı. Saat 16.00'da Dicle yakınındaki kamp yerine ulaştı, hemen karşıda daha önce bahsettiği iki harabe arasında sarp bir kale olduğunu belirtir. Hoş kokulu beyaz yoncaların bulunduğu vadinin derininde kamp kuran Bell, Part heykellerine ilişkin soruşturma yaptı. Heykeli çevredekilere sorsa da insanların, orada hiçbir şey olmadığına dair yeminler ettiğini belirtir. Daha sonra heykelleri görmüş olan bir kadının kayıktan çıkıp gelmesiyle diğer kişiler de aslında bazı şeyler bildiklerini itiraf ederler.[208]

Saat 04.00 gibi uyanan Bell atını nallattıktan sonra 05.25'te yola çıktı. Öncelikle kayalık bir vadide uzanan ve kendi deyimiyle ilkel insanların yaşadığı yukarıdaki köye gitti. Sonra kendisi ve koruması olan Hacı'ya rehberlik etmesi için bir Kürt ile anlaşarak yüksek kaleye çıktı. Gözlemleri şöyledir:

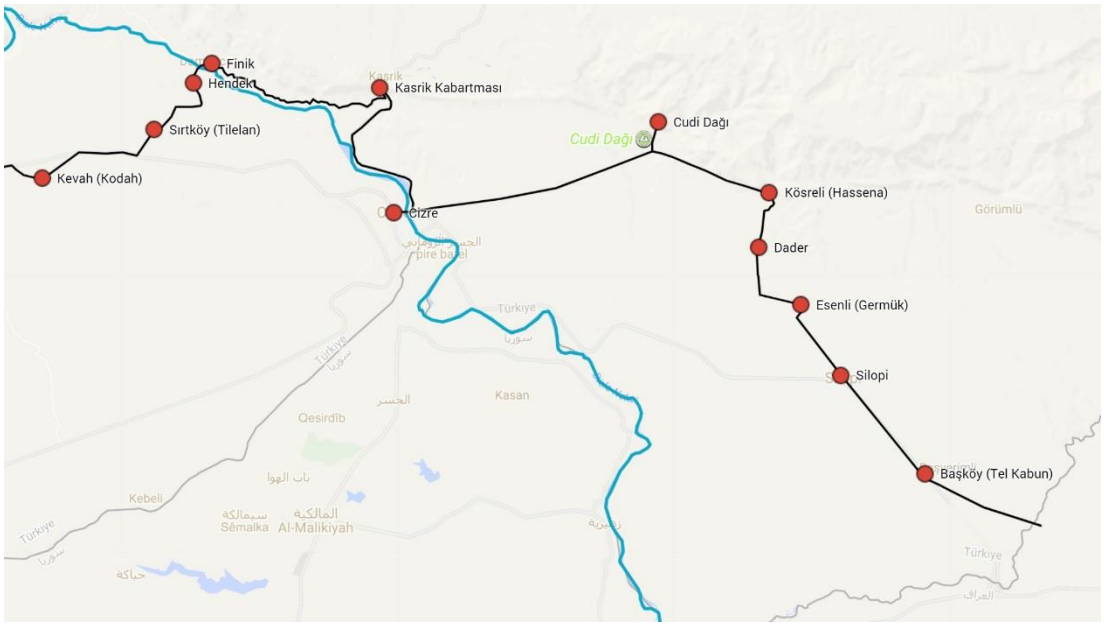
> Göz alıcı güzellikte bir yer, büyük bölümü kesme kayadan yapılmış. Kalenin giriş kapısı her iki tarafındaki odalarla aynı şekilde kesme kaya. Bütün yamaç boyunca yukarıya doğru kesme kayadan odalar var ve zirvedeki hisarda dahi odalar kısmen tonozla örtülmüş fakat duvarlar ve merdivenler yine kesme kayadan. Bir yerde kaba bir tonozun kalıntılarını gördüm. Bu tonozun hiçbir kısmının eski olduğunu düşünmüyorum fakat hisar duvarlarının bazıları diğerlerine göre daha ince bir taş inceliğine sahipmiş gibi görünüyordu. İki asırlık olabilirler. Kesme kayadan yapılmış odalardan birinin güney tarafında bir nişi vardı ki bu bir mihrap olabilirdi. Yine aşağıya inip vadinin öte yakasına, Partlara ait dikilitaşı görmeye gittim. Burada hiçbir su kanalı (bkz. Ainsworth'un Xenophon'a ilişkin notları) veya su borusu yok. Ainsworth burayı kasr Gelli ile karıştırmış olmalı zira orada kesme kayadan kanallar var. Ayran istedim ve ben köyde beyaz dut yerken kılavuzum alelacele kervanın ilerisine gidip bana omlet hazırladı, beraberinde de ekmek ve ayran getirdi.[209]

Buradan ayrılan Bell, saat 08.00 gibi yamaçtan aşağıya doğru inerek sandalla nehrin karşısına geçti.

---

[208] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=774, 03.02.2016.

[209] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=775, 03.02.2016.

Harita 1: Silopi, Cizre ve İdil arasındaki rota.

2.1.4. İdil

Bundan sonraki kısım günümüzde İdil ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bell, iki sandal daha edinerek bunlara eşyalarını doldurdu. Dere oldukça süratli olduğundan kayık karşı kıyının yakınına kadar geldiğinde her şey alabora oldu, hayvanların tümü yere devrildi. Bu olumsuzluklara rağmen saat 09.25'te sandaldan inip yukarı tırmandı ve 09.45'te küçük bir Hıristiyan köyü olan Hendek'e geldi. 10.40'ta platonun en tepesinde yer alan ve Müslümanların yaşadığı Tilelan'a vardı. Bu köy günümüzde Sırtköy[210] diye adlandırılmaktadır. Saat 12.15'te biraz güneybatıda kalan ve günümüzde Kevah[211] olarak bilinen Kodah'a, saat 14.15'te de günümüzde İdil[212] ilçe merkezi olan Azak'a ulaştı. Bir ağacın altında konakladığı köyün neredeyse tamamının Hıristiyan olduğunu belirtir. Hace Hanna, Süryani rahip ve Süryaniler kendisini görmeye geldiler. Köylüler kendisine Adana ile Diyarbakır'daki sıra dışı haberleri iletirken, II. Abdülhamid'in memleketin her yanında büyük bir komplo hazırladığından bahis açtılar. İdil'deki Hıristiyanların çok mutaassıp olduğunu günlerden Pazar olması hasebiyle için kendisine bir yumurtadan fazlasını

[210] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 769.
[211] Joost Jongerden-Jelle Verheij, **Social Relations in Ottoman Diyarbekir: 1870-1915**, BRILL, Boston 2012, s. 328.
[212] David Gaunt, "Relations Between Kurds and Syriacs and Assyrians in Late Ottoman Diyarbekir", (Editör: Joost Jongerden-Jelle Verheij), **Social Relations in Ottoman Diyarbekir: 1870-1915**, BRILL, Boston 2012, s. 248.

satmadıklarını belirtir.[213] Ertesi sabah saat 05.30'da kervanı müteakip Yusuf ve Reşid ile birlikte yola çıktı. Tamamı ekilmemiş arazi ve bodur meşe ağaçlarıyla kaplı olan bir yayladan geçerken bu bölgeyi günümüzde Ürdün'de yer alan, Belka'nın (البلقاء) dışında ve Gilead'den (جلعاد) yola uzanan kırlara benzetir. Suyun az olduğunu, dere olmadığını fakat vadilerde ara sıra derin yağmur suyu göletlerine rastlandığını yazar. 06.30'da Kiepert'in haritasında gösterilmiş olan harap bir yerleşim merkezinden geçerek saat 07.50'de küçük bir Müslüman köyü olan ve günümüzde Tepeli[214] Mezrası olarak bilinen Selekun'a vardı. Saat 08.00'de derin, susuz bir vadinin öte tarafında olduğunu belirttiği bir Hıristiyan köyü olan ve bugün Öğündük[215] adıyla bilinen Middeh (Middo) Köyü'ne geldi. Saat 09.00'da yaklaşık 1,5 km güneyde kalan ve günümüzde Uçarlı[216] olarak bilinen Temerz Köyü'nden, 09.25'te ise yine aynı şekilde 1,5 km güneyde kalan, bugün Karalar[217] olarak bilinen ve Hıristiyan köyü olduğunu belirttiği Araban Köyü'nden geçti. Saat 09.45'te günümüzdeki adı Haberli[218] olan Basbirin Köyü'nün aşağısındaki bir vadide yer alan ve kültür envanterine Mort İsminu[219] diye kayıtlı olan, Der Mor Şim harabesine vardı. Harabeyi şöyle anlatır:

> 10.35'e kadar burada kalıp harabeyi inceledim ve öğle yemeği yedim. Herhangi bir mimari önemi haiz değil. Kilise koridorları olmayan bir şapel tarzında inşa edilmiş. Nefin her iki tarafı üzerinde birbirine bağlı iki sütun, yüksek duvarlar ve bir tonoz var. Sütunlar yarım başlıklı inşa edilip sıvanmış ama süsleme yok. Kilisenin güney tarafında içerisinde bir sarnıç veya pınar bulunan manastırın merkezi avlusundan ayrı olan tonozlu bir dış dehliz uzanıyor. Manastıra ait binalar avlunun kuzeyi, batısı ve güneyindeki tonozlu odalardan oluşuyor.[220]

Daha sonra yola devam ederek saat 11.20'de Mor Barsavmo Manastırı'na ulaştı. Burayı günlüğünde şöyle anlatır:

> Saat 11.45'e dek burada kaldım. Der Barsavma'da genç bir rahip ikamet ediyordu ve burası oldukça yüksek, ucuna doğru incelen dikdörtgen

[213] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=775, 03.02.2016.
[214] İdil Gündem, İnşaatı Devam Eden Camilere Ziyaret, http://www.idilgundem.com/haber/2211-insaati-devam-eden-camilere-ziyaret, 11.10.2016
[215] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 725.
[216] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 767.
[217] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 603.
[218] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 616.
[219] T.C. Şırnak Valiliği, a.g.e, s. 328.
[220] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=776, 03.02.2016.

> biçimindeki kulesiyle ayırt ediliyordu. Sarnıçlı alışıldık bir merkezi avlusu, kuzey tarafında odaları, doğu tarafında ise kulesi vardı. Sonra kilisenin güney tarafında bulunan ve kilisenin içerisine giren münferit bir oda olan manastıra ait binalara giriyorsunuz. Yine her iki taraftan bir sütunla tutturulmuş, koridorsuz bir şapel biçimindeki kilise modeli var. Tonozlu ve çok kaba bir biçimde inşa edilmiş. Aslına bakarsanız bu binaların tümü kaba, işlenmemiş taşlardan inşa edilmiş. Doğu tarafındaki tamamıyla karanlık keşiş odası yoluyla, zemininde havuzlar bulunan diğer tonozlu odaların içerisine geçiyorsunuz.[221]

Bu ziyaretin ardından atlarını yukarıya Basbirin Köyü'ne doğru at sürerek günümüzde Meryemana Kilisesi[222] olarak bilinen Miriam el 'Adda manastırına geldi. Bu kilisedeki gözlemleri şöyledir:

> Her iki tarafında tutturulmuş oldukça kaba birer sütun bulunan avlunun kuzey tarafında ufak bir şapel, kaba freskler ve melek resimlerinin kalıntıları var. Avlunun batısında keşiş odaları bulunuyor. Avluda ise tuhaf taşlardan inşa edilmiş olan rahibin manastır şölenini kutlarken kutsal kitaplarını üzerine koyduğu kitap altlıkları var.[223]

Bundan sonra Mor Dodo manastırına uğradı ve orayı günlüğünde şöyle anlattı:

> Manastır çok büyük ve yüksek duvarlarla çevrili. Güney tarafındaki dış dehlizli avlunun kuzeyinde ise kilise yer alıyor. Münferit nefin her iki tarafında birbirine tutturulmuş dört sütunu var. Bina bütünüyle, oldukça kaba ve beceriksizce yapılmış. Mesela binanın tepesi yarım kubbeyle değil silindirik tonozla örtülmüş ve duvarların köşeleri taslaktaki yarım daireye benzemesi için gömme olarak yerleştirilmiş. Dış dehlizin kapısının üstünde bir sundurma ve binanın tepesine çıkan bir merdiven var. Orada kilisenin 1510'da inşa edilmiş bir Selevkos eseri olduğunu söyleyen duvarın içerisine yapılmış bir kitabe bulunuyor. Fakat kitabe eski değil. Avlunun doğu tarafındaki sundurmanın sağında yarım kubbeli büyük bir niş var. Her iki tarafında birbirine tutturulmuş korint usulü sütunların başlıkları kaba ve kabartma içerisindeki bir haç yarım kubbenin üst tarafına oyulmuş. Keşiş odaları kuzey, batı ve güney taraflarında yer alıyor. Daha sonra tepeden aşağı indik ve kervanı beklemek için bir ağacın altında uzandık, uyuyakaldım. Basbirin 2 yıl önce Midyat yolundan gelen Kürtler tarafından neredeyse tamamen tahrip edilmiş ve sakinlerinin çoğu katledilmiş.[224]

---

[221] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=776, 03.02.2016.
[222] T.C. Şırnak Valiliği, a.g.e, s. 308.
[223] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=776, 03.02.2016.
[224] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=776, 03.02.2016.

Kervanını bekledikten sonra yola devam ederek 45 dakika sonra günümüzdeki ismi Sarıköy[225] olan Sare Köyü'ne ulaştı. Çay içtikten sonra Partlılara ait dikilitaşı görmek için köyün içine girdi. Burayı şöyle anlatır:

> Bir tarafında kitabe, diğer tarafında bir erkek tasvirinin bulunduğu, muhtemelen sunak olan bir sütun kaidesi var. Diğer iki taraf epey harap olmuş. Buraların baş ağası olan köy ağasını buldum, eğlenceli arkadaşlar. Kiliseye gittim fakat pireler yüzünden kaçmak zorunda kaldım. Yine de ilgi çekici görünüyordu. Nefte kuzey ve güney tarafında iki silindirik tonozlu iki sütun var. Arkasında da ibadet yeri mevcuttu. Rahip pirelerin her pazar günü dışarıya süpürüldüğünü beyan etti.[226]

Ertesi sabah saat 06.00'da yola çıkarak uçsuz bucaksız, kimsesiz gibi görünen bir meşe ormanına doğru ilerledi. Kılavuzun, tepelik alandaki bir noktada yıkık dökük bir kilise bulunduğunu söylediğini belirtir.

2.1.5. Nusaybin

Yolun bundan sonrası günümüzde Nusaybin ilçesinin sınırları içinde kalmaktadır. Saat 08.10'da Gernaşur adındaki harap olmuş bir köye geçerek saat 09.15'te Hatem Tai kalesinin aşağısındaki su birikintisine götüren derin vadiden dik bir şekilde aşağı doğru ilerledi. Kaleyi şöyle anlatır:

> Kılavuzumla birlikte yukarı tırmandım. İçerisinde küçük yuvarlak payandaları bulunan, nispeten alçak iki duvar hattı var. Bu duvarların merkezinde çok büyük, tonozlu bir kuyu bulunan hisar bulunuyor. Hisarın içinde doğu tarafında yarım kubbeli bir oda ve yine hisarın içerisinde eşine az rastlanır bir şapel gibi görünen bir niş var. Yarım kubbe oldukça ince bir biçimde inşa edilmiş. Bu yer birkaç kez onarılmış ve envai çeşit taş işçiliğine sahip. Bizanslılar ve sonra da Yezidilerce inşa edildiğini tahmin ediyorum. Giriş kapısının içine inşa edilmiş ve muhtemelen Yezidiler tarafından yazılmış olan Arapça yazıtın kırık bir parçası var ve pervazın parçaları yüzükoyun yerde yatıyor. Üst kanat duvarına doğru yana yatmış kısmen tuğla olan bir tonozu da fark ettim. İçmek veya mısır sulamak için kullanılmış olması daha muhtemel olan kesme kayadan yapılmış pek çok sarnıç var.[227]

Biraz aşağıya inerek Müslümanlar ile Yezidilerin birlikte yaşadığı, küçük ve ilkel olduğu görünen Geliye Kaleki veya Arapça Muğarat Kale Köyü'ne vardı.

---

[225] Jongerden-Verheij, a.g.e, s. 323.
[226] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=776, 03.02.2016.
[227] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=777, 03.02.2016.

Günümüzde bu köyde yerleşim yoktur. Müslüman bir köylü kendisine süt ve ekmek vererek şerefine bir kurban kesmek istediyse de kabul etmedi. 10.30'da köyden ayrılarak atları vadinin aşağısına ilerleyerek meşe ağaçları arasında bir Yezidi türbesine ulaştı. Onları ağırlayan Yezidi'nin, türbeye giden yoldaki büyük bir meşe ağacını öptüğünü, ağacın türbeye ait olduğunu o yüzden başka bir meşe ağacından bal alamayacağını söyleyerek yaptığı şeyi izah ettiğini belirtir. Daha sonra çıplak vadiden aşağıya, köylülerin ekin biçmekte oldukları uçsuz bucaksız ovaya indi. Saat 12.30'da günümüzde Değirmencik olarak bilinen Kolikan[228] Köyü'nün güneyinden geçip, 12.50'de bugün Bakacık adıyla bilinen Kinik Köyü'ne geldi. Kılavuzu olan Yusuf'un atına nal çakması için birini arasa da köylüler baytarın öldüğünü ve köyde bir çivi bile olmadığını söylerler; fakat rahibin karısı onu içtenlikle karşılar. Köy öbeklerinin ovaya tamamen saçılmış halde durduğunu ve Sincar Dağı'na (جبل سنجار) kadar böyle devam ettiğini belirtir. Yola devam ederek sarp kayalıklar üzerine muazzam bir biçimde kondurulmuş olduğunu ifade ettiği Kal'at Jedid'in (Yeni Kale) alt kısmına ulaştı. Kalenin aşağısındaki büyük ve derin sarnıçtan biraz su içtikten ve yemek yedikten sonra ilerleyerek saat 18.40'ta günümüzde Dibek[229] olarak bilinen Badib Köyü'ne geldi. Burada kılavuzunu değiştirerek ilerlemeyi sürdürdü ve saat 19.30'da Usedere'deki kamp yerine ulaştı.[230]

Bell, ertesi sabah Der Mor Augen'e (Mor Evgin) gitmek üzere 06.00'da kamptan ayrıldı ve atını yukarıya tepelik alanın hemen kenarında yer alan meşe ormanına doğru sürdü. Yolu ve manastırı günlüğünde şöyle anlatır:

> Çiçeklenmiş ağaçların arasında bitmiş süsen çiçekleri pek güzeller. Mor Augen bölgedeki baş manastır. Buraya atlarımızı kayalıklardan aşağı indirmeyi başardıktan yaklaşık iki sonra vardık. On adet keşiş var. Keşişler ekseriyetle mağaralarda, bazıları ise üstteki odalarda yaşıyor. Gerçek ilkel manastır hayatının bu olduğuna dair hiçbir şüphem yok. İhtiyar bir adam olan piskopos kendini mağaraya kapatıp, mağaranın etrafına duvar örmüş ve manastırın yukarısında neredeyse erişilemez durumda. Kalan günlerini sessizlik içinde geçirmeye niyetliymiş. Günde bir kez yemek yiyor ve yemeğini de bir sepetin içinde yukarıya çekiyor. Yemeği bulgur, ekmek, mercimek ve yağdan ibaretmiş. Zaten diğer keşişler de buna benzer şeyler yiyorlar. Başpiskopos beni ağırladı ve bana Kürtlerin onlara nasıl zulmettiğini anlattı. Birlikte manastırın yukarısında batı tarafındaki kayalıklarda bulunan

[228] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 705.
[229] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 613.
[230] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=777, 03.02.2016.

> Mor Augen'in hücresine çıktık. Mutfak arkasında büyük bir odanın bulunduğu yarı açık bir mağara şeklindeydi. Büyük oda ardiye olarak kullanılıyor ve içinde çok az bulgur var. Keşişlerin bazıları kadına bakamaz bu yüzden başpiskopos benim için bir istisnada bulunup onları mağaralarına yolladı. Manastırın kendine ait toprakları ve bağları var. Fakat ürünlerin ancak belli bir miktarı keşişlerin geçimleri için gerekli olduğundan kalan kısmı kilise tarafından manastıra tahsis ediliyor. Sultan II. Abdülhamid ile iltisaklı bütün Müslümanların cehenneme gidip gitmeyeceğine ilişkin oldukça hararetli bir tartışma var. Başpiskopos bana kendi hücresinde omlet, bulgur ve kuru üzümden müteşekkil bir öğle yemeği verdi. Başpiskopos Mardin'de doğmuş. Bir sorun çıkmadığı takdirde, ömrünün kalan günlerini Mor Augen'de geçirmek istiyor. Yolumuzun üstündeki ağaçlık alanı geçip atlarımızı yukarıya üzüm cenderesinin bulunduğu yere gönderdik. Usedere papazının söylediğine göre pekmez için kullanılıyor. Tepelerin ardında yaklaşık yarım saat uzaklıktaki Mor Yuhanna'ya doğru yürüdük. Daha az ilgi çekici; fakat mabedin içinde aynı tuğla kemerler var ve yüksek tonozda tuğla kullanılmış. Girişteki oda ile nef arasındaki kapı kemeri daha geride yer alıyor, karşı odanın duvarındaki nişlerin üstündeki kemerler ise daha ileride. Karşı oda payanda kemerinin üzerinde ince işçiliği olan tuğladan bir kubbeyle örtülmüş. Kilisenin yukarısında bence eski olmayan, küçük bir şapel var. Kilisenin kuzey duvarında Mor Yuhanna'nın lahiti, güney duvarında ise annesininki bulunuyor. Burada dört keşiş, bir de piskopos var. Yaşam alanları bulundukları bölgenin en yüksek noktasında bulunan bir tür kule ve mağaralardan ibaretti. İhtiyar Başpiskoposun yemek teklifini reddederek onu ölümcül derecede gücendirdik. Ardından pekmez için kullanılan cenderenin olduğu yere döndük. İki tane mağara var ve birinin önünde bir kaç oyuk ve onunla birlikte mağaradaki pekmezi dışarıdaki oyuklara aktarmak için taştan oyma kanallar var.[231]

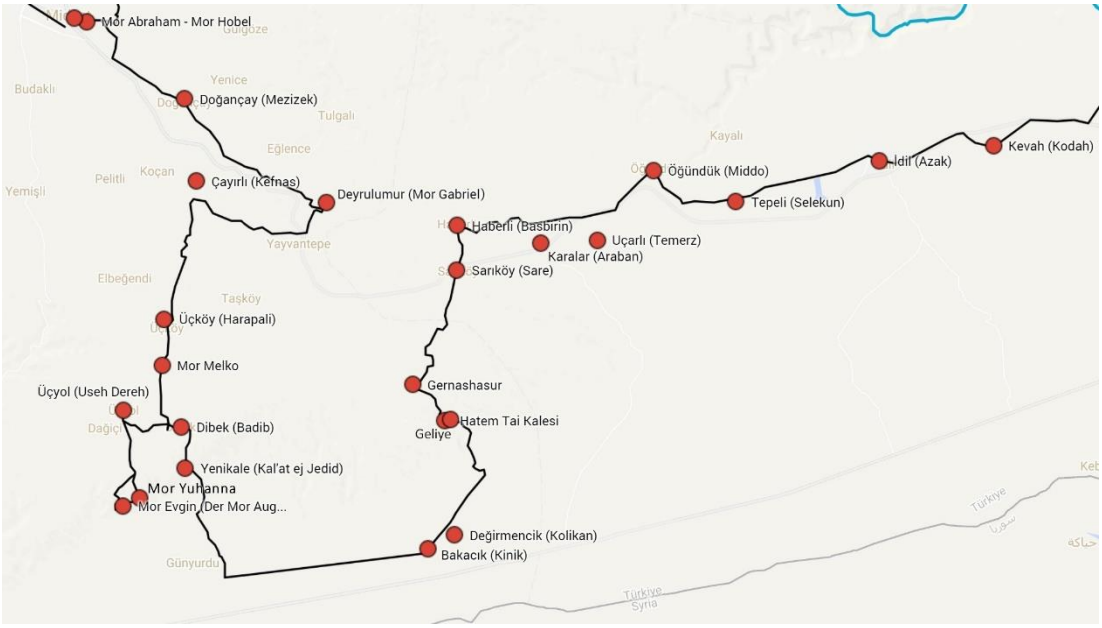
Daha sonrarahiplerin yanından ayrılmış ve saat 16.00'da kampa geri döndü.[232] Ertesi sabah at üzerinde yaklaşık bir saat yol aldıktan sonra Mor Melko Kilisesi'ne geldi ve 07.45'e kadar burada kaldı. Kiliseyi şöyle anlatır:

> Mor Melko kare biçiminde, aynı adı taşıyan tepe üzerinde sapasağlam yükseliyor ve kaleye benzer bir duruşu var. Buradaki piskopos oldukça içten ama sıkıcı bir ihtiyardı. Bahşiş olarak verdiğim mecidiyeden tam manada tatmin olmadı. Manastırın tasarımını anlatmak imkânsız, zira her yeri inişli çıkışlıydı. Kilisenin aşağısında mezarların bulunduğu bir mahzen var. Avludaki bir kapı vasıtasıyla kiliseye ulaşıyorsunuz, mahzen ise kilisenin batı tarafında aşağıda kalıyor. Hiçbir mimari alakayı haiz değil. Piskoposun üç keşişi var burada. Ardından atlarımıza bindik; fakat Reşid yolu bilmediği için nereye gittiğimizi Tanrı bilir.[233]

---

[231] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=778, 03.02.2016.
[232] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=778, 03.02.2016.
[233] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=781, 03.02.2016.

Bu kiliseyi gezdikten sonra yola devam ederek saat 08.15'te bugünkü adı Üçköy[234] olan Harapali Köyü'ne vardı.

Harita 2: İdil, Nusaybin ve Midyat arasındaki rota.

2.1.6. Midyat

Bundan sonraki kısım günümüzde Midyat ilçesi sınırlarında kalmaktadır. İlerlerken batıya dönmeyi unutan Bell, saat 10.30'da yanlışlıkla günümüzdeki adı Çayırlı[235] olan Kefnas Köyü'ne geldi. Köyün küçük olduğunu ve yukarısındaki tepenin zirvesinde bazı evler olduğunu belirtir. Saat 12.50'de Deyrulumur Manastırı'nın yakınındaki kampa vardı. Buradaki izlenimlerini şöyle anlatır:

> Günün geri kalanını manastırın tasarımını yaparak geçirdim. Büyük kilisenin yarım kubbesi tahminen büyük taşlar bulunan, mozaik bir kaplamaya ve çatıya sahipti. Ortaya daire biçimindeki şekiller olan bir haç yerleştirilmiş. Görebildiğim kadarıyla, sekiz biçimindeki bir figür ve altın renkli zemin üzerinde üzüm asması desenleri var. Etraf çok karanlık olduğundan ne olduğunu ayırt etmek zordu. Piskopos gitmiş, bir keşiş ve bir rahibe oradaydı. Toplam dört adet keşiş var. Büyük kilisenin ana sunağı boyalı, ahşap bir gölgeliğin altında duruyor. Mor Melko'da nefteki bir azizin lahitinin hemen üstünde o aziz ve onun yanındaki şeytanı tasvir eden bir resim vardı. Aziz şeytanı birinin yanından kovuyor. Bu kişi zannediyorum kralın oğlu. Ötedeki köşede bütün dinlere mensup delirmiş insanlar için bir zincir ve bir pranga

[234] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 670.
[235] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 696.

> bulunuyor. Umarım hepsi de eski sağlıklarına kavuşmuştur. Serin bir gün olmasına rağmen kampa vardığımda sıcaklık 32 dereceydi.[236]

Ertesi sabah saat 05.50'de Deyrulumur'dan ayrılarak 08.15'te bugünkü adı Doğançay[237] olan Mezizek Köyü'ne, saat 09.00'dan biraz sonra da Midyat'ın hemen dışındaki Mor Abraham'a vardı. Şehirdeki ve gezdiği kiliselerdeki gözlemleri şöyledir:

> Mor Abraham Manastırı hakikaten Deyrulumur'un parçalarına benzer şekilde sağlam taş işçiliği ile inşa edilmiş. Dışarıda düz bir biçimde kalıplanmış sütun başlıkları var. Mor Hobel'in iç kapısı üzerinde ise kalıplanmış dikmeler yerleştirilmiş. Akabinde geri dönüp manastırın planını çizdim ve nakışlı bir elbiseye rastladım. Sonra da çok ilgi çekici bir mekân olan Mor Philoxenos'un planını çizdim. Eski bir kilise ve revaklı usule sahip gibi görünüyor. Geniş bir dış dehliz güney tarafına bilahare eklenmiş. Kapıları halen kapalıydı. Bir sundurma da sonradan eklenmiş. Korkunç bir kalabalık var. Kaymakam beni görmeye geldi ve oldukça nazik davrandı. Her şeyin sükûnet içerisinde olduğunu söylüyor; fakat Fettuh alarm durumu ve sefer söylentileri hakkında haberler getiriyor.[238]

Bell, ertesi sabah güne Mor Philoxenos bazilikası üzerinde yarım saat boyunca çalışarak başladı. Kilisenin, batı tarafında dış dehlizi bulunan hakiki bir bazilika olduğunu; tonozlu kuzey koridorunun büyük taşlardan yapılmış eski tonozunun aynen ayakta olduğunu ve yeni tonozlardan oldukça farklı göründüğünü günlüğünde belirtir. Saat 06.50'de Yusuf ve Abdurrahman ile yola çıktı ve 07.25'te bugünkü adı Barıştepe[239] olan, Salah (Salhe) Köyü'ne vardı. Gözlemleri şöyledir:

> Köyün batısında muhteşem bir kilise [Ç.N: Mor Yakub] yer alıyor. 09.20'ye kadar orada kaldık. Kilise daha uzun bir ziyareti hak etmişti. Çok sayıda pervaz dış dehliz duvarının alt tarafının etrafından dolaşıyor. Süslü ve çok yüksek olan nef kapılarının ise iç tarafının etrafından dolaşıyor. İçerisi aşırı karanlıktı.[240]

Saat 10.35'te bugünkü adı Bağlarbaşı[241] olan, Arnas Köyü'ne geldi ve 12.20'ye kadar kaldı. Günlüğünde köyü şöyle anlatır:

---

[236] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=781, 03.02.2016.
[237] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 726.
[238] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=782, 03.02.2016.
[239] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 747.
[240] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=783, 03.02.2016.
[241] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 605.

> Kilise [Ç.N: Mor Kuryakos] hayli harap olmuş, dalgalı pervazların kalıntıları dış tarafta hâlâ görünüyordu. Restore edilmiş fakat ben tamamıyla eski plan üzerinde düşünüyorum. Şöyle ki buradaki tutturulmuş sütunlar özgün yapının bir parçası. Sonradan eklenen sütunlar ise yarım kubbeye uygun şekilde konumlandırılarak gereksiz bir boşluk oluşmasının önüne geçilmiş. Ayrılmazdan evvel öğle yemeğimi yedim. Kilise aynı zamanda bir evin parçasıydı. Mor Yakub'daki binalarda da köylüler ikamet ediyor. Avlunun doğu tarafındaki iki nişten biri yarım kubbeli; fakat her ikisi de geç döneme ait eserler.[242]

Atını tepenin aşağısına doğru sürüp saat 12.55'te bugünkü adı Narlı[243] olan Halah Köyü'ne ulaştı. 14.00'da bugünkü adı Altıntaş[244] olan, Keferze Köyü'ne geldi ve 15.45'e kadar burada kaldı. Günlüğünde burayı şöyle anlatır:

> Köydeki kilisede [Ç.N: Mor İzazel] bir rahibe ikamet ediyor bir de papaz gördüm ama onun burada yaşayıp yaşamadığından emin değilim. Sadece bir oda mevcuttu. Burası yeniden inşa edilen bir bölümdü. Kilisenin aslında yalnız duvarlarından tonozlandığını zannediyorum. Burada ve diğer her iki odadaki güzelce süslenmiş pervazlar zafer takının etrafından dolaşıyor. Çok yoruldum ta ki bitirene kadar. Hah'a üç saatlik bir yolumuz olduğu söylenmişti ama yol iki saatten biraz fazla sürdü.[245]

Keferze'den 15.45'te ayrıldı, 16.50'de günümüzdeki adı Hanlar[246] olan Hanik Köyü'nden geçti. Sonrasında ardında dağlar bulunan bir tepe üzerinde yer alan ve günümüzde Anıtlı[247] olarak bilinen Hah Köyü'nün hemen fark edilebildiği bir yaylaya, saat 17.50'de de kamp yerine ulaştı. Gece köyde konaklayan Bell, ertesi günü de çevredeki kiliseleri gezerek geçirdi. Günlüğünde gözlemlerini şöyle anlatır:

> Çay içtikten sonra etrafıma şöyle bir göz attım ve yapılması gereken birçok şey olduğunu anladım. Adra'da [Ç.N: Meryemana Kilisesi][248] ibadet edenler olduğu söyleniyordu, kadınlar dış dehlizde ayakta, erkekler ise içerideydi. Erkeklerden biri bıçağını yere düşürmüş. Dış dehliz kapısının dışında ise ağızlık takılı yarım bir sigara var. Köye geri döndüğümde, ibadetlerini tamamlayıp köye gelmekte olanlar "Merhaba İngiliz!" diyerek beni selamladılar. Adra'da bir keşiş, bir rahibe adayı ve bir de rahibe oturuyor. Rahibe onlara silah vermem için bana yalvardı, zira çok kısa bir süre önce Müslümanlar gelip bütün Hıristiyanların öldürüleceğine dair emir verildiğini

---

[242] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=783, 03.02.2016.
[243] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 666.
[244] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 696.
[245] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=783, 03.02.2016.
[246] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 668.
[247] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 666.
[248] T.A. Sinclair, **Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey**, Volume: III, Pindar Press, London 1989, s. 241.

> söylemiş. Midyat'taki Hıristiyanlar da aynı şeyi duymuşlar ve bir iki günlüğüne evlerine kapanmışlar.[249]
> 23 Mayıs Pazar: Bir yerde günleri şaşırdığımı ve bir gün ileride olduğumu fark ettim, şimdi düzelttim. Uyandığımda gök gürültülü, şiddetli yağmur vardı. Tüm gün buradaki iki kilise olan Adra ve Mor Saba'da [Ç.N: Mor Sovo][250] çalıştım. Hıristiyanların iki yıl önce inşa etmiş oldukları dış taraftaki kubbe olmasa (keşiş de bundan çok üzüntü duyuyor) Adra, mükemmel bir kilise. Yeniden inşa edildiğinden bu yana, hiç olmadığı kadar içeriye su giriyor. Keşiş, eski çatının inanılmaz sağlam olduğunu söylüyor. Kilisenin 5. yüzyıldan daha geç bir döneme ait olabileceğini zannetmiyorum. Muazzam süslü pervazlar. S Kenger yaprağı desenler; sepet, asma yapraklı kıvrıkdal, boncuk-silindir işlemeleri ile birlikte kapının etrafından kilisenin dış dehlizine kadar her yerdeydiler. Mor Saba yakın zamanda restore edilmiş. Hem nefteki hem de koridorlardaki sütunlar daha yeni. Kilisenin bir bazilika olduğunu zannediyorum fakat nef ile koridorların arasındaki kapıların hemen yakınında bulunan sağlam duvarları kırık dökük. Sorun şu ki koridor tarafında, özellikle de kilise girişinin değil çıkışının bulunduğu kuzeydeki koridorda oldukça tuhaf görünen kapıların tümü küflenmiş. Bütün kuzey koridoru sonradan ekleme miydi ve kilisenin güney tarafında sadece bir adet mi nefi vardı acaba? Evet, koridorun tamamı yeni ve doğruca doğudaki duvara uzanıyor. Öyleyse kuzey kapıları dış kapılar olabilir. Güneydeki avlunun doğu tarafında alışıldık bir yarım kubbe mevcuttu. Bu kez özgün olduğunu zannediyorum. Mor Saba'nın kuzeyinde pire dolu bir başka küçük kilise daha var. Nef ile dış dehliz arasındaki kapı titiz bir biçimde süslenmiş; fakat diğer iki kapıdan daha yeni. Daha batıda küçük, yenice bir şapel var. Kasabanın dışında kuzeyde bir keşiş ikamet ettiği yeni bir kilise daha var. Doğuda kulesiyle birlikte Miriam Aghuathia [Ç.N: Mary Magdalen][251] duruyor. Bu da yeni yapılmış, payanda kemerleri üzerinde bir kubbe bulunuyor ve Mor Yuhanna ile aynı zamanda inşa edilmiş. Mor Saba'nın kuzeyindeki kiliseye benzediğini söyleyebilirim. Fotoğrafını da çektiğim süslü bir kapısı var.[252]

Ertesi gün köyden ayrılmayı planlayan Bell, gece çadırına giren hırsızlar tarafından eşyalarının gasp edilmesi sebebiyle bir süre daha orada beklemeye mecbur kaldı. Günlüğünde olayı şöyle anlatır.

> Gece soyulduk. Uyandım, çadırımda bir adam olduğunu fark ettim, tehlike işareti verdim ama varımızı yoğumuzu çalmışlardı. Şafak söker sökmez Fettuh ve Abdurrahman'ı Cizre'den Mardin'e dek bu bölgenin sahibi olan Çelebi ibn İsmail'i alıp gelmeleri için Mezizek'e gönderdim. Zahuran'a [Ç.N: Başyurt][253] giden patika üzerinde önce bir para kesesi bulmuşlar ve günün ilerleyen saatlerinde bir çoban ötedeki yolda bulduğu eldivenlerimden birini getirdi. 17.00'da beyazlara bürünmüş ve tüfeklerini kuşanmış geniş ve tasvire değer maiyetiyle beraber Çelebi geldi. Benle görüştükten sonra Dersalib'de

[249] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=783, 03.02.2016.
[250] T.A. Sinclair, a.g.e, s. 244.
[251] T.A. Sinclair, a.g.e, s. 245.
[252] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=784, 03.02.2016.
[253] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 785.

> [Ç.N: Çatalçam][254] bir meclis topladı. Güneş batmadan önce Zahuran'dan 14 adamı gelip içeri girdi, hepsi bu meseleye dair hiçbir şey bilmediklerine yemin ediyorlar. The Bible in Spain'i okudum, muazzam bir kitaptı.[255]

Ertesi sabah Çelebi kendisini ziyaret etti. Bell eğer eşyaları bulunmazsa dünyayı başlarına yıkacağını söyledi. Bunun üzerine yanlarında bulunan rahip de Avrupa devletlerinin duruma tüm güçleriyle müdahale edeceklerinden şüphesi olmadığını ifade etti. İyi bir adam olarak tanımladığı Çelebi, Fettuh'u yanına alarak adamlarıyla birlikte Zahuran Köyü'ne giderken Bell ise günümüzde Dargeçit ilçesine bağlı olan Dersalib Köyü'ne uğradı. Köydeki gözlemleri ve eşyalarının durumu ile ilgili günlüğünde söyle yazar:

> Bu mekân daha geç bir döneme ait. Kilise uzun, karanlık bir yolun aşağısında yer alıyor. Dış dehliz, nef ve üç adet mabet odası ise çaprazda kalıyor. İç kısımda süsleme yok fakat avluda; çatısında alışıldık bir haç bulunan yeni, süslemeli bir yarım kubbe var. Dış duvarın güneybatı köşesinde oldukça büyük birkaç taş bulunuyor ama bu taşların herhangi bir parçasının daha eski bir döneme ait olup olmadıkları konusunda şüpheliyim. Buradan on beş dakika uzakta, geç bir döneme ait harap olmuş bir kiliseyi ve yolumuzun üstündeki bir köyü geçtik. 18.00'da Fettuh geri döndü. Çelebi yolda bir başka eldiven daha bulmuş. Bütün muhtarları çağırıyor ve yarın bütün şüphelileri buraya getirecek. Beraberimdeki askerlerden birini kaymakamdan yarın şafak vaktinde asker göndermesini talep eden bir mektupla Midyat'a gönderdim. İşler iyiye gidiyor gibi görünüyor. Muhbirler konuşmaya başlıyor. İki köy şüpheli durumda ve eşyaların nerede olduğunu bilen pek çok insan olduğu aşikâr.[256]
>
> 26 Mayıs Çarşamba: Çelebi, sabahleyin beraberindeki seçilmiş beş tutsakla geri döndü. Birden umutlandım ama eşyalarımdan hiçbir haber yok. The Bible in Spain'i bitirdim. Akşam on zaptiye geldi. Zahuran'dan gelen adamlar gün içerisinde tepelerde arama yapmayı ve eşyaları ertesi sabah getirmeyi önerdiler.[257]
>
> 27 Mayıs Perşembe: Hala geri dönen bir şey yok. Çelebi bana sevgi dolu bir şekilde veda ettikten sonra zaptiyelerle birlikte Zahuran'a gitti. Ben de harabe bir kiliseyi görmek için dışarı çıktım lakin ilgi çekici hiçbir şeye rastlamadım. Üç subay ile elli er geldiğinde ben uzaklardaydım. Gelen subaylar Mülazım Muhammed Ağa, biraz Fransızca bilen Zaptiye İbrahim Çavuş ve ben Midyat'ta iken beni görmeye gelmiş yaşlı bir adam olan Askeri Mülazım Süleyman Efendi'ydi. Rahip bana manastırların avlularındaki cumbaları anlatıyor. Piskopos hafta sonu ibadetlerinin orada yapıldığını söyledi. Kilise ise sadece Pazar günü kullanılıyormuş. Rahibin söylediğine göre, burada

[254] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 641.
[255] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=785, 03.02.2016.
[256] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=786, 03.02.2016.
[257] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=787, 03.02.2016.

> cumbadaki hayli çok sayıda kitabenin tümü keşişlerin mezar taşlarıymış ama üzerlerinde tarih bulunmuyor. Cumbanın iç kısmı üzerine bilinmeyen bir zamanda basit bir biçimde yazılmışlar. Ardından Adra'ya gidip yeniden ölçüm yaptım. Subaylar dostane bir alaka gösteriyorlar, pek naziklerdi. Öğle yemeğinden sonra Çelebi'den; ahalinin çoluk çocuklarını ve sürülerini de yanlarına alarak Zahuran'dan kaçmış olduklarına dair bir haber geldi. Bu sebeple manastırın çatısındaki geçici barınakta oturmakta olan askerler de yola çıkmak için hazırlandılar. Mülazım her bir adamına birer iri somun ekmeği verdi. Askerler tertip aldılar ve borazanlarını çalıp yürüyüşe geçtiler Hah Köyü'nün muhtarı Melke de beraberindeki beş tutsak ile askerlere katıldı. Bütün bunlar beni kaygılandırdı. Şu anda Çelebi de dâhil herkes zan altında ve bütün köy tepelere doğru sürülmüş. Harabe halindeki kilisede yeniden ölçüm yaptım. Akşamleyin Fettuh ve Çelebi'yi bırakıp kervanla birlikte Diyarbakır'a gitmem gerektiğine karar verdim.[258]
>
> 28 Mayıs Cuma: Sonunda, ağarmakta olan şafakta köylülerden biri karşı tepedeki harabe kiliseden eşyalarımızın orada olduğunu haykırarak bizi uyandırdı. Köylü Zahuran'dan gelen bir adam gibi görünüyordu. Hizmetkârlarım aceleyle kalkıp para, Fettuh'un kıyafetleri, bir adet fotoğraf makinesi ve üç adet antika eşya dışındaki her şeyi buldular. Sonra kahvaltı yapıp Fettuh, Abdülgani Efendi ve dün gelmiş olan; vazifelerinin ne olduğunu bilmediğim iki zaptiye birlikte yola çıkarken kampı da Midyat'a gönderdim. Bizse yarım saat içinde varacağımız Zahuran'a doğru yola koyulduk. Zahuran'da horoz ve tavuklardan başka kimse yok. Çelebi ve askerler sürüleri getirmek için tepelik alana gitmişlerdi. Köy, soyguncuların müdavim yuvası olan derin taşlık bir vadide yer alıyor. Diğerleri bir meşe ağacı altında otururlarken bense tepenin zirvesindeki bir harabenin altında uzanıp uyudum. Karboran'dan [Ç.N: Dargeçit][259] gelen piskopos bize katıldığında uyandım. Piskopos mor giyinmiş; boynunda Urfa işi, değerli taşlarla süslü, altın bir haç vardı. Saat 11.00 civarında öğle yemeğimi yiyip beni Kudüs'te görmüş olduğunu söyleyen piskoposla lafladım. Çelebi hakkında iyi konuştu, onun Hristiyanların dostu olduğunu söyledi ki Hah'ta göstermiş olduğu ihtimama ben de kani olmuştum. Koyunların gelmekte olduğu görünüyordu; fakat Çelebi hâlâ görünürde yoktu. Piskoposun talebi üzerine Melke'nin serbest bırakılması ve geri kalanlarla birlikte çalınmış olan Hristiyanlara ait koyunların iadesi için çeşitli notlar aldım. Bu sırada köyün yakınındaki bir ağacın altındaydım. O sıralarda kızarmış gözleriyle birkaç kadın geri dönmüştü. 12.00 gibi Fettuh, Abdurrahim ve Zahuranlı adamla birlikte yola koyulduk. Fevkalade taşlık, çorak bir vadide seyrettik. Tepenin zirvesindeki köyler küçük kaleler gibi görünüyor.[260]

Yola devam eden Bell, Keferze ve Arnas'ın yakınından geçip saat 18.00'da Midyat'taki kampa vardı. Kaymakam tarafından ziyaret edildikten sonra Mor Philoxenos adlı harabe kiliseyi gezdi.[261]

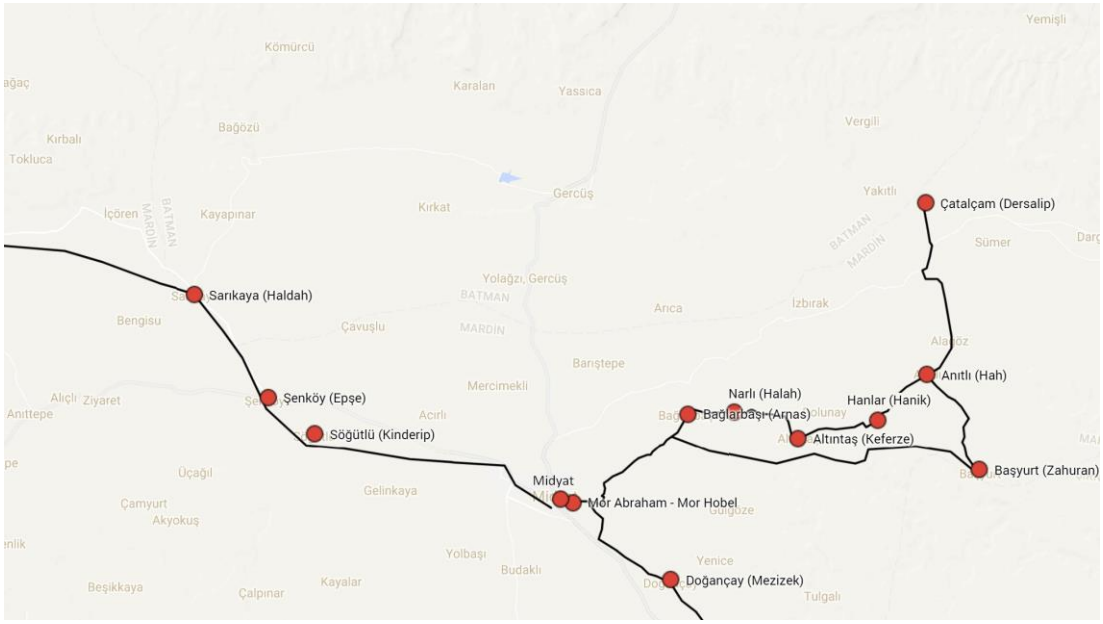
---

[258] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=788, 03.02.2016.
[259] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 698.
[260] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=789, 03.02.2016.
[261] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=789, 03.02.2016.

Ertesi sabah birkaç çalışma yaptı, sonra Fettuh'la birlikte zengin bir tüccar olan Galleh Hürmüz'ün bir dükkânına gitti. Onunla yaptığı gezintiyi günlüğünde şöyle anlatır:

> Beni Mor Şmune'ye götürdü, orada biri ışıklandırılmış iki adet İncil gördüm. Ardından Hıristiyanlara ait koyunlarla ilgili başka bir piskoposla görüşmek için dükkâna döndüm. Piskopos Çelebi'yi kötüledi, Galleh de ona katıldı. Zahuran'ın kendi insanlarına ait olduğunu söylüyorlar. Köyün muhtarı Piskoposun kuzeniymiş. Oradakileri tamamen kovmaya çalışacak ve bunu da Hristiyanların iyiliği için yapacakmış. Şahrika ve Şapisna'nın koyunlarının bırakılması için mektup yazdım ve mektubu henüz gelmiş olan kaymakama verdim. Ondan beş lira borç alıp çok hoş bir zaptiyeyle beraber 07.55'te yola revan oldum.[262]

Saat 08.30'da Estel'den geçten Bell, 10.15'te bugünkü adı Söğütlü[263] olan Kinderip Köyü'ne ulaştı. Burada Diyarbakır vilayet kâtibi Thomas Efendi ile yanındaki üç kâtibe rastladı ve korumalarını göndererek onunla birlikte yola devam etti. Thomas Efendi Adana'daki yeni katliam haberlerini iletti ve herkesin can korkusu içinde olduğunu söyledi.11.20'de bugünkü adı Şenköy[264] olan Epşe'ye vardılar. Saat 13.10'da günümüzde Sarıkaya[265] Köyü olarak bilinen Haldah'a geldiler.

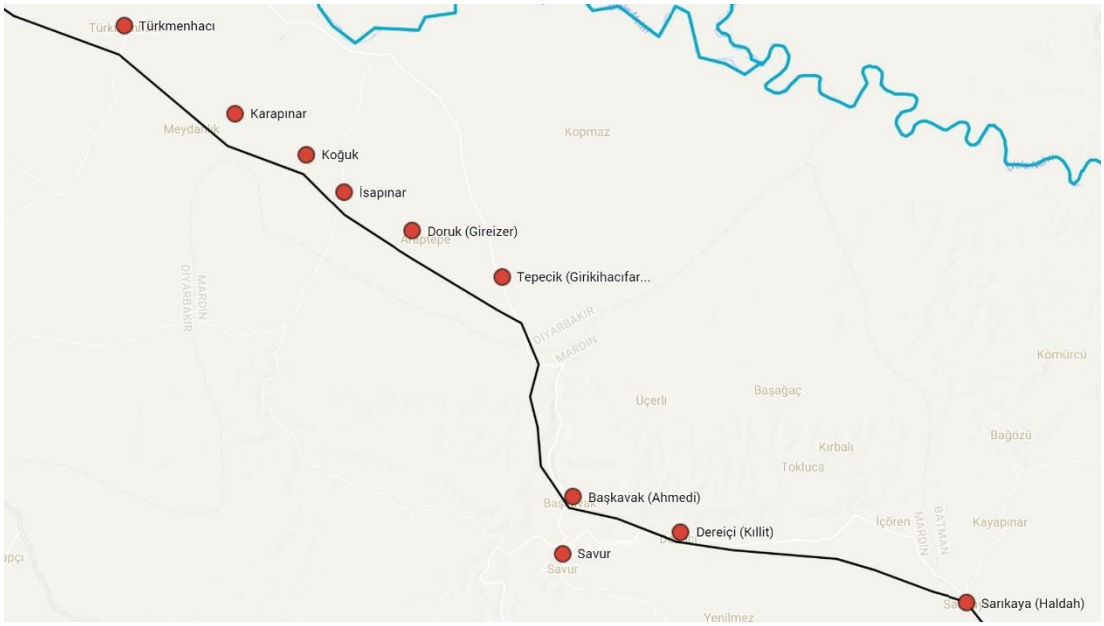
Harita 3: Midyat çevresindeki gezi rotası.

[262] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=790, 03.02.2016.
[263] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 703.
[264] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 648.
[265] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 666.

2.1.7. Savur

Yolun bundan sonraki kısmı günümüzde Savur ilçesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Saat 16.00'da bugünkü adı Dereiçi[266] olan Kıllit Köyü'ne ulaştılar. Bu arada Thomas Efendi Bell'i Yezidiler hakkında bilgilendirdi. Yezidilere göre Melek Tavus'un gökten inmiş bir melek olduğunu ve ona taptıklarını çünkü bir gün Tanrının mutlaka onu yanına geri çağıracağını bu yüzden de onun tarafında yer almanın en doğru hareket olduğunu düşündüklerini anlattı ve hepsinin Kürt olduğunu belirtti.[267]

Ertesi sabah saat 05.45'te yola çıkıp üzüm bağlarıyla dolu, dere kıyısında suyu seven kavaklar bulunan güzel bir vadiden geçerek saat 07.50'de bugünkü adı Başkavak[268] olan Ahmedi Köyü'ne geldiler. Tepelik alandaki Savur'u gördü fakat kasabanın içine girmedi. Daha sonra aşağı doğru ilerledi ve burada daralan vadinin ötesinde harabe bir kilise olduğunu gözlemledi. Tepenin batı tarafındaki yüksek araziye dek tırmanmaya devam ettiler.

Harita 4: Savur ve Bismil arasındaki rota.

[266] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 700.
[267] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=790, 03.02.2016.
[268] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 598.

2.1.8. Bismil

Yolun bundan sonraki kısmı günümüzde Bismil ilçesinin sınırları içerisinde kalmaktadır. Saat 10.30'da yaklaşık bir kilometre uzaklıkta sağ tarafta bulunan ve günümüzde Tepecik[269] adıyla bilinen Girikihacıfaris Köyü'nü geçti. Saat 11.20'de bugünkü adı Doruk[270] olan Gireizer Köyü'ne, 12.15'te ise İsapınar Köyü'ne ulaştı. Saat 13.20'de ise bir höyüğün yakınında olduğunu belirttiği Koğuk Köyü'ne vardı. 14.10'da karşı tarafında Karapınar Köyü bulunan Şeyhan Çayı'na geldi. Yüksek arazilerin tümüyle mısır kaplı olduğunu gözlemlerken II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine kadar soyguncular yüzünden bu yolun seyahat etmek için çok tehlikeli olduğunu çevreden işitti. 15.35'te bir Kızılbaş Türkmen köyü olduğunu belirttiği Türkmenhacı Köyü'ne, 16.45'te ise büyük bir höyüğün aşağısında yer alan ve bir Kürt köyü olduğunu belirttiği, günümüzde Üçtepe[271] olarak bilinen Kerha'ya ulaştı. Bu uzun günün ardından kamp kurarak geceyi geçirdiler.[272]

Ertesi sabah saat 05.45'te Kerha'dan ayrılıp 06.35'te Dicle Nehri'ni yürüyerek geçti ve 07.50'de günümüzdeki adı Sarıtoprak[273] olan Holan Köyü'ne ulaştı.

2.1.9. Diyarbakır

Yolculuğun bundan sonrası Diyarbakır il merkezi sınırları içerisindedir. Saat 08.45'te tamamı yassı ve ekili araziler olan Satı Köyü'ne geldi, 10.50'de ise sağ tarafta kalan ve günümüzde Tanoğlu[274] olarak bilinen Sadi Köyü'nden geçti. Bundan sonraki gözlemlerini günlüğüne şöyle kaydeder:

> Zaten uzaktan Diyarbakır'ın minareleri görüş alanımıza girmişti, an itibariyle minareler artık daha da yakın. Büyük surlar yüksek Dicle kıyısında sapasağlam ayakta duruyorlar. Bu sefer hayli derin olmasına rağmen nehri yine yürüyerek geçtik ve dut bahçelerine girdik. Saat 11.00'de Mardinkapı'ya giden asfalt yola çıktık. Doğruca konsolosluğa gittim ve Bay E. Rawlins'in benimle buluşmak için başka bir yoldan gitmiş olduğunu anladım.

[269] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 659.
[270] Bismil Haber, Bismil'in Köy Adı Köylerin Eski Adı, Köy Nufusları ve Köylerin İlçeye Uzaklıkları, http://www.bismilhaber.com/bismil-koyleri-koy-nufuslari-ve-ilceye-uzaklik-2709h.htm, 05.10.2016.
[271] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 694.
[272] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=792, 03.02.2016.
[273] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 677.
[274] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 746.

Latticke'nin yeğeni Bayan Kappus beni kibarca selamladı ve onun bebeği bir aylık bile olmamasına rağmen onlarla birlikte kalmam için ısrar etti. Mektuplarımı okurken beni bekleyen iki aylık mektuplar buldum. Bay Rawlins içeri girdi. Akşamleyin ikisi de Amerikalı olan Doktor Ward ve eşi Bayan Ward'a hastane kurmaları için yardım etmeye gelmiş bir hemşire olan Bayan Baldwin ortaya çıktı, güzel bir kadın. Diyarbakır baya bir altüst edilmiş. Bir katliamdan mucize eseri sakınılmış. Yerel meclis İstanbul'dan gelen ve feriğe kargaşa emreden bir telgrafı engellemiş. Bir meclis üyesi telgrafın bir nüshasını üç hafta sonra Thomas Efendi'ye göstermiş. Şehir birkaç saattir telaş içinde. Bay Rawlins ahaliyi sakinleştirmek için cadde boyunca yürüdü. Şehir eşrafı hayli Hıristiyan karşıtı ve Kanun-ı Esasi'ye muhalifti. Eşraf, İbrahim Paşa'nın evini yağmalamış, bütün Kürt aşiretleri Paşa düşürülür düşürülmez onun aleyhine dönmüşler. II. Abdülhamid ve iki erkek kardeşinin davasına bakmak için tayin edilmiş pek çok kişi şu anda sabık İbrahim Paşa'dan çalmış oldukları en iyi kısraklara biniyorlar. Ancak İstanbul'dan tayin edilmiş heyet İbrahim Paşa'nın inkırazından sonra onun oğullarını suçsuz bulmuş ve durumu bildirmiş. İbrahim Paşa Hıristiyanların büyük bir koruyucusuymuş ve pek çok müreffeh Hıristiyan köyünün sahibiymiş ki o köyler şu anda büyük ihtimalle yağmalanmıştır. Geçenlerde Kızılbaş kasabası Dersim'deki katliamları kışkırtan, vali vekilini görmeye gittim.[275]

1 Haziran Salı: Günün büyük bir bölümünde mektuplar yazdım. Bay Rawlins'ten sonra Ward'lar ile Bayan Baldwin çay içmeye geldiler ve köprüye indim. Köprü Romalılardan kalmış olmalı fakat Araplara ait olabilecek daha eski hiçbir şey görmedim. Doğu tarafındaki veya sol kıyısında, güney tarafındaki kemerler diğerlerinden farklıydı. Köprü burada hayli daralıyor. Daha alçak taraftaki kemerler sıralı olarak siyah ve beyaz taşlardan yapılmış. Diyarbakır'ın eski hanları aynı yol üzerinde inşa edilmiş. Mardinkapı içerisinde bir tane ve kervanımın konaklamakta olduğu çarşıda da bir başka han mevcut. Camilerin çoğu çizgili ve avlunun içindeki modern evler de beyaz desen ve çizgilerle süslenmiş. Çarşının yarısı 1895'teki katliamlar sırasında yanmış. Çarşı göz alıcı, ağaçlarla gölgelenmiş; fakat kirli.[276]

2 Haziran Çarşamba: Erkenden dışarı çıkıp biri Yakubilere diğeri Keldanilere ait iki kilisenin planını çizdim. Yakubi kilisesi bilhassa ilgi çekici, her ikisi de köken olarak aynı döneme aitler. Öğlen hem çalıştım hem de camiye gidebildim. Eski saray avlusunun kuzey, doğu ve batı tarafları olduğu gibi duruyor. Gördüğüm bütün kiliseler Bizans döneminden yani 4.-6. yüzyıldan kalma, muhtemelen Yakubi kilisesi bu tarihlere daha yakın. Bay Rawlins ile dışarı çıkıp surların etrafında yürüdük ve Mardinkapı ile Halepkapı arasındaki dört burcun üzerindeki kûfî yazılı kitabeleri gördüm. Daha sonra şiddetli gök gürültüsü ile birlikte yağmur yağdı.[277]

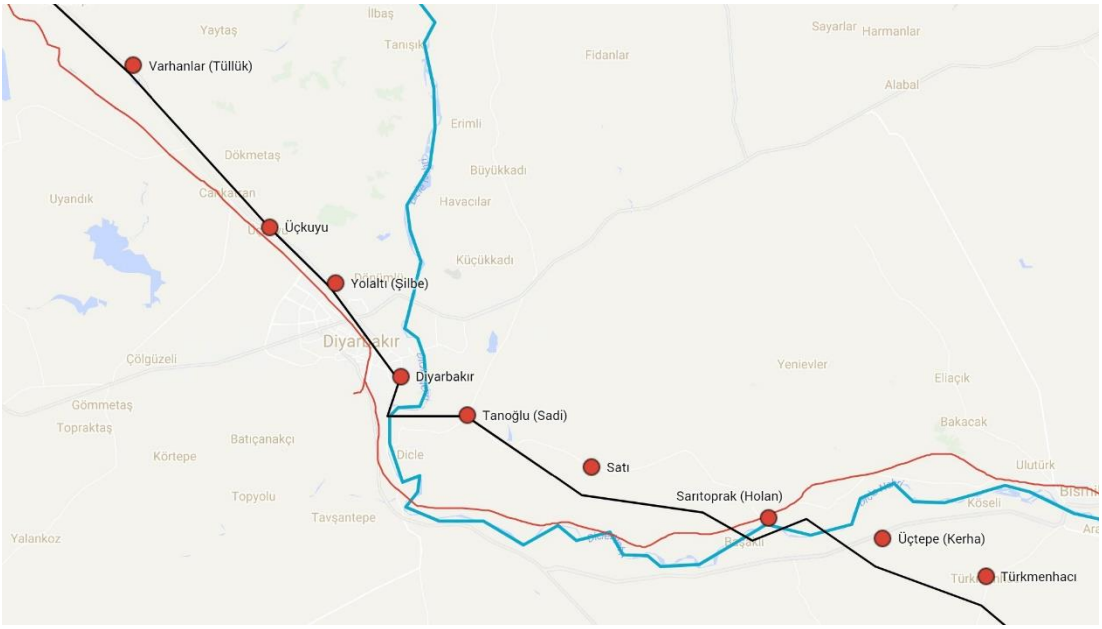
3 Haziran Perşembe: Thomas Efendi ile birlikte surların tepesinde Harputkapı'dan Mardinkapı'ya kadar yürüdük. Sonra aşağı inip Mardinkapı'nın güneyindeki büyük odanın içine girdik ve ardından Yenikapı'dan dışarı çıktık. Diğer üç kapının tamamında Urfa ve Kahire'ye

[275] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=793, 03.02.2016.
[276] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=794, 03.02.2016.
[277] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=795, 03.02.2016.

> özgü desenler bulunuyor. İki adet büyük yuvarlak burcu ve bir tane oldukça sade bir biçimde kalıplanmış menfezi var. Halepkapı'da iki belki de üç adet kapı mevcuttu. Birkaç tane de arka kapı vardı. İki ana cadde dört kapıdan şehri çaprazlama kesiyor. Surların en eski kısmı bütün burçları yuvarlak olan Halepkapı'dan nehre kadar uzanıyor. Üzerinde yazılar bulunan muhteşem burçlar kesinlikle yeni olmalı zira tepelerinde sarkıt işçiliği var. Bu noktadan kulelerin çoğu kare biçiminde görünüyor. İç kısmın her yerinde bulunan kemerler, kubbeler ve tonozlar tuğladan yapılmış. Eski yuvarlak burçlardaki odalarda basık kubbeler bulunuyor. Nehrin yukarısında doğu tarafında tek burcu bulunan Yeni Kapı'nın oldukça farklı bir deseni var. İçeri girmemin ardından Thomas Efendi'nin eşi ile İbrahim Paşa'nın ikinci eşi Haciye Adile beni görmeye geldiler. Kararlı bir kadın gibi görünüyordu. Oğulları için yardımımı istemeye gelmiş ve yanında kör bir Hıristiyan hizmetçisini getirmiş. Onları terk etmeyen tek hizmetçi buymuş. Paşanın ilk eşi Hansa Hatun aşiretle birlikte kalıyormuş. Onun çok muktedir bir kadın olduğu söyleniyor. Millî aşireti neredeyse yok edilmek üzere. Öğle yemeğinden sonra hisara inip hükûmet sarayının kemerindeki tuhaf kabartma ve yazıların fotoğrafını çektim; yazının Arapça olduğunu zannetmiyorum. Sonra yüksekçe bir yerden fotoğraflar çektim. Hisarın bütün işçiliği Arap dönemine ait görünüyor. Bayan Thomas'ı görmeye ve Ward'larla çay içmeye gittim.[278]

Ertesi sabah saat 07.00'da yola çıkan Bell'e Thomas Efendi şehrin dışındaki kışlalara dek eşlik etti. Biraz uzaktaki bir tepede bir köşk bulunduğunu, buraya savaşmaya geldiğinde Sultan Murad için inşa edilmiş olduğunu belirtir. Saat 08.00'de günümüzde Yolaltı[279] köyü olarak bilinen Şilbe'den geçip, 09.50'de Üçkuyu'ya geldi. Saat 10.45'te Devegeçidi Çayı'nın derin vadisinden karşıya geçti ve saat 11.00'de vadinin öte tarafındaki tepesi üzerinde ve dolayısıyla da ovaya bakan bir konumda ufak bir köy olarak betimlediği, günümüzdeki adı Varhanlar olan Tüllük Mezrası'na vardı. Saat 13.00'de ise Karahan Çayının karşısına geçti. Arazinin ekseriyetle ekili olduğunu ama mahsullerin iyi olmadığını belirtir.

[278] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=796, 03.02.2016.
[279] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 761.

Harita 5: Bismil ve Diyarbakır arasındaki rota.

2.1.10. Ergani

Yolun bundan sonraki kısmı günümüzde Ergani ilçesinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Saat 14.45'te bugünkü adı Aşağıkuyulu[280] olan Termül Köyü'ne vardı, köyün bir tümsek üzerinde kurulduğunu ve içinde küçük bir de han olduğunu belirtir.[281] Köyde şahit olduğu ilginç bir olayı günlüğünde şöyle yazar:

> Dün gece Tarmul'da bir düğün vardı ve komşu köyün sakinleri bir katır çalma fırsatı yakaladılar. Silah seslerini duyduk. Bu sabah ise katırı geri aldılar. Yol üzerinde gelinin damadın Köyü'ne getirilme merasimine rastladık. Her tarafta, sefil derme çatma ev yığınları var. Köprü açık mor renge boyanmış.[282]

06.00'da köyden ayrıldı ve 06.30'da günümüzde Sallıca[283] olarak bilinen Taydo Köyü'nün 1,5 kilometre kadar güneyinden geçti. 06.50'de Şava Köyü'nün 1,5 kilometre güneyinden geçtiğini belirtmişse de geçtiği noktadaki köyün adı bugün Ahmetli olarak bilinmektedir. Saat 07.10'da yaklaşık 2 kilometre kadar solda büyük bir höyüğün üzerinde bulunan ve günümüzde Yüksel Mezrası olarak bilinen Tilhum Köyü'ne ulaştı. Tilhum'dan hemen sonra alçak bir eşiği tırmanarak küçük bir ovaya

[280] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 609.
[281] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=797, 03.02.2016.
[282] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=798, 03.02.2016.
[283] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 766.

erişti. Saat 08.30'da yolun sağ tarafındaki Kadı Köyü'ne geldi. Bu kısmın anlatımında günlüğü ile kitabı çelişmekte ise de kitabın anlatımı daha doğru görünmektedir.[284] 09.00'da yolun Ergani'ye sapan noktasına vardı ve 09.10'a kadar kervanı bekledi. Daha sonra Fettuh'u geride eşyalarla bırakıp Yusuf ile onbaşıyı yanına aldı ve Ergani sol tarafta kalacak şekilde Makam Dağı'nı tırmanarak manastıra çıktı. Buradaki gözlemleri şöyledir:

> Hem manastırın hem de köyün konumu mükemmel. Manastır sivri kayalıklı tepenin yamacında, köy ise tepenin zirvesinde yer alıyor. 10.10'da manastıra vardık ve 10.35'e kadar kaldık. Öncelikle nefis bir fincan kahve ve de güzel bir manzara ile kendimi ödüllendirdim. Manastır, Meryem Ana'ya adanmış bir Ermeni manastırıydı. 1865 yıllık olduğunu söylüyorlar. Fakat Orta Çağ'da, takriben 14. yüzyılda, tamamıyla yeniden inşa edilmiş. Kilise kapısının üstünde birkaç Arap süslemesi ve yarım kubbenin güneyindeki nişte yer alan küçük sütun başlıklarında Arap desenleri bulunuyor. Bindirme tonozları üzerinde bir kubbe mevcut. Kuvvetli rüzgâr var ve hava oldukça soğuk.[285]

Tepeden inerek yola devam etti. 12.50'de vadinin karşısına geçti ve 13.00'te Kalemdan Köprüsünü kullanarak Maden Çayı'nı aştı.

Harita 6: Diyarbakır ve Ergani arasındaki rota.

[284] Gertrude Lowthian Bell, **Amurath to Amurath**, E. P. Dutton And Company, New York 1911, s. 328.

[285] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=797, 03.02.2016.

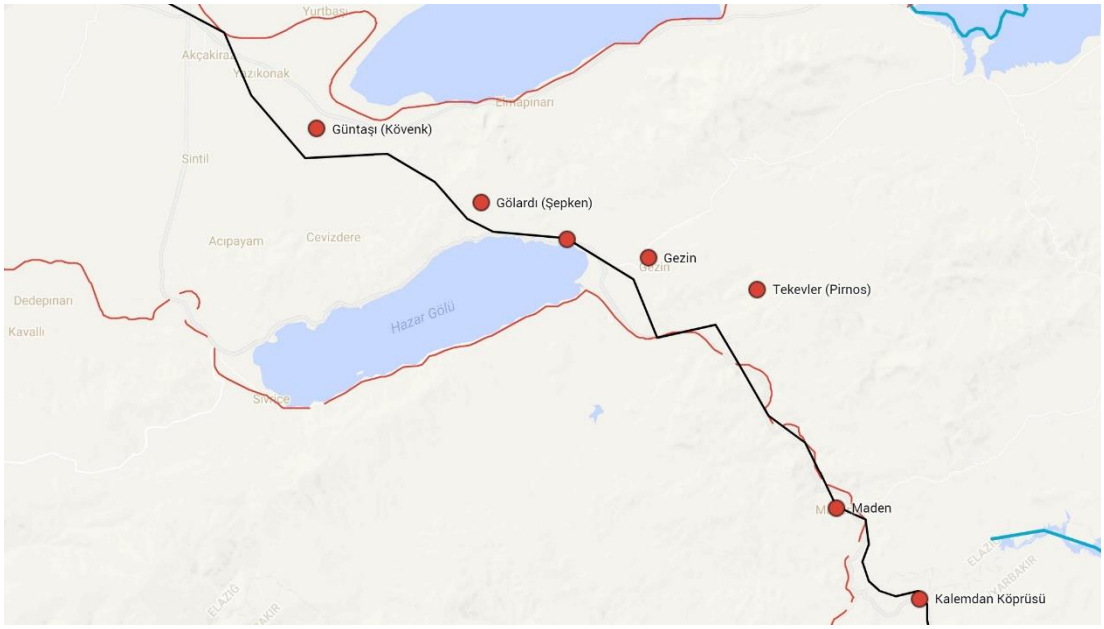
2.1.11. Maden

Yolun bundan sonraki kısmı günümüzde Maden ilçesinin sınırları içinde kalmaktadır. Uzun bir tepeyi tırmanıp bir içeri bir dışarı dolanan iyi bir yoldan tekrar Maden Çayı'nın kenarına indi ve geceyi burada geçirdi. Günlüğünde gözlemlerini şöyle ifade eder:

> Çayın yakınında bakır dökümhanesi mevcuttu. Kömür ile yakılan ocağın içinde alevler kaynıyor. Bakır sert tabaklara dökülüyor ve develer tarafından taşınıyor. Çok fazla dumanın olduğu madenlere çıkmadım. Görünüşe göre yukarıdaki maden cevherini kısmen eritmişler. 15.00'de dere yakınındaki hana vardık ve kervanın henüz gelmiş olduğunu gördüm. Kamp yapacak yer olmadığı için derin bir vadideki İngiliz hanlarına benzeyen bu pek hoş yerde konakladık. Tepeler tamamen çıplak ve kızıl renkteydi.[286]

Bell, Ertesi sabah saat 06.20'de Maden'den ayrıldı. Havanın puslu ve ara sıra sağanak yağmurlu olduğunu, Maden Çayı'nın vadisinin yılankavi ve dar olduğunu belirtir. Kahve yüklü çok sayıda deve kervanına rastladığı yolda ilerleyerek saat 09.40'ta günümüzdeki adı Tekevler[287] olan Pirnos Köyü'ne vardı. Buradan, Dicle'nin bir söğüt yığınından diğerine durgun bir biçimde akmakta olduğunu ve Avrupa'dakilere benzediğini belirttiği, küçük bereketli bir ovaya geldi. Nehrin kaynağından yaklaşık dört saat uzaklıktaki bu ovadan saptı ve Gezin Köyü'ne ulaştı.

[286] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=798, 03.02.2016.
[287] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 741.

Harita 7: Maden ve Hazar Gölü arasındaki rota.

2.1.12. Elazığ

Yolun bundan sonraki kısmı Elazığ merkez ilçesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Kervanla birlikte yola devam ederek saat 11.55'te suyunun tuzlu olduğunu ve puslu tepeler arasındaki konumunun pek güzel olduğunu belirttiği Gölcük'ün (Hazar Gölü) kıyılarına vardı. Daha sonra gölden ayrıldı ve saat 13.40'ta havzanın tepesine yakın bir yerde bulunan ve günümüzde Gölardı[288] olarak bilinen Şepken Köyü'ne geldi. Saat 16.00'da günümüzdeki adı Güntaşı[289] olan Kövenk Köyü'ne geldi ve geceyi geçirmek için kamp kurdu. Buranın bir Ermeni köyü olduğunu belirtir.[290]

Ertesi sabah saat 05.40'ta yola çıkan Bell, saat 07.55'te günümüzde merkeze bağlı Kızılay Mahallesi olan Kesrik Köyü'ne vardı ve 08.35'e kadar orada Nero'ya ait bir yazıtın suretini çıkardı. Köylerdeki ahalinin yarısının Ermeni, yarısının Müslüman olduğunu belirtir. Saat 09.00'da bugünkü Elazığ merkezi[291] olan Mezire'ye ulaştı daha

[288] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 759.
[289] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 709.
[290] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=799, 03.02.2016.
[291] Suavi Aydın-Jelle Verheij, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbekir Province, 1800–1870", (Editör: Joost Jongerden-Jelle Verheij), **Social Relations in Ottoman Diyarbekir: 1870-1915**, BRILL, Boston 2012, s. 248.

sonra şehrin eski merkezi[292] olan Harput'a doğru yola devam etti. Günlüğünde bu şehirdeki gözlemlerini şöyle anlatır:

> Çatılar kızıl kiremitten yapılmış. Öğle yemeği yedim. Amerikan konsolosunun dragomanı Bay Masterson beni görmeye geldi. Sonra atlarımızı kayalık dağ dorukları arasında muazzam bir biçimde konumlanan Harput'a sürdük. Kalenin pek az bir kısmı ayakta ve bu kalıntının da özel anlamda iyi bir işçiliği yok. Doğu tarafındaki bir burç kırmızı ve beyaz çizgiliydi. Kapıda iki adet çok kötü kabartma var, biri aslan diğeri de bir aslan ile birlikte bir keçi kabartması. Kitabe oldukça hasar görmüş. Burada büyük bir Amerikan koleji var. "Afedersiniz, İngilizce biliyor musunuz? Çok sayıda eski eşya görmek ister misiniz?" diyen biri beni selamladı. Kalenin aşağısında 1800 yıllık olduğunu zannettiğim bir Yakubi kilisesi bulunuyor. Güney tarafındaki dış dehlizi ve tonozun altındaki nişleri çerçeveleyen sütunları ile geleneksel bir tarzda inşa edilmiş. Batı ucu kesme kayadan; fakat bu kısmın yeniden inşa edilmiş olduğu kanaatindeyim. Görünüş itibariyle tuval üzerine yağlı boyayla yapılmış bazı pek tuhaf resimler var: Bakire Meryem ve Bebek İsa, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi ve konularını anlaması güç olan iki resim daha gördüm. Kirazlar pek lezizdi. Şehir mimari alakayı haiz olmasa da oldukça alımlıydı. Bununla beraber, yok denecek kadar az tekerlekli araç trafiğinin aktığı parke taşlı caddeleriyle tepelik alana inşa edilmiş bir İtalyan kasabasına da benziyor. Saat 14.00'te çadırıma indim, uyuduktan sonra kâğıtları okudum. Çaydan sonra bir subay gelip valinin görüşmek istediğini söyledi. Amerikan konsolosu Bay William Wesley Masterson'la görüşmek için aşağıya doğru yürüdüm ancak konsolos dışarıdaymış, bu yüzden geri dönüp alelacele akşam yemeği yedim. Vali gelmezden evvel yemeğimi bitirmiştim. Giritli, şen şakrak, aksakallı bir adamdı. İki yıldır Yemen'deymiş ve başka makamlarda da bulunmuş. Bir İngiliz olduğum için özellikle geldiğini, II. Abdülhamid'in hal'ine ve yeni hükûmetin idaresi altında barışın tesis edilmesine çok sevindiğini söyledi. Hemen sonra da Ermenilerden sorumlu bir vali yardımcısı geldi. Biraz Fransızca biliyor ve İstanbul'dan henüz gelmiş. Sonra Bay Masterson geldi ve diğerleri ayrıldılar. Konsolos, onların epey yakında bir katliam yapmaya kalkıştıklarını söyledi. 17 Nisan'da Amerikan misyonerlerinden birkaçı tepenin aşağısında altı saat uzaklıktaki bir köydelermiş, çok sayıda Kürt'ün toplanmış olduğunu ve katliamın eli kulağında olduğu haberini konsolosa göndermişler. Bay Masterson önce Vali'ye gitmiş, altı adam alıp onları bir kavasla beraber göndermiş. Akşam olmazdan evvel adamlar ve kavas varmışlar, köyün çok ürkütücü bir biçimde Müslümanlarla dolu olduğunu görmüşler ve harekâtı noktalamışlar. Aynı sırada Bay Masterson yirmi adam daha göndermesi için Vali'ye gitmiş. Bu adamlar yirmi dört saat boyunca köye ulaşamamışlar ve köye geldiklerinde Müslümanlar "Niye geldiniz? Birkaç saat içinde bütün işi bitirmiş olmamız gerekiyor." demişler. 21 Nisan'da İstanbul'dan katliam emreden bir telgraf gelmiş. Vali dört gün sonra Bay Masterson'a gidip telgraftan bahsetmiş. Çok gergin görünüyormuş. Telgraftan kendisi ve telgraf kâtibi dışında kimsenin haberdar olmadığını söylemiş. Mamafih, emri herkes biliyor veya tahmin ediyormuş. Dört gün boyunca Kürtler katliam emrini vermesi için ona baskı yapmışlar; o ise bunu reddetmiş. Aynı sıralarda şehri korkunç bir panik ele geçirmiş. Ermeniler konsolosluğa akın ediyorlarmış. Eşlerini ve çocuklarını

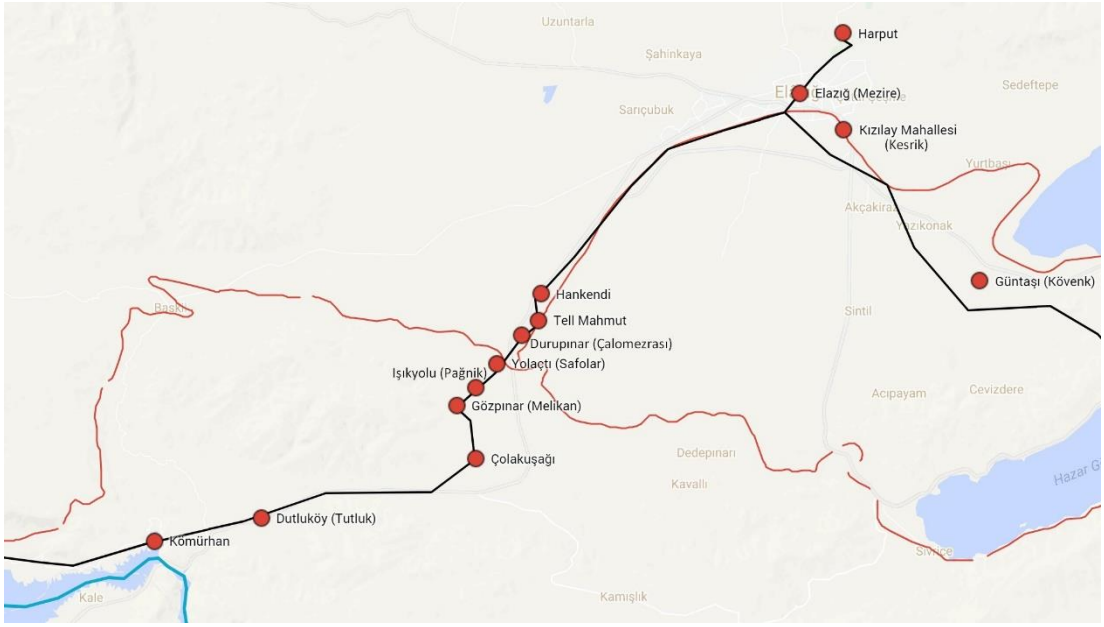
[292] Aydın-Verheij, a.g.e, s. 248.

> muhafaza etmeleri için konsolosluğa getiriyor ve himaye için yalvarıyorlarmış. Bay Masterson ise paniklerinin daha büyük bir tehlike yarattığını ve şayet gerekirse herkesi içeri alacağını söyleyerek onları uzaklaştırmış. Konsolosun bilgilendirdiği Bay Leischmann telgraf çekip İstanbul'dan gelen telgrafın bir nüshasını talep etmiş. Bay Masterson da telgrafı validen almaya çalışmış; ama vali kaçamak cevaplar verip tereddüt etmiş. Mr. Masterson'un kendisini yanlış anladığını, telgrafın doğrudan İstanbul'dan değil İzmir üzerinden geldiğini söylemiş. Sultan'ın tahttan indirilmesinden bir gün önce, yani 26 Nisan diye zannediyorum, Dersim bölgesindeki birliklere komuta eden general ki kendisi Selanik'ten gelen birliklerin yardımına koşmayı teklif etmişti, telgraf çekmiş. Anladığım kadarıyla Diyarbakır'a telgraf çekmiş ve bir katliam olursa Dersimli olan vali vekilini şahsen sorumlu tutmak zorunda kalacağını söylemiş. Sultan'ın hal' edildiği andan itibaren her şey yatışmış ve bütün katliam dedikoduları gündemden düşmüş. Bir hafta evvel Müftü, Müslüman ve Hıristiyan bütün ahaliyi Mezire yakınındaki bir köyde toplayıp çok güzel bir vaaz vermiş. Onların birbirleriyle kardeş ve Tanrı'nın çocukları olduklarını, kuraklığın herkesin mahsullerini aynı derecede vurduğunu ve onlara yakışanın yağmur için hep birlikte dua etmek olduğunu söylemiş. Böylece dostluk içerisinde hep beraber üç gün, belki de beş gün dua etmişler. Bay Masterson tehlike durumunda Ermenilerin silahlarını toplamanın iyi olup olmayacağını tartışmış. Genel olarak Müslümanların katliamdan ziyade yağmayı kafalarına koyduklarını ve şayet direniş olmazsa katliamdan kaçındıklarını söylemiş. Kendi silahını sadece kadın ve çocukları korumak için kullanmaya karar vermiş. 1895'te Amerikan misyonerlerinden biri 800 Ermeni'yi kendi mandırasına götürerek kurtarmış; fakat onları içeri almadan önce bütün silahlarını toplayıp silahları valiliğe teslim etmiş. Onların öldürülmemelerinin sebebi buymuş. Bay Masterson onların sefil köpekler olduğunu söylüyor. Katliamların önlenmesinde valinin hizmetlerini takdir etmek için kaleme aldığı resmi bir yazıyla herhangi bir alakalarının bulunduğunu reddetmişler. Vali tam bir mürteci, yerel meclis de öyle ve bu sebeple Diyarbakır'daki meclise anlayış gösteriyor.[293]

Ertesi sabah saat 06.05'te Harput'tan ayrılarak Malatya istikametine doğru yola çıktı. Bereketli olduğunu belirttiği bir ovayı boydan boya aşıp Hankendi Köyü'ne geldi. Saat 09.45'te Telmahmut'tan geçip 09.55'te bugün Durupınar[294] olarak adlandırılan Çalomezrası Köyü'ne ulaştı. Saat 10.05'te bugün Yolçatı[295] olarak bilinen Sofular Köyü'nün sağ tarafından ilerledi ve 10.20'de Kiepert'in haritasında işaretlenmemiş olan ve günümüzde Işıkyolu[296] adıyla bilinen Pağnik Köyü'ne vardı. Saat 10.35'te 1,5 kilometre sağ tarafta kalan ve bugün Gözpınar[297] olarak bilinen Melikan Köyü'ne erişti. Saat 11.00 ile 11.45 arasında ise Çolakuşağı Mezrası'nda öğle

[293] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=800, 03.02.2016.
[294] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 632.
[295] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 746.
[296] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 738.
[297] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 721.

yemeği yiyerek ve bir handa kervanı bekledi. Daha sonra atlarla bir dağ koluna tırmanarak karşıya geçti ve her iki tarafında büyük tepeler bulunan çok uzun bir vadiye indi.

Harita 8: Hazar Gölü, Elazığ ve Kömürhan Köprüsü arasındaki rota.

2.1.13. Baskil

Yolun bundan sonrası günümüzde Baskil ilçesinin sınırları içerisinde yer almaktadır. 14.05'te Dutluköy Mezrası'nı geçti ve saat 15.35'te Fırat Nehri yakınlarındaki Kömürhan'a indi. Fırat Nehri'nin hemen aşağıda; dar, taşlık bir boğaza girdiğini ve yaklaşık 2 kilometre yukarıdaki bir kayanın üzerinde Urartulara ait haç biçiminde bir yazıt olduğunu belirtir. Yarm'daki Tees nehri[298] kadar, hatta belki ondan daha büyük olduğunu belirttiği nehri takip edip 17.45'te İzolu[299] Köyü'ne vardı. Bu köy daha önceleri bir bucak merkezi[300] iken günümüzde Karakaya Baraj Gölü'nün suları altındadır. Köyün ahalisi muhtemelen yukarıdaki Kadıköy ve Kuşsarayı köyleri ile Malatya'nın Kale ilçesi civarlarına yerleşmiştir. Günün sonundaki gözlemlerini günlüğüne şöyle kaydeder:

---

[298] Ann Bowen-John Pallister, **Understanding GCSE Geography: A For AQA Specification**, Heinemann, Oxford 2006, s. 46.

[299] TC Dâhiliye Vekaleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi, **Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları**, Hilal Matbaası, İstanbul 1928, 306.

[300] TC İçişleri Bakanlığı, **Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu**, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1946, s. 556.

> Bu tarafta bir han, karşı kıyıda ise köy ve büyük bir höyük var. Fırat üzerindeki son kampımız, nehir kıyısında enfes bir kamp yeri. Fettuh pasaport güçlüklerinden dolayı iki yıl önce nasıl Protestan veya Latin kilisesi mensubu olmaya niyetlendiğine dair uzun ve gülünç bir hikâye anlattı. Piskoposu ona şiddetle itiraz etmiş ama Fettuh kararlılığını sürdürmüş ve papazın onun evine gelip dua etmesine, kendisinin ve ailesinin Protestan olduklarını söyleyerek müsaade etmemiş. Fakat nüfus kaydında hâlâ Katolik Ermeni olarak kaydedildiği için de Piskopos Fettuh'un o an itibariyle herhangi bir dine tabi olmadığını düşünmüş. Piskoposu Fettuh'a bir Ermeni olmanın şu an için en iyi şey olacağını söyleyerek kararından vazgeçmesi için yalvarmış ama Fettuh yine de bu sözlere kulak asmamış. Yolda İskenderun'dan gelmiş ucu bucağı görünmeyen bir deve kervanı gördük. Fettuh adamlara Belen geçidinin altındaki bir Hıristiyan köyü olan Kırıkhan'ın nasıl olduğunu sordu. Adamlar bütün gâvurların katledildiğini ve atlarının yakıldığını söyledi. Fettuh "Elhamdülillah" dedi. Bu sözü için ona çıkıştım fakat bu adamların yaşanan olaylardan sevinç duyduklarını, öyle olmasaydı gâvur kelimesini kullanmayacaklarını söyledi. Kendisi de bu yüzden böyle karşılık vermiş. Bununla birlikte çok da üzüldü. Ölen insanların hepsi onun arkadaşlarıymış ve Halep'te birliktelerken yedikleri içtikleri ayrı gitmezmiş. Özellikle arkadaşlarından birinin katledilmeden önce yirmi beş Müslüman'ı öldürdüğünü duyduğunu söyledi. Halep'te Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında hiçbir fark yokmuş. Hep birlikte rakı içip hep birlikte çalışıyorlarmış. Fettuh'un oradaki arkadaşlarının hepsi Müslüman'mış, Selim'in de öyle. Halep'te bir katliam olursa pek çok Müslüman şehirden gidermiş çünkü Hıristiyanlar genelde güçlüymüş. Yirmi yıl önce Müslümanlar yeni inşa edilmiş bir Hıristiyan kilisesini ele geçirip camiye çevirmek için üç gün boyunca uğraşmışlar, fakat Hıristiyanlar onlara engel olmuş. Fettuh daha iyi bir mevkiye erişmek amacıyla az kalsın Müslüman oluyormuş. Yılda 8 mecidiye tutan bütün askeriye vergilerini ödeyip kapatmış. Bu vergiyi 60 yaşına gelinceye kadar her erkek veriyor, ama Fettuh gibi kavaslar bu vergiyi ödemiyorlar. Kavaslar iyi bir konumdalar ve askeri imtiyazların keyfini çıkarıyorlar. Fettuh hiç vergi ödemiyor.[301]

2.1.14. Malatya

Yolculuğun bu kısmı günümüzde Malatya sınırlarında yer almaktadır. Bell, saat 08.00'de nehrin karşısına geçerek yolculuğa başladı. Bir tepeyi aşıp vadiye indi ve Saat 10.15'te vadinin alt tarafında bulunan ve günümüzde Kapıkaya[302] olarak bilinen Mamekan Köyü'ne vardı. Daha sonra bir başka tepeyi aşıp ötesinde Malatya'daki bir adama ait olduğunu belirttiği bir çiftliğin bulunduğu derince bir vadiye indi. Buranın Hacıhaliloğlu Çiftliği[303] olması muhtemeldir. Tepelik bir yoldan ilerleyerek saat 14.45'te Malatya'ya vardı. Buradaki ilk gözlemlerini günlüğüne şöyle yazar:

---

[301] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=801, 03.02.2016.
[302] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 721.
[303] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 259.

> Peçeli kadınları, kafesli pencereleri ile tam bir Türk şehri. Eski Malatya yolu üzerinde bulunan sulama suyunun yakınındaki söğütlerin altında, şehrin dışında kamp kurduk. Polis amiri hemen beni görmeye geldi, ardından da cazibeli bir adam olan Belediye Reisi Mustafa Ağa ve Beyrut'ta çalışmış olan Dr. Mihail Keşişyan geldiler. Onlarla birlikte hükûmet sarayına gittim, orada Arslan Tepe'den getirilmiş bazı Hitit taşlarının fotoğrafını çektim. Çadırımdan karla kaplı Dersim Dağları'nı görebiliyorum. Orada hâlâ kargaşa mevcut. Her yerde afyon çiçeği/haşhaş var. Afyonu daha yeni topluyorlar. Ayrıca meyve bahçeleri de var.[304]

Ertesi sabah saat 06.00'da yola çıktı, bahçelerle çevrili yollardan geçerek saat 06.30'da bahçeler içindeki Orduzu Mahallesine ulaştı. Ardından saat 06.45'te, günümüzde Şanlıkaya Mahallesi olması muhtemel, Parniye'ye çıktı ve orada harabe bir kilise veya manastır olduğunu gözlemledi. Kilisenin şu anki binasının yeni inşa edilmiş olduğunu, şimdiki kiliseye açılan kuzey kapısının kalıntılarını gördüğünü ve kilisenin 8. yüzyıl ya da civarı bir dönemden kalma olabileceğini belirtir. Sonra saat 08.00'de tepelerin aralığının ucunda çok güzel bir yerleşim yeri olarak tanımladığı Arslantepe'ye ulaştı. Ardından da saat 09.00'da günümüzde Battalgazi[305] olarak bilinen Eski Malatya'ya vardı. Buradaki gözlemleri şöyledir:

> Burada birkaç ev var. On beş metre yükseklikteki kavakların hepsi birer doğal engel/çit. Çok kenarlı veya üç kenarlı burçları olan surların tümü aşağıya haşhaş tarlalarına doğru iniyor. Birkaç harabe cami hariç bütün kasaba yok olmuş. Geç dönemin ince işçiliğine sahip bir Ulu Cami bulunuyor. Cami Samarra tarzındaki avlu gibi bir şeyin etrafında sapasağlam ayakta, ama küçük. Güney tarafında kubbeli bir meydan var. Bu meydana doğru olan büyük kemer, güzel mavi çinilere sahip ve iç kısımda renkli tuğla süslemeleri bulunuyor. Avluyu eski halılar ile bir dut ağacı dolduruyor. Bir de Ermeni kilisesi gördük, sade tonozlu bir odası var, eski olmadığını söylemem gerek. Latin haçlarının bulunduğu levhalar ve bunların ayaklarında yapraklar filizlenmekte. Ermenice bazı yazılar da var. Bunun dışında hiçbir mimari alakayı haiz değil. Ardından kiliseden ayrıldık ve akabinde ağaçlar içerisine gömülmüş gibi duran ara ara köylerin bulunduğu çıplak araziye doğru gidip tarım alanlarından uzaklaştık.[306]

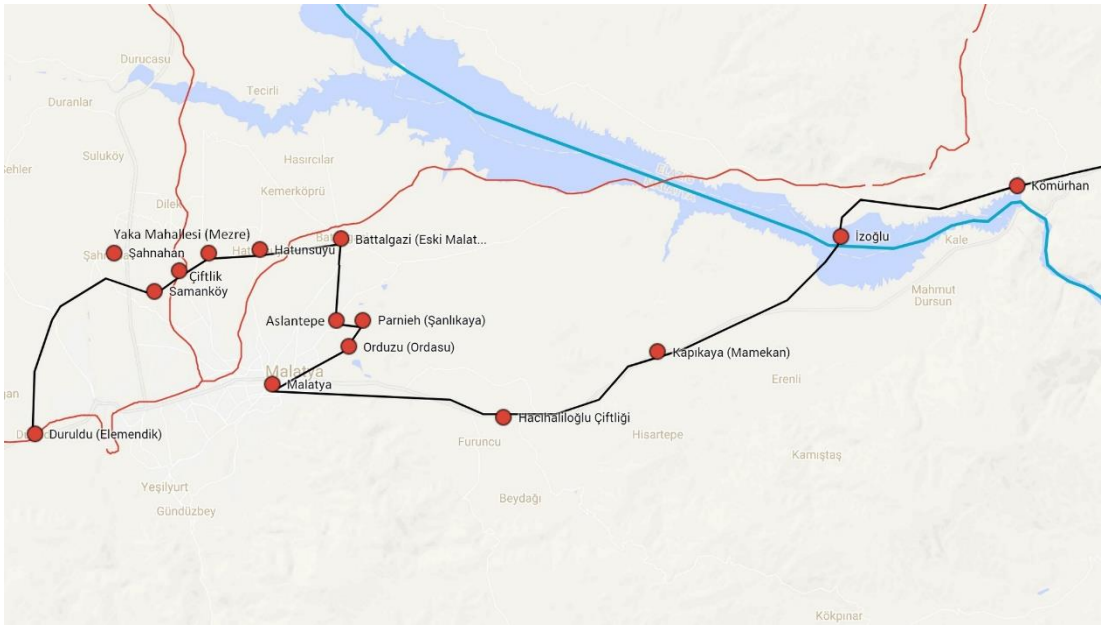
Akabinde yola devam ederek saat 10.20'de yaklaşık yarım kilometre sol tarafta kalan Hatunsuyu Köyü yakınlarına geldi. Saat 11.20'de, günümüzde Yaka Mahallesi olması muhtemel, Mere'ye ulaştı ve buradan geçen yolla 11.45'te bir çiftliğe vardı.

---

[304] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=802, 03.02.2016.
[305] Aydın-Jelle, a.g.e, s. 33.
[306] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=803, 03.02.2016.

Saat 12.35'te büyük bir tepenin yanında yer alan ve muhtemelen bir Hitit yerleşim yeri olduğunu düşündüğü Samanköy'e ulaştı. Buradaki bir bağda iki tane yuvarlak sütun parçası buldu. Saat 13.25'te derin bir vadinin karşı tarafına geçti; Şehnahan Köyü'nün bir kilometre kadar sağ alt tarafta olduğunu belirtir. Sonra çıplak araziye çıkıp karşıya geçti ve saat 15.10 gibi günümüzdeki adı Duruldu[307] olan Elemendik Köyü'ne ulaştı. Günlüğüne şunları yazar:

> Kampı kurulmuş olarak bulduk. Burada II. Abdülhamid'in, kocaman bir hana benzeyen, kapısında bir nöbetçi kulesi bulunan büyük bir at çiftliği dışında hiçbir şey yok. Bütün bu arazilerin satılacağını duydum. Sağanak yağışın ardından enfes sakin bir akşamdı.[308]

Harita 9: Kömürhan Köprüsü, Kale ve Malatya arasındaki rota.

Yolculuğuna batı istikametinde devam eden Bell; Akçadağ, Darende, ve Gürün ilçelerinden geçerek Kayseri'ye ulaştı. Daha sonra Konya'ya uğradı ve oradan trene binerek İstanbul'a geçti. Bu bölgeye tekrar gelişi ise 1911 yılında oldu.

[307] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 646.
[308] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=803, 03.02.2016.

2.2.GERTRUDE BELL'İN 1911 YILINDA TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NA YAPTIĞI İKİNCİ SEYAHAT

Bell, 1911 yılında Şam'dan başladığı yolculuğunda düz bir hat üzerinde ilerleyerek Fırat Nehri kıyısındaki Ramadi'ye gitti (الرمادي) , nehir boyunca dolaşarak 1909 yılında da ziyaret ettiği[309] Ukhaidir'e (الأخيضر) geldi, oradan Necef'e (النجف) kadar güneye indi. Daha sonra Dicle Nehri'ni takip ederek kuzeye yöneldi Bağdat, Kasr-ı Şirin ve Sincar'ı (سنجار) geçerek Nusaybin'e vardı. Böylece ikinci defa Türkiye Mezopotamyası'nı ziyaret etmiş oldu. Bu gezi esnasında bugün Irak'ta bulunan Ukhaidir harabesinde yaptığı çalışmaları 1914 yılında *Palace And Mosque at Ukhaidir: A Study in Early Mohammadan Architecture* adlı eserinde yayımladı.[310] Bunun dışında geziyi bütün olarak anlattığı bir eser yazmadı. O yüzden bu bölümdeki temel kaynak günlükleri ve mektuplarıdır.

2.2.1. Nusaybin

Bell, 15 Nisan 1911 tarihinde saat 14.45'te Nusaybin Köprüsü'ne geldi. Köprü ayaklarının kenarında kamp kurdu ve birtakım kişilerle görüştü. Öncelikle yaşlı bir Süryani Katolik papazı kendisini görmeye geldi, ardından Harputlu bir Türk olduğunu belirttiği jandarma komutanı ile görüştü. Akabinde Bursalı bir Türk olan Kaymakamı ziyaret etti. Daha sonra Kadim Süryanilere ait Mor Yakub'a üstünkörü bir göz gezdirdi. Kilisenin atıl bir durumda olması dikkatini çeker, oyuklarda leylek yuvaları bulunduğunu belirtir.[311]

Ertesi gün yağmurlu ve fırtınalı bir havaya uyandı; öğleden sonra havanın biraz düzelmesini fırsat bilerek kiliseye gitti ve saat beşe kadar burada çalışmalar yaptı. Bu çalışmalarını günlüğünde şöyle anlatır:

> Muhtemelen kilisenin kuzeyindeki parçaya karşılık olarak güneyinde de bir parçası mevcut olmalıydı. Kilisenin kuzey tarafının çatısının nasıl yapıldığını çözemedim. Bu kısım bir tonozun uzunluğu için çok geniş; fakat bir kubbe

---

[309] Gertrude Lowthian Bell, **Palace and Mosque at Ukhaidir: a Study in Early Mohammadan Architecture**, The Clarendon Press, Oxford 1914, s. 5.

[310] Barbara Brothers-Julia Marie Gergits, **British Travel Writers:1876-1909**, Gale Research, Detroit 1997, s. 13.

[311] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=789, 03.02.2016.

> için gerekli eski kemer payandalarına ait hiçbir işaret yok. Kalıplar çok küçük ve düz, süslemeler klasik değil, Korint usulü çelenk giydirilmiş sütun başlıklarına rağmen Tur 'Abdin kiliselerinden daha geç bir döneme ait olduğunu zannediyorum.[312]

17 Nisan Pazartesi günü yine yağmurludur. Sabah saat 7.00'den önce kalktı, kiliseye giderek plan çizimlerini ve fotoğraf çekimlerini tamamladı. Saat 09.30'da Nusaybin'den ayrılıp batıya doğru hareket etti ve bir saat kadar sonra bugün Suriye'nin Kamışlı (القامشلي) şehrine bağlı olan Kodo (كودو) Köyü'ne vardı. Burada Avrupa tarzı çadırlar gördü ve biraz yaklaşınca 2 Fransız, 2 Alman ve 1 tane de Alman vatandaşı olan İngiliz ile karşılaştı. Bu kişiler Bağdat Demiryolu'nun son kontrollerini yapan mühendislerdir. Demiryolunun üç yıl içerisinde Nusaybin'e ulaşması planlanmaktadır. Yaklaşık 3 saat boyunca buradaki mühendisler ile görüştükten sonra yoluna devam etti. Bugünkü adı Durakbaşı[313] olan, Kasr-ı Serçehan Köyü'ne 20 dakika mesafede öğle yemeği molası verdi. Bell'in gözlemlerine göre Kasr-ı Serçehan, tam bir harabeye dönmüştür; fakat batı yönünde iyi kesme taşlardan yapılmış, sekizgen bir burç, içerisindeki taş yığınlarıyla ayaktadır. Bell, bu kasrın Bizans döneminden kaldığını düşünmektedir. Bulunduğu yerden kuzeybatıda kalan, bugünkü adı Günebakan[314] olan, Zorava Köyü'nü ve biraz batıda tepenin yamaçlarında yer alan ve bugünkü adı Tandır[315] olan Seriç Köyü'nü görebilmektedir. Fakat elindeki Büyük Britanya Savaş Ofisi tarafından hazırlanmış olan haritada bu yerin işaretlenmediğini yazar. Bunun yanı sıra yolun güneyinde, bugünkü adı Sulak[316] olan, Serinç Köyü'nün gösterildiğini fakat bu köyün daha kuzeyde olması gerektiğini belirtir.

2.2.2. Mardin

Yolun bundan sonraki kısmı günümüzde Mardin sınırları içerisinde yer almaktadır. Saat 15.10'da Dara'ya varan Bell, kötü havadan çekinmesine rağmen ismi Yusuf olan bir rehberi yanına alarak iki saat boyunca harabelerde dolaştı. Gözlemlerini şu şekilde aktarır:

---

[312] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=956, 03.02.2016.
[313] Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s. 203.
[314] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 789.
[315] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 499.
[316] TC Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi, a.g.e, s. 914.

> Zindan denilen yer ve şehrin aşağısındaki sarnıç silindirik tonozlu bir yapıdaydı. Fakat kesme taştan yapılmış türbelerin kenarındaki sarnıç, düz impost sütun başlıklarının üzerinde pervazlanmış tonozla örtülmüştü. Bir evin içinde sepet şeklinde bir sütun başlığı gördüm. Gösterişsiz olmalarına rağmen, bütün bu eserlerin olağanüstü sağlam bir görünüşleri vardı. Pervazlar yayvan yüzeylere uygundu bununla birlikte harabe bir yapının içerisine oyuklarla küçük girintilerin arasında büyük yumrulu ilginç bir kapı vardı. Burada küçük bir Hristiyan topluluğu var-on hane kadar Katolik Ermeni. Papazla görüştüm, ardından yağmur bastırdı ve çadırıma geri döndüm. Şeyh'in adamlarından olan yaşlı bir hacı beni ziyaret etmek istedi. Bir seyit olan Şeyhin adı Muhammed Said ve kendisinden iyi bir şekilde bahsediliyor. Batıdaki yağmur bulutlarının üzerindeki ışıklar ve devasa gökkuşağıyla birlikte muhteşem bir gün batımı var. Tüm Dünya ışıkla tutuşmuş gibi.[317]

O gece Dara'da konaklayan Bell, ertesi sabah atalarının Mekke'den geldiğini belirttiği Şeyh Muhammed Said'i ziyaret etti ve fotoğrafını çekti. Kendisinin çok heybetli bir şahsiyet olduğunu belirtir. Kervanı kendisinden önce gönderdi, yola koyulmadan önce de taş ocaklarının içindeki kaya mezarlarını gezdi. Saat 10.00'da ise Dara'dan ayrıldı. Saat 10.50'de Kavarluk'un, 11.00'de Dukeh'in kuzeyinden geçti. 11.30'da bugünkü adı Akıncı[318] olan Kasr Kalendari'nin yanından geçti. Kasrın kesme taştan inşa edildiğini ve büyük ihtimalle Bizans eseri olduğunu belirtir.

Saat 13.00 civarında, bugünkü adı Ortaköy[319] olan, Tel Hurrin Köyü'ne varan Bell oradan Mardin'e geçti. Bu yolculuğunu günlüğünde şöyle anlatır:

> Burası Saat 3'te ulaştığımız Mardin'e giden yolun ve tepeden esen rüzgârın başladığı yer. Bununla beraber şehrin içindeki American Mission'a gitmek yarım saatimizi aldı. Yol üstünde Sayın R.S. Emrich'e rastladım, bana kervanımın henüz ulaştığını ve beni misafir edeceklerini söyledi. Hurrin'den beri yağmur altında olduğum için bu habere çok sevindim. Mrs. Thom (Dr Daniel M.B Thom)'un evinde ağırlandım ve Emrich ailesi ile birlikte akşam yemeği yedim. Mardin gibi tepelerin üzerine böylesine cesurca yerleştirilmiş bir başka şehir daha görmedim. Ovaların üzerindeki manzarası enfes ve çeşitlilikler ile dolu. Mrs. Thom ile birlikte bir çay içtim, yıkanıp üstümü değiştirdim ve Emrich ailesine yemek yemeye gittim. Mr. Barstow adındaki hoş bir çocuk onlarla birlikte yaşıyor. İki tane şirin mi şirin bebekleri var: 3 yaşındaki Duncan ve 1 yaşındaki Richard. Çok hoş insanlar. 47 gündür kardan dolayı mahsur kalmışlar.[320]

---

[317] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=956, 03.02.2016.
[318] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 23.
[319] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 429.
[320] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=958, 03.02.2016.

O gece Thom ailesinin evinde konaklayan Bell, ertesi sabah saat 08.00'de yeni bir katırcı bularak onun rehberliğinde şehrin dışındaki Deyrulzafarân Manastırı'na gitti. Manastır'daki gözlemlerini günlüğünde şöyle anlatmıştır:

> Tepenin yamacında çiçek açmış badem ağaçları arasında çok harika bir yolculuk... Manastır, Kal'at el Mara'nın (قلعت مرا)[321] altında yer alıyor eteklerinde ise bir köy var. [322] Başpapaz Hindistan'a gitmiş. Bir piskopos ile görüştüm ve fotoğraf çekmek için içeri girmeme izin verdi. Manastır'ın çatısı kubbe şeklinde yapılmıştı, yeniden inşa edilmiş olması da muhtemel. Lahit odasının yivli bir kubbesi var ve kesinlikle yeni yapılmış. Manastırın dış pervazlarında Süryani işi gibi görünen daire içinde hayvan figürleriyle kıvrıkdal işlemeleri var. Manastır'ın Tur Abdin'dekilerden sonra inşa edilmiş olduğu su götürmez. Süslemeler çok garip bir şekilde sık ve aşırı dolgulu.[323]

Deyrulzafarân Manastırı'ndan ayrılan Bell, öğle yemeğini yolda yiyerek şehir merkezine geri döndü. Şehirde Zinciriye Medresesi, Ulu Cami, Şehidiye Camii, Kırklar Kilisesi ve St. George Ermeni Katolik Lisesi'ni gezdi. Şehirdeki Hıristiyanlar kendisine Ulu Cami'nin kiliseden çevrilme olduğunu söylerler. Şehidiye Camii'nin ise yeniden inşa edilmiş olabileceğini düşünür. Kırklar Kilisesi'nin antik olduğu söylense de ona dair bir detaya rastlayamadığını ve yapının ağırlıklı olarak bazilika planında olduğunu belirtir. St. George Kilisesi'nin kitabesinde 4. yüzyıldan kalma olduğu belirtilse de bu yazıtın sonradan kopyalandığını aktarır. Burada görevli olan piskopos Ignace Vartabed Maloyan ile tanışır. Kendisi Mısır'dan henüz gelmiş ve oraya geri dönmeye can atmaktadır. Maloyan'ın şehir ve Osmanlı Hükûmeti hakkındaki düşüncelerini şöyle kaydeder:

> O kültürdeki bir adama göre Mardin fazlasıyla perişan ve bu dünyanın dışında kalıyordu. Kendisi bir Mardelli.[324] Yeni hükûmetin eskisinden daha iyi olmadığı konusunda dert yanıyor, özellikle askere alımlar açısından bazı sıkıntıları varmış. Eskiden cemaat sayısını gizli tutup her zaman mevcut sayının daha altında kişiyi devlete bildirirmiş. Şimdi ise askere alımlar için tam sayı vermeye zorlanıyorlar böylece birçok yeni isim gören hükûmet bunların vazife alması gereken çocuklar ve gençler olduğu konusunda ısrar

---

[321] TC Dâhiliye Vekaleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi, a.g.e, s. 914.

[322] Köyün bugünkü adı Eskikale'dir. (TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 215)

[323] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.

[324] Günümüzde Lübnan'da yaşayan Mardin kökenli kişilere Mardelli deniyor. (Ralph Ghadban, **Die Libanon-Flüchtlinge in Berlin: Zur Integration Ethnischer Minderheiten**, Das Arabische Buch, Berlin 2000, s. 87.) Bu terim o dönemde Mardin dışında yaşayan Mardinlileri tanımlıyor olmalıdır.

> ediyor. Hâlbuki bunlar çoğunlukla 30 yaşın üzerinde, evli ve çocuklu adamlar.[325]

Thom ailesinin evine dönüş yolunda sadece "Mor" diye belirttiği bir kilise daha görse de onu da diğerleri gibi ilginç bulmadığını belirtir. Bu kilisenin Mardin Amerikan Misyon Okulu'nun yakınındaki Mor Efram Kilisesi olma ihtimali yüksektir. Emrich Ailesi ile akşam yemeği yiyen Bell, akabinde Thom ailesi ile sohbet etti. Bu sohbetinde şehirle ve mevcut siyasi durumla ilgili şu ayrıntılara yer verir:

> Kötü bir mutasarrıfları varmış ve henüz ayrılmış, neticede olaylar oldukça durulmuş. İbrahim Paşa'nın ölümünden beri memleket biraz daha güvenliymiş. Dr. Thom onun, maddi menfaatler uğruna gerçekleştirdiği, Nusaybin'deki yağmalamasından bahsetti. Bir grup Yezidi de ona katılmış ve İbrahim Paşa'nın gidişinden sonra sıkıntı yaşamışlar; bütün mal varlıkları ellerinden alınmış. Fakat zaten çoğu çalıntı mallarmış. Milli Kürtleri hâlâ çok zengin. İbrahim Paşa'nın çocukları Trabzon'a gönderilmiş eşi Hansa Hatun ise Viranşehir'de kalmış. Her yıl Araplar ile ticaret yapmak için aşağı giden Hristiyan bir genç yağmacı çeteler tarafından ovada gasp edilip öldürülmüş. Adaletin yerini bulup bulmayacağı hala belirsizliğini koruyor. Kardeşlik ise elbette bir hayalden ibaret… Bayan Emrich 2 yıl evvelki Nisan ayında her saat katliam beklentisi ile yaşadıklarını söyledi. Kürtler silahlı bir şekilde dağlardan geliyorlarmış. Ancak II. Abdülhamid'in tahttan inmesi olayları durdurmuş. Hepsi bir anda dağılmış. Kar zamanı şiddetli sıkıntı yaşanmış. Erzak ve yakacak tükenmiş. Damlardan sokağa atılıp biriken karlar evlerden daha yüksekmiş. Burada çok fazla tüketim var, bu durum son 30 yılda fazlası ile artmış. İnsanlar bir kısmı kayanın içine oyulmuş evlerde yaşıyorlar, bu kayalar gözenekli ve rutubetli ve insanlar kapalı kapılar ve pencerelerin ardında yaşıyorlar. Müthiş derecede müstehcen alışkanlıklar var ve erken yaşta evlilik de cabası.[326]

Bell, 20 Nisan Perşembe günü Bay Barstow ile birlikte Amerikan Misyon Evleri'nin yaklaşık 150 metre yukarısında bulunan Mardin Kalesi'ne çıktı. Kaledeki gözlemlerini şöyle aktarır:

> Kapının üstünde bina kitabesi ve bir çift aslan ya da leopar vardı. Dr. Thom bunların İrani olduğunu ve kafalarının arkasında güneş olduğunu söylüyor. Kalede eski olan tek bir şeye bile rastlamadım. Burçların birinin ve cami minaresinin üstündeki kitabeler, caminin ve aynı şekilde burcun üzerindeki iki

[325] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.
[326] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.

> farklı nişan gibiydiler. Guyer'in [Ç.N: Samuel Guyer] açmış olduğu odayı gördüm, kemerli bir sarnıç gibiydi. Sütunlar ve duvarlar kayaya oyulmuştu.[327]

Buradan sonra kalenin hemen dibindeki Zinciriye Medresesi'ne giden Bell ardından Ulu Cami'ye geçti. Ulu Cami'nin fotoğraflarını çektiği esnada büyük bir kalabalığın toplandığını belirtir. Daha sonra günümüzde Necmeddin Camii olarak bilinen[328] Cami el-Asfar'a uğradı ve kitabesinin fotoğrafını çekti. Ardından Süryanilere ait Mor Mihail Manastırı'na uğradı. Bu yapının tasarımından başka özgün bir yönü olmadığını ifade eder. Daha sonra uğradığı Kasımiye Medresesi'ndeki izlenimlerini şöyle aktarır:

> Zinciriye gibi 13. yüzyıldan kalma ve çoğunlukla aynı tasarım üzere. Ne yazık ki kapalı olduğu için içerideki üç mescidi göremedim. Batı tarafında bu medreseden bağımsız olarak inşa edilmiş dördüncü bir mescit daha var, o da kapalı fakat taş işlemeli penceresinden iyi bir şekilde çaprazlanmış kemerini gördüm. Medresenin iç avlusundaki kemer de iyice çaprazlanmıştı. Bir seyit ve Dara'daki Şeyh Muhammed Said'in de akrabası olan Emrich'in yaşlı hocası ile tanıştık. Ova tarafından gelen fırtınaya yakalandık ve eve giderken oldukça ıslandık. Sonra güneş açtı ve ben tekrar bir koşu medreseye gittim ve fotoğraf çektim.[329]

Buradan ayrıldıktan sonra Thom ailesinin evinde akşam yemeği yiyen Bell, Bay Andrus ile Tur Abdin haritası üzerinde sohbet etti. Yemekten sonra da Bayan Dewey ile görüştü.[330]

Ertesi sabah saat 06.45'te kervanını gönderen Bell, kendisi de Bay Andrus'un Kullit'de bulduğu Hititlerden kalma bronz heykelciği fotoğrafladıktan sonra Mardin'den ayrıldı. Fotoğrafını çektiği bronz heykelciğin kafasında sivri bir başlık ve simit şeklinde bir kabartı olduğunu, yüksekliğinin 4, iki elinin arasının ise 1 inç uzunluğunda olduğunu belirtir. Heykelciğin bulunduğu yer olan Kullit'in ise kuzeyde tepenin üstünde virane bir yerleşim yeri olduğunu, kocaman taşlar ve yontulmuş kayaların harçsız bir tahkimat duvarı görevi gördüğünü anlatır.

---

[327] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=960, 03.02.2016.

[328] Ara Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1978, s. 21.

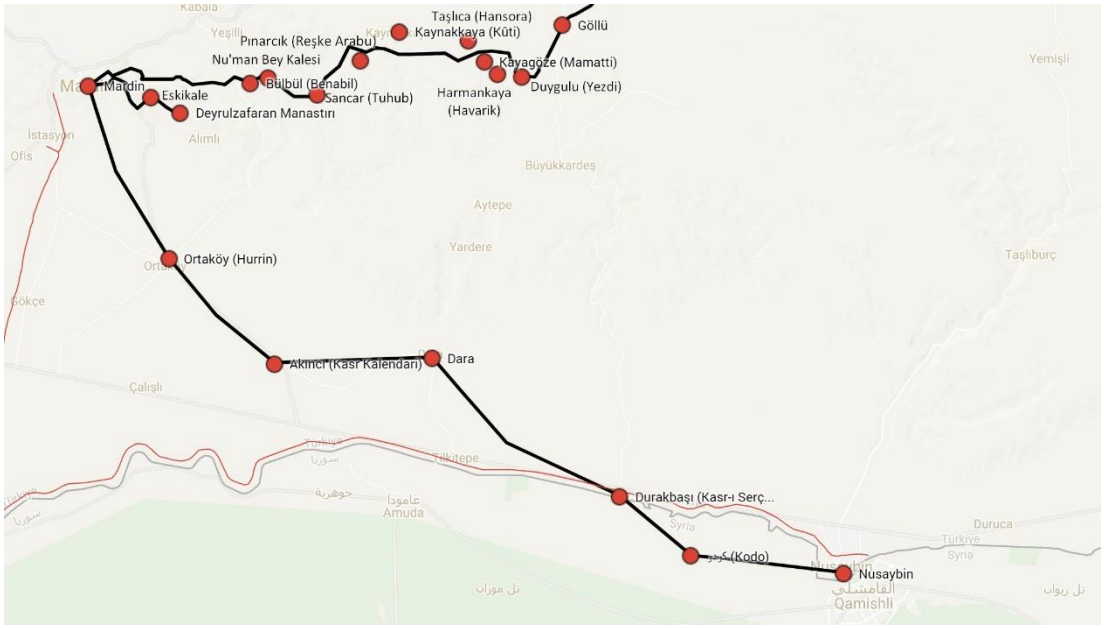
[329] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=960, 03.02.2016.

[330] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=960, 03.02.2016.

Saat 08.00 gibi Mardin'den ayrılan Bell, şehrin kurulduğu tepenin kuzeyinden geçti. Bu arazinin, Mardin'in ileri gelenlerinin yazlık evleri ile dolu olduğunu, bu evlerin asmalar ve tahıllar için tamamı teraslı olan bahçeler içinde yer aldığını yazar. İlkbahar mevsimi olduğu için çiçekli çalılar, badem ve kayısı ağaçlarının çiçek açtığını belirtirken sert geçen kıştan ötürü incir, zeytin ve nar ağaçlarının tahrip olduğunu da günlüğüne ekler.

2.2.3. Yeşilli

Bell, Mardin'den ayrıldıktan sonra bugün Yeşilli ilçesine bağlı olan iki köyden geçti. Saat 09.45'te, bugünkü adı Bülbül[331] olan, Benabil Köyü'ne ulaştı. Daha sonra dik ve çakıllı bir yamaçta ilerleyen patikayı takip ederek saat 10.25'te Numan Bey Kalesi'ne vardı. Kalenin sadece büyük taşlardan yapıldığını ve bir kaç yıkık duvar dışında sağlam yerinin kalmadığını belirtir. Daha sonra tepeden aşağı inerek saat 11.30'da, bugünkü adı Sancar[332] olan, Tuhup Köyü'ne vardı.

Harita 10: Nusaybin, Mardin, Yeşilli ve Ömerli arasındaki rota.

[331] Göyünç, a.g.e, s. 202.
[332] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 772.

2.2.4. Ömerli

Yolculuğuna devam eden Bell, günümüzde Ömerli ilçesine bağlı olan bir dizi köye uğradı. Uzun bir vadiyi tırmanıp tepedeki bodur meşelikle kaplı sırtı geçtikten sonra saat 12.30 gibi, bugünkü adı Pınarcık[333] olan, Reşke Arabu Köyü'nün kuzeyinden geçti. Bu köyün elindeki haritada gösterilmediğini belirtir. Saat 13.15'te bugünkü adı Kaynakkaya[334] olan Mor Kuti'nin güneyinden, 14.25'te bugünkü adı Taşlıca[335] olan Hansora'nın güneyinden geçti. 14.45'te bugünkü adı olan Kayagöze[336] olan, Mamatti'nin ve bugünkü adı Harmankaya[337] olan, Havarik'in kuzeyinden ilerledi. Saat 15.30'da vadiden aşağı inerek bugünkü adı Duygulu[338] olan Yezdi Köyü'ne ulaştı ve gece burada konakladı.[339]

Ertesi sabah saat 05.30'da yola çıkan Bell, kuzeydoğu istikametinde ilerleyerek saat 06.50'de Göllü Köyü'ne vardı. Saat 07.30'da bulunduğu yerden kuzeybatı yönünde bugünkü adı Çimenlik[340] olan Marye köyünü, kuzeydoğuda ise bugünkü ismi Beşikkaya[341] olan Fafik köyünü görebilmekteydi. Saat 08.45'te Fafik'e vardı. Saat 10.30'a kadar bu köyde kalan Bell buradaki gözlemlerini günlüğünde şöyle belirtir:

> Köy, yüksek bir uzantının en uç noktasında kalıyor. Kuzeydeki bir kayadan kaynak suyu sızıyor. Kaynağa giden yolda muazzam antik bir tahkimatın izlerini fark ettim. Koskocaman taş bloklar var. Doğu tarafından çok dik olan tepeye tırmandık ve köyün arkasında, güneyde olağanüstü bir binanın kalıntılarını bulduk, bir kule mezarı… Tepenin yamacındaki bütün evler kayaya oyulmuş. Tepenin batı tarafında kuleden aşağıya bir tahkimat uzanıyor, büyük bir duvar ve burçlar var, fakat işçiliği bariz bir şekilde kuleninkinden farklı. Güneydeki duvarın büyük kısmı ile güneybatıdaki burcun arasında, kule ile aynı yaşta iyi bir taş işçiliğinin eseri olan bir duvarın temellerinin bir kısmını gördüm. Kule 90 yıl önce Reşit Paşa tarafından tahrip edilmiş. Dekorasyon kıvrıkdal formunda, Deyrulzafarân Manastırı'nın pervazı gibi, pervazı içinde su perileri ve diğer figürler bulunan kemerler şeklinde yapılmış. Doğu tarafında kenger yapraklarından fışkıran 2 tane başsız su perisi ya da kadın olması daha muhtemel olan figür bir çeşit parantez oluşturuyor. Güney tarafında bunlardan sadece biri kalmış. Top mermisi ile

[333] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 744.
[334] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 341.
[335] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 503.
[336] TBMM Tutanak Dergisi, 19. Dönem, 3. Yasama Yılı, 1. Birleşim, C:39, 1 Eylül 1993, s. 303.
[337] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 268.
[338] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 197.
[339] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=961, 03.02.2016.
[340] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 152.
[341] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 651.

> parçalanarak epey tahrip edilmiş Yunanca bir kitabe var. Birisi sütun tabanı ile birlikte olmak üzere sütun parçaları var. Birinci katın üstünde bir alınlık olmalıydı. İç kısmı harabeye dönmüş. Mekân, aşağısında büyük ağaçlar bulunan bir ziyaret. Bir kemer ya da tonozun izleri var.[342]

Saat 11.30'da köyün aşağısındaki bayırı takip ederek ilerleyen Bell, bugünkü adı İkitepe[343] olan, bir vadinin içinde kurulmuş Kirsefan Köyü'ne ulaştı. Köyde bulunan büyük türbeyi inceleyerek planlarını çizdi ve saat 12.25'e kadar burada konakladı. 12.45'te öğlen yemeğini yedikten sonra bir uzantının ucunda duran ve bugünkü adı Kayabalı[344] olan, Kermati Köyü'ne doğru tepeden aşağı indi. Köye saat 13.15'te ulaştı. Yamaç boyunca kuzeye doğru ilerlemeye devam etti, 13.45'te bayırın kuzey tarafındaki üzerinde figürler bulunan türbeye vardı. 14.15'e kadar burada kaldıktan sonra vadinin içine indi ve tepenin sırtında tarihi bir binaya rastladı. Bu binanın kayaya oyulmuş ve büyük taş kalıplardan yapılma bir çatı ile kaplandığını belirtir.

2.2.5. Midyat

Bell yoluna Midyat ilçesinin bugünkü sınırları içerisinde yer alan bölgede devam etti. Saat 15.15'te vadinin yukarısında sağ tarafta, bugünkü adı Çalpınar[345] olan Sita Köyü'nü görünceye kadar vadiyi takip etti; sonra doğudaki gitgide daha az taşlı olan tepelerin üstünden aştı. 17.15'te, bugünkü adı Gelinkaya[346] olan, Kefrhovar'a, 18.30'da Estel'e ve 19.10'da ise Midyat'a vardı. Şehre henüz gelmiş olmasına rağmen Polis Komiseri kendisi ile görüşmeye geldi.[347]

Ertesi sabah Kadim Süryanilerin Paskalya Bayramıdır. Bell, saat 7.30'da yola çıktı ve Arnas Köyü'ne gitti. Öğleden sonra saat 17.00 gibi de Salah Köyü'ne gitti ve köyün artık sadece ibadet için kullanıldığını gördü. Burada korkunç bir kalabalık olduğunu belirtir. Bu bölgeyi 1909 yılında gezdiği için günlüğünde ayrıntılı olarak yer vermez. Şehre geri döndüğünde binbaşı kendisini ve bir Mardelli olan komiser

---

[342] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=962, 03.02.2016.
[343] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 698.
[344] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 336.
[345] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 753.
[346] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 696.
[347] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=962, 03.02.2016.

arkadaşını görmek ister. Akşamüzeri binbaşının kızı ve hanımı da kendisini görmeye gelirler.[348]

Ertesi sabah erkenden, günümüzde Mor Aznoyo[349] olarak bilinen, şehrin dışındaki Mor Philoxenos Manastırı'na giden Bell, orada büyük bir kalabalık olduğunu görür. Bu kilisede sadece festival zamanlarında ayin yapıldığını söylerler. Bu kilisedeki işi bitince şehrin batısındaki Mor Abraham Manastırı'na geçip saat 09.00'a kadar orada çalıştı. Saat 10.00'da, Mezizek Köyü'ne gitti ve aile adının Sirhan olduğunu belirttiği Çelebi'ye uğradı. Saat 10.30'a kadar burada kaldı, saat 12.45'te Deyrulumur Manastırı'na geçti. Saat 17.15'e kadar çalışmalarına devam etti.[350]

Ertesi sabah çalışmalarına devam eden Bell, saat 08.00'de Deyrulumur'dan ayrıldı. Saat 08.40'da, bugünkü adı Güngören[351] olan, Keferbe Köyü'ne ulaştı. Bu köyden günlüğünde şöyle bahseder:

> Burada bir kilise var Arnas'takine benzer şekilde, Mor Stephanos ve Mor Yuhanna'ya ithaf edilmiş, 1777 olarak tarih atılmış yani M.S 1405. Oldukça sade, yarım kubbe kemerlerinde herhangi bir dekorasyon yok. Orta avlusunda bilindik bir cumba ve kuzeyde bir koridor var. Papazın dediğine göre koridor kilisenin orijinalinde var geri kalanlar ise sonradan eklenmiş.[352]

Taşlı yolları takip eden Bell, saat 9'da, bugünkü adı Tulgalı[353] olan, Hirbet Allait Köyü'ne vardı. Köyün tepenin üzerinde kurulduğunu ve oldukça ufak olduğunu belirtir. Yoluna devam ederek saat 11.25'te, bugünkü adı İkizdere[354] olan, Debun Köyü'ne; saat 12'de ise Keferze Köyü'ne geldi. Kendisini yaşlı bir rahibe ve bir şeyh karşıladı. Şeyhin adı İskender'dir ve kendisi bir Hristiyan'dır. Köyde çok az miktarda, 5-6 hane kadar, Müslüman yaşamaktadır. Bell, kilisede ve yanındaki küçük şapelde

---

[348] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=963, 03.02.2016.
[349] Diana Darke, Eastern Turkey, Bradt Travel Guides, Chalfont St Peter 2014, s. 284.
[350] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=964, 03.02.2016.
[351] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 696.
[352] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=965, 03.02.2016.
[353] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 675.
[354] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 644.

çalışmaya devam eder. Köyde iki tane şapel olduğunu bunlardan biri cumbalı şekilde yapıldığını fakat kendisi için önemli olan şeyin tarihsel değer olduğunu belirtir.[355]

Ertesi sabah saat 06.00'da yağmurlu bir havada yola çıkan Bell, saat 08.00'de Hah Köyü'ne vardı. Daha önceki gelişinde görüştüğü rahibin orada olmadığını gördü fakat rahibeler ile görüşerek onlara bir miktar para verdi. Ona, iki yıl önceki soyguna köyün muhtarı olan Melke'nin neden olduğunu söyleseler de pek üstünde durmaz. Daha sonra yoluna devam ederek saat 11.30'da, bugünkü adı Ortaca[356] olan, Heşterik Köyü'ne vardı. Köyde eski ve harabe bir kilise olduğunu belirtir. Saat 13.10'da, bugünkü adı Gülveren[357] olan, Bahvan Köyü'ne, saat 13.30'da Arnas Köyü'nün kuzeyinden geçerek 14.00'da, bugünkü adı Bardakçı[358] olan Bate Köyü'ne ulaştı. Saat 14.35'te Salah Köyü'ne geldikten sonra yoğun bir yağışın ve rüzgârın altında saat 16.00'da bugünkü adı Mercimekli[359] olan, Habsenas Köyü'ne erişti. Burada tepenin üzerinde bir kule gözüne ilişse de hava yağmurlu olduğu için incelemeye gidemedi.[360]

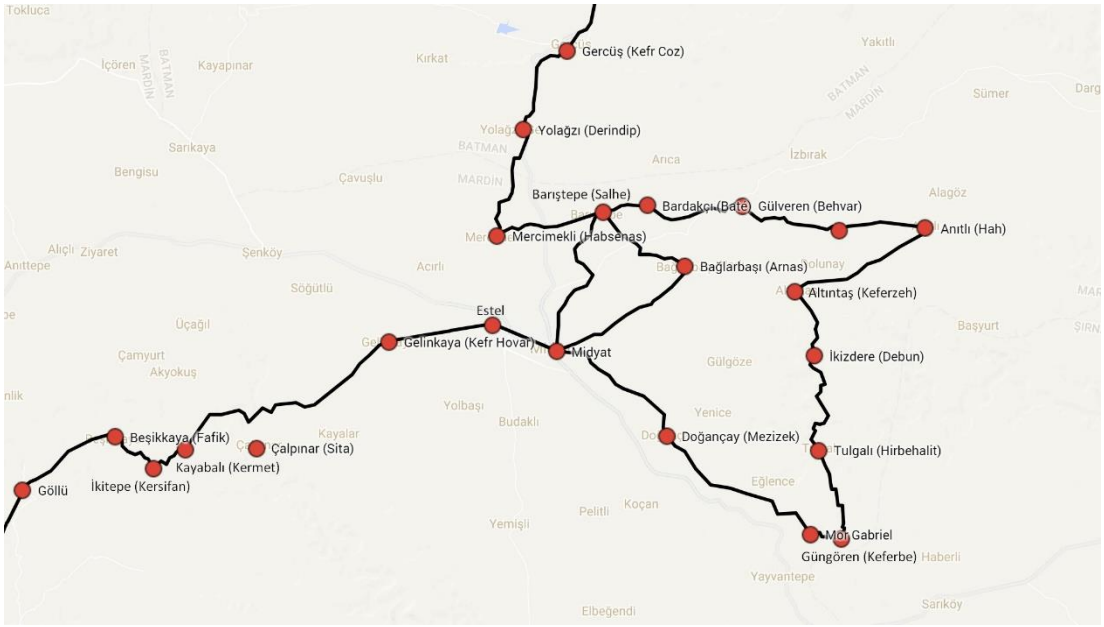
Ertesi sabah biraz dolaştığı köydeki gözlemleri şöyledir:

> İki kilise gördüm. Biri bölge kilisesine bağlı, Arnas'taki kilisenin yakın bir taklidi fakat süslemeler yarım kubbe kemerinin etrafını sarıyor, oldukça sade hurma yaprağı ve iç içe geçmiş örme şeklinde süslemeler var. Yarım kubbenin güney tarafındaki kenger yaprağı başlık üzerinde modelleme yok. *Simon Peter*'e ithaf edilmiş. Kuzey tarafında başlık yok. Öteki ise bir manastır, eski olduğu söylendi fakat tadilata uğramış ve eski olduğuna dair bir işarete rastlamadım. Avlunun ortasındaki yuvarlak kulenin de çan kulesi olduğunu söylediler.[361]

Saat 07.00'da Habsenas'tan ayrılan Bell, Mor Yuhanna al Ma'methan adında küçük bir kiliseye de ev sahipliği yapan Hirbet Şereş adlı harabe bir köye geldi. Köydeki kilisenin eski olduğuna dair bir ize rastlamadığını belirtir.[362]

---

[355] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=965, 03.02.2016.
[356] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 674.
[357] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 614.
[358] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 617.
[359] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 669.
[360] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=966, 03.02.2016.
[361] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=967, 03.02.2016.
[362] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=967, 03.02.2016.

Harita 11: Ömerli, Midyat ve Gercüş arasındaki rota.

2.2.6. Gercüş

Bell, yoluna günümüzde Gercüş ilçesinin sınırları içerisinde yer alan bölgede devam etti. Saat 08.45'te, bugünkü adı Yolağzı[363] olan, Derindip Köyü'ne vardı. Daha sonra Tur Abdin bölgesinden çıkarak sığ taşlık bir vadi boyunca ilerledi ve bir yamacın altında uzanan Kefr Coz'a yani bugünkü Gercüş ilçe merkezine[364] saat 10.00'da vardı. Yamacın aşağısındaki geniş ve tepelerle dolu vadi oldukça dikkatini çeker. Vadinin en azından 5 km genişliğinde olduğunu, çok çamurlu, hepsi işlenmiş tarlaların bulunduğunu belirtir. Kervan'ın 15 dakika kadar önünde ilerleyerek saat 11.00'de bugünkü adı Yassıca[365] olan, Erman Köyü'nün sağ tarafından geçti. Bu tarafta bir çentik vadi olduğunu genişliğinin 1,5 kilometre civarında olduğunu ekler. Saat 11.20'de bugünkü adı Başarköy[366] olan, Erdeva'ya ulaştı, 20 dakika sonra ise bugünkü adı Gürbüz[367] olan, Hirbet Tak Köyü'nün solundan geçerek ilerledi. Vadinin yukarı kısmında bugünkü adı Akyar[368] olan, Mervan köyünü gördükten sonra bu noktadan

[363] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 641.
[364] Gaunt, a.g.e, s. 249.
[365] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 649.
[366] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 648.
[367] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 675.
[368] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 723.

sol tarafa saptı ve yamaçtan tırmanarak saat 12.25'te tepeye ulaştı. Burada yemek yedikten sonra Hasankeyf'e doğru yoluna devam etti.[369]

2.2.7. Hasankeyf

Bell, yoluna günümüzde Hasankeyf ilçesinin sınırları içerisinde yer alan bölgede devam etti. 12.50'de kayalık bir yolu takip ederek tepeden aşağı indi. Bulunduğu yerden Hasankeyf Kalesi'nin göründüğünü belirtir. Buradaki ilk gözlemlerini şöyle aktarır:

> Muhammed Onbaşı ile kaledeki bir kitabeyi görmeye gittik. Düşük şev üzerinde duran taştaki yazının hangi dilde olduğunu çözemedim. Hasankeyf'e varmadan sağ tarafta muntazam bir merdiven ona doğru çıkıyor. Hasankeyf'in arı kovanına benzeyen kayalıklarını fotoğraflarken kervan bize yetişti ve saat 15.00'te Dicle Nehri'nin aşağısındaki harabe şehirde yer alan kamp alanımıza geçtik. Çok güzel bir İkindi vakti... Protestanların papazı benimle görüşmeye geldi ve birlikte şehre gittik. Kalenin tepesine çıkmak için üç kapıdan geçtik. Kayaların köşesinde, penceresinin üstünde iki tane aslan figürü olan yüksek bir eyvan var. Yakında bütün taşlarıyla beraber nehrin içine düşecek. Karşı tarafta kocaman bir kaya parçası düşüp birkaç dükkânı harap etmiş ve dahası da düşmek üzere. Tepeden olağanüstü bir manzara var. Diyarbakırlı bir Türk olan Müdür ve İstanbullu bir Türk olan sağlık müfettişi ile görüştüm. İki muhteşem 15. yy. minaresi şehrin üstünde göklere yükseliyor. Biri harabe köprünün yanındaki camiye, ötekisi de biraz daha yukarıdaki Camiu'l-Müluk'e ait. Dicle Nehri çok yüksek fakat savaşçılar gibi görünen ve nehrin içindeki ilk köprü ayağının güney batı tarafına oyulmuş iki figür nehir sularıyla yıkanıyor. Camiu'l-Müluk'un içinde Süleyman türbesi var. Büyük kısmı tahrip edilmiş, ahşap işlerinin tümü kırılmış ve tarihi kitabesi de gitmiş. Onun yukarısında, mihrabında ve mihrap kemerinde keskin ve çok kalın işlemeler olan, daha fazla harabe cami var. Doğuda inşası yarım kalmış ve kitabesi olmayan Camiu'l Banat var. Duvarın yanında başka bir cami daha... Çoğu harap olmuş, kapıların üstünde ertesi gün fotoğraflayacağım kırık kitabe parçaları var. Şehrin taş döşeli yolları hâlâ görülebiliyor. Surların dışında eski bir mezarlık var ve şehir surların çok ötesine yayılmış gibi görünüyor. Arkamızda mağaralar ile tamamen petek petek olmuş bir falez var.[370]

Ertesi gün hava yağmurlu olduğu ve bu yüzden Dicle Nehri'nin suları yükseldiği için karşıya geçemedi. Sabah bir önceki gün tanıştığı papaz ile birlikte kitabeleri inceledi, kayaya oyulmuş, bir iç merdivenle ulaşılabilen eyvana çıktı. Saat 17.30'a kadar Camiu'l Müluk'un planlarını çizdi. Çaydan sonra papaz ve polis amiri ile yeni

---

[369] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=967, 03.02.2016.

[370] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=967, 03.02.2016.

küçük caminin içindeki bir kitabeyi görmeye gitti. Kitabenin harabeler arasında bulunduğunu, mekânın ise Nehir kenarında salaş bir yer olduğunu belirtir.[371] Ertesi günkü gözlemlerini günlüğünde şöyle anlatır:

> Hava iyi ve nehir çekiliyor. Birkaç fotoğraf çekip papaz ile birlikte doğudaki bazı mağaraları görmeye gittik. Birisi üstünde bir sürü haç bulunan bir kiliseydi; ötekisinde ise kayanın üstünde bazı tuhaf, basit kabartmalar vardı. Surların ötesinde şu anda işlenmiş araziyi çevreleyen ikinci bir sur daha var, bana söylendiği kadarıyla daha doğuda harap olmuş bir başka sur daha var. Sert kayadan yapılmış bir sürü su kemeri var. Böylece geriye bahçelerin yukarı kısmına geldik ve saat 13.00'e kadar planını yaptığım nehrin kıyısındaki camide çalıştım. Öğle yemeğinden sonra papazla birlikte şehrin batısında nehrin yukarısındaki muhteşem geçitleri inceledim, orada Estrangelo [Ç.N: Klasik Süryani alfabesi] ile yazılmış kitabesi olan bir oyuk gördük. Karşısında bir mağara vardı; muhtemelen bir keşişin meskeniydi. Şehir boyunca geri geldik, çok dik bir yamaçtan batı tarafındaki bir kapıya doğru çıktık. Ardından aşağıya, köprüye geldik ve kervanın nehrin karşısına taşınıyor olduğunu gördük. Fettuh ve eşyalar karşıya geçmişti. Atları suyun içine doğru sürmeyi denedik fakat onların tümü geri döndü. Kayık vardığında yük semerlerini eşeğe yükledik. Benim kısrağımı ve başka bir tanesini kayığın yanında çekmesi için kayıkçıya teslim ettik ve atların geri kalanını da suya sürdük. Atların 8'i karşıya geçti, 2'si ise geri döndü. Biz eşek ile geçerken bu son 2'sini yanımıza aldık, sal ile birlikte yüzdüler. Böylece güvenle karşıya geçtik. Hasankeyf bu taraftan muhteşem görünüyor. Köprünün kasıtlı olarak yıkıldığını söylediler çünkü karşı yakadaki halk sık sık baskına maruz kalıyormuş. Papazın söylediğine göre 2 yıl öncesine kadar bir vadinin ahalisi ötekinin ahalisi ile savaş halindeymiş. Karşı kayalardan şehre ateş ederlermiş ve şehir halkı da karşılık verirmiş.[372]

Nehrin karşısına geçen Bell kamp kurarak geceyi burada geçirdi. Sabah olduğunda ise kamp kurduğu yerin yukarısındaki, dışının tecrübesizce sıvanmış ve tadilata uğramış olduğunu belirttiği caminin zarif ahşap kapılarını fotoğrafladı. Ardından biraz daha yukarıda kalan Zeynelbey Türbesi'nin planlarını çizdi. Bu türbenin 15. Yüzyılda yapıldığını düşünen Bell, çinileri dışında ilgi çekici bir yönü olmadığını belirtir.

2.2.8. Batman

Yolun bundan sonraki kısmı günümüzde Batman şehrinin sınırları içerisinde kalmaktadır. Dicle Nehri'nin akış yönünün ters istikametinde ilerleyen kervan saat

[371] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=969, 03.02.2016.
[372] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=970, 03.02.2016.

07.25'te bugünkü adı Kılıç[373] olan Zeriye Köyü'ne vardı. 08.05'te bugünkü adı Urganlı[374] olan Zağora Köyü'nden, 09.10'da ise Kefrap Harabeleri'nden geçti. Harabelerin ekseriyetle taş oymalarından oluştuğunu belirtir. Saat 9.30'da vadiden yukarıya sağa doğru döndü ve kuzeybatı yönünde ilerleyerek, 9.55'te bugün Çeşmebaşı[375] Mezrası olarak bilinen Serekani Köyü'ne ulaştı. Köyün isminin Arapça Resulayn (رأس العين)'ın Kürtçesi olduğunu düşünen Bell, yakınlarda bir su kaynağı çıktığını da gözlemledi. Daha sonra kuzey-kuzeybatıdaki tepenin yamacında sol tarafta uzanan ve bugünkü adı Demirbilek[376] olan Meymuniye Köyü yönünde ilerledi. Buradaki vadinin 6-8 kilometre genişliğinde ve mısır tarlaları ile dolu olduğunu belirtir. Kendisi köye 10.40'da vardı, kervanı ise 10 dakika kadar geriden geldi. Köyün bir tümseğin tepesinde uzandığını ve hâlihazırda vadinin burada biraz alçaldığını belirtir. 10.45'e kadar kuzey-kuzeybatı istikametinde at sürdü ve ardından kuzey-kuzeydoğu istikametine döndü. Bu noktada, ötesinde Kira Dağı'nın yamaçları ile birlikte geniş ve sığ mısır tarlaları olduğunu yazar. Saat 11.50'de bugünkü adı Binatlı[377] olan Biledur Köyü'ne, saat 12.45'te ise yamacın aşağısında uzanan ve bugünkü adı Kösetarla[378] olan Kerjeli (Kiredi) Köyü'ne vardı. Köyde Hüseyin Ağa adındaki bir şahsın büyük bir evi olduğunu belirtir.

[373] İbrahim Altunışık, *"Coğrafî Bakımdan Batman İli Yer Adları"*, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 132.
[374] İbrahim Altunışık, a.g.e, s. 132.
[375] İbrahim Altunışık, a.g.e, s. 127.
[376] İbrahim Altunışık, a.g.e, s. 126.
[377] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 621.
[378] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 703.

Harita 12: Gercüş, Hasankeyf ve Batman arasındaki rota.

2.2.9. Beşiri

Yolculuğuna bugün Beşiri ilçesi sınırları içinde kalan bölgede devam eden Bell, doğruca ovadan gelip Biledur'u es geçen kervanla beraber saat 13.40'ta bugün Ayrancı[379] Köyü olarak bilinen olan Deyr'e (Derkira) ulaştı. Köyde bulunan ve köye adını veren, Mor Kuryakos Manastırı'nın Midyat'taki Deyrulmur'a benzer bir planda olduğunu, fakat üstünde herhangi bir tarih ya da eski olduğuna dair bir emarenin bulunmadığını gözlemledi ve planını çizdi. Başpiskopos yiyecek vermek konusunda endişeli davrandı, ayrıca yiyecekleri yeterli olmadığı için Bell de ondan talep etmedi. Köydeki Yakubi keşişlerden biri ile konuştu, bu konuşmayı şöyle özetledi: "2 yıldır her şeyin şüphesiz daha iyi olduğunu söyledi. Fakat Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında din değiştirme meselelerine ilişkin büyük sıkıntılar ortaya çıkıyormuş. Yine de bu sıkıntıların günahlarından dolayı gönderildiğinden şüphesi yoktu."[380]

Ertesi sabah saat 06.00'da tekrar yola çıkan Bell Kerjeli istikametinde devam etti ve Kira Dağı'nın düzlüğüne ulaştı. Dağın kenarına geldiğinde engebeli araziye tepeden bakarak; hububat tarlalarıyla dolu yeşil bir alan, orta yerde başıboş bir şekilde akan Batman Suyu ve kuzeyde parıldayan karla kaplı zirveler olduğunu gözlemledi.

[379] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 642.
[380] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=971, 03.02.2016.

Saat 07.50'de aşağıya bugünkü adı İnpınar[381] olan Haznemir Köyü'ne indi. Bir hayli dolaştıktan sonra saat 09.30'da bugünkü adı Bilek[382] olan Bolind Köyü'ne vardı. Yolun, bir hayli inişli çıkışlı olduğunu belirtirken saat 09.45'te bugünkü adı Otluca[383] olan Merganjal Köyü'ne ulaştı.

2.2.10. Kozluk

Yolun bundan sonrası bugün Kozluk ilçesinin sınırları içerisinde kalmaktadır. Bell, saat 11.15'te, günümüzde Küllük Deresi diye adlandırılan, Melkişan Çayı'ndan karşıya geçerek saat 11.30'da bugünkü adı Samanyolu[384] olan Kanik Köyü'ne geldi. Yolun, sağ tarafta görünen ve bugünkü adı Karpuzlu[385] olan Salibe Köyü'ne dek yüksek bir alan üzerinden geçtiğini belirtse de kendisi farklı bir rotayı tercih etti. Atını nehre kadar bir bataklık sahası üzerinde, sonrasında da nehir kıyısında sürerek saat 12.45'te Malabadi Köprüsü'ne vardı.

2.2.11. Silvan

Malabadi Köprüsü günümüzde Diyarbakır'ın Silvan ilçesinin sınırları içerisinde yer alır.[386] Bell günlüğünde; köprünün, büyük ayaklarının her birindeki birer odacıkla oldukça iyi tasarlanmış olduğunu ve suya batmış diğer tarafının üzerindeki kemere leyleklerin yuva yaptığını belirtir. Kervan geldikten sonra saat 14.00'de yola devam ederek, dağ eteğindeki engebeli tepeler üzerindeki inişli çıkışlı yollardan ilerledi. Yolun sağ tarafında yüksek olmayan kayalık tepeler olduğunu belirtir. Saat 15.35'de bugün Kaldırımbaşı[387] Mezrası olarak bilinen Babına'ya, 17.30'da da kayalık tepelerin altında hububat tarlaları ile birlikte uzandığını belirttiği Silvan'a vardı. İlk izlenimlerini şöyle belirtmiştir:

> Yeşil, körpe kavaklar, şehrin harap olmuş mazgallı siperlerine doğru yükselmişler. Kırık dökük olan muazzam kuleler bana içlerinde ne olması gerektiğine dair belli belirsiz bir fikir verdi. Kervan 18.10'da geldi ve hububat

[381] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 673.
[382] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 623.
[383] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 623.
[384] İbrahim Altunışık, a.g.e, s. 125.
[385] İbrahim Altunışık, a.g.e, s. 131.
[386] T.A. Sinclair, **a.g.e**, s. 287.
[387] Silvan Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.silvandernegi.org/web/silvan/koeylerimiz, 05.10.2016.

> tarlaların yukarısında, doğudaki surların dışındaki yüksek bir alan üzerinde kamp kurduk. Çok hoş![388]

Bundan sonraki iki günü Silvan'ı gezerek geçiren Bell, oldukça şaşırtıcı şeyler gördüğünü belirtir. Yaşadıklarını günlüğünde şöyle anlatır:

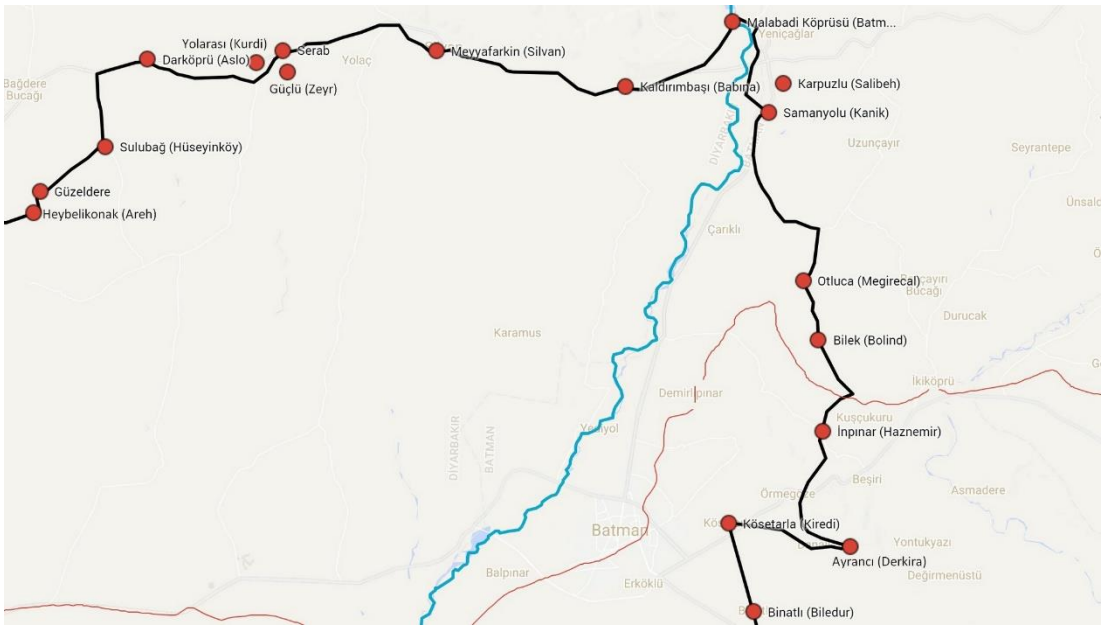
> 2 Mayıs Salı: Evvela kubbeli kilisenin dış tarafı beni hayrete düşürdü. Muhteşem camiye geldiğimde şaşkınlığım bir kat daha arttı ve bazilikanın içerisinde ise doruğa ulaştı. Önce bazilikada, sonra da Seyyid Yusuf'un idaresinde yoğun tamirat altında bulunan, cami üzerinde çalışmaya başladım. Talihli bir zamanda gelmişim, zira cami tahliye edilmiş ve henüz restore edilmemişti. Bu sebeple saat 13.00'e dek camide çalıştım. Öğle yemeğinden sonra Yakubilere ait olan ve restore etmek için uğraştıkları kubbeli kilisede çalıştım. Sonra kitabeleri fotoğraflamak için surların çevresinde yürüdüm ve yıkık kulelerden birinin üzerine çadır kurmuş olan cana yakın bir Ağa ile kahve içtim. Evler bir tür üst balkon gibi surların tepesine açılıyor ve çok hoş biçimde, aşağı kısım ise tamamen bahçe ve akan sudan oluşuyor. Bu arada Keldani rahibi beni ziyarete geldi.[389]
> 3 Mayıs Çarşamba: Kuzey surlarına güneş vurur vurmaz erkenden caminin fotoğrafını çekmek için dışarı çıktım ve amacıma ulaştım. Saat 09.00'a kadar orada çalıştım, sonra birkaç fotoğrafını çekmek için kubbeli kiliseye, oradan da saat 11.30'a kadar bir binbaşı ile birlikte kitabelerini çözmek için uğraştığımız kasabanın dışındaki minareye gittim. Öğle yemeğinden sonra Yakubi rahibi istirhamda bulunmak için geldi. Tepelerde durumlar iyi olmasına karşın kasabadaki Hıristiyanlara zulmedildiğinden yakındılar. Kaymakam iyi biri değilmiş ve mutaassıp bir müftü varmış. Caminin tamiratı da büyük kıskançlığa sebep oluyor. Yakubiler oranın bir kilise olduğunu, hata yapıldığını düşünüyorlar ve Müslümanların bazilikayı medreseye dönüştürmek istediklerini söylüyorlar. Müdahale etmem için de bana yalvarıp yakarıyorlar. Öğle yemeğinden sonra biraz daha fotoğraf çektim, sonra da binbaşı ve Keldani rahibi ile birlikte kaymakam ve ailesini ziyaret etmeye gittim. Kaymakam beni "Addio!" diyerek selamladı. Sıcaklık, saat 14.30'da, gölgede 22 derece.[390]

Ertesi gün kervanı gönderen Bell, kitabeleri fotoğraflamak için kasabanın kuzey surları etrafında kendi başıma dolaştı. Saat 06.40'ta ise Silvan'dan ayrıldı ve tepelerin aşağısına yakın bir yerden yola çıktı. Saat 08.00'de bugün Gündüz Köyü'ne bağlı olan Serap Mezrası'na, 08.15'te ise bugünkü adı Yolarası[391] olan Kurdi Köyü ile günümüzde Güçlü[392] diye bilinen Zeir Köyü arasındaki bölgeye vardı. Saat 09.45'te

---

[388] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=972, 03.02.2016.
[389] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=973, 03.02.2016.
[390] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=974, 03.02.2016.
[391] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 573.
[392] Silvan Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.silvandernegi.org/web/silvan/koeylerimiz, 05.10.2016

bugünkü adı Darköprü[393] olan Alzan Köyü'ne, 10.20'de ise günümüzde Sulubağ[394] Köyü olarak adlandırılan Hüseyinköy'e geldi. Saat 11.10'da Güzeldere Köyü'ne, 11.35'te ise bugünkü adı Heybelikonak[395] olan Areh Köyü'ne vardı. Saat 12.35'te ise bugünkü adı Kutlualan[396] olan Şeyh Davudan Köyü'ne ulaştı.

Harita 13: Batman, Malabadi Köprüsü ve Silvan arasındaki rota.

2.2.12. Bismil

Yolun bundan sonrası günümüzde Bismil ilçesinin sınırları içerisinde kalmaktadır. Bell, 13.15'te günümüzde Akçay[397] olarak adlandırılan Sofian Köyü'ne vardı ve kamp kurarak geceyi burada geçirdi. Gözlemlerinde, hububat tarlaları ile kaplı alçak tepelerin ve sığ vadilerin, köyü sarıp sarmaladığını belirtir.[398]

Ertesi sabah, yavaşça ilerlemek için kervandan ayrılıp Fettuh ile birlikte yola devam etti. 05.30'da yolculuğa başlayıp 6.10'da bugünkü adı Tatlıçayır[399] olan Karh Köyü'ne, 06.40'ta Arslanoğlu Çayı'na, 06.55'te Arslanoğlu Köyü'ne vardı. Saat

[393] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 606.
[394] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 681.
[395] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 695.
[396] Silvan Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.silvandernegi.org/web/silvan/koeylerimiz, 05.10.2016
[397] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 746.
[398] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=975, 03.02.2016.
[399] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 694.

07.30'da Hanpazarı Mezrası'nın solundan geçti, 07.50'de ise bugünkü adı Işıklar[400] olan Haydarlı Köyü'ne vardı. Saat 08.00'de Köşk Mezrası'ndan geçerken Darli Mezrası'nın ise sağ tarafta kaldığını belirtir.

2.2.13. Diyarbakır

Bell, yolculuğun sonraki kısmına günümüzde Diyarbakır'ın Sur ilçesi sınırlarında kalan bölgede devam etti. Saat 08.50'de bugünkü adı Çataksu[401] olan Çayanan Köyü'ne, 09.15'te Tavuklu Köyü'ne, 09.40'ta Ambar Çayı'na ulaştı. Saat 10.15'te bugünkü adı Pınardüzü[402] olan Çirnik Köyü'ne, 11.00'de Karabaş Köyü'ne, 11.50'de ise Sadi Köyü'ne vardı. Köylerin hemen hepsinde hububat ekili olduğunu belirtir. Saat 12.00'de Dicle vadisinin yukarı kısmına vardı ve 12.20'ye kadar öğle yemeği yedi. Nehrin yaya olarak geçmek için uygun olmadığını belirtir. Saat 13.00'te Ongözlü Köprü'ye ulaşan Bell, 13.15'e kadar köprünün fotoğraflarını çekti. 11 Mayıs Perşembe gününe kadar Diyarbakır'da kalan Bell, şehirle ilgili gözlemlerine günlüğünde şöyle yer verir:

> Yemyeşil dut bahçelerinin biraz yukarısından siyah renkli surlara kadar ilerleyip 13.40'ta Mardin Kapısı'na vardık. Kervan 15.50'de geldi. Konsolos W. Matthews Bey, oradaki idareyi ele almak için Basra'ya gitmiş. Doktor Ward da uzaktaymış. Thomas Efendi benimle çok iyi bir şekilde ilgilendi ve konsoloslukta misafir etti. Tamamıyla kendine ait bir doğu evine sahip olmak mükemmel bir şey olmalı. Ali Onbaşı beni karşıladı. Şeker adında bir kadın da bana aşçılık yapıyor. Muazzam yemek pişiriyor. Sör Alfred'in öldüğünü duydum ve benim için yazdığı mektubu aldım.[403]
> 6 Mayıs Cumartesi: Mektuplar yazdım. Thomas Efendi, müze müdürü[404] Halil Bey'den mektubumu valiye takdim edip caminin planını çizmem için izin aldı; fakat kilise doğrudan İstanbul'dan gelen emirle kapatılıyormuş. Vali Galip Paşa, Halil Bey'den telgraf çekip Mahmut Şevket'ten izin almasını istedi. Öğle yemeğinden sonra vali ile görüştüm. Fransızca konuşan çekici bir adamdı. Burada işlerin inşallah ve maşallahla yürümediğini söyleyerek beni sevindirdi. [Ç.N: Milan Aşireti Reisi] İbrahim Paşa'nın kiliseyi kullanmış olabileceğini ve kilisenin yıkılmamış olduğunu söyledi. Onun onayıyla Sami'ye telgraf çektim ve ondan kiliseyi görebilmem için Mahmud Şevket [Ç.N: Paşa] ile kilise konusunda aracılık etmesini istedim. Galip Paşa'nın adamları Sırbistan'dan gelip Osmanlı-Rus savaşından sonra İstanbul'a,

[400] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 673.
[401] T.C. Diyarbakır Valiliği, **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1967, s. 74.
[402] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 635.
[403] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=976, 03.02.2016.
[404] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1824, 03.02.2016.

oradan da İzmir'e göç etmişler. Paşa, uzun yıllar alan bir devlet tecrübesine sahipmiş. Bana söylediğine göre, İzmirli Nazım'la birlikte, görevlendirilen birkaç sivilden biriymiş. Şehrin kuzey tarafındaki surlarda bulunan kitabelerin fotoğrafını çekip Dağkapı'da kahve içtim.[405]

7 Mayıs Pazar: Saat 05.30'a kadar camideydim ve saat 12.00'ye kadar çalıştım. Herkes pek kibardı. Seyyidler kitabeleri okumama yardım ettiler, şeyhler ölçüm yapmak için beni odalarına davet ettiler. İki günlüğüne bir camide yaşamak enfes bir deneyimdi. Öğle yemeğinden sonra uyudum. Saat 14.00 gibi vali uğradı ve uzun bir süre kaldı. Yemen ve Arnavutluk'taki sıkıntıların kötü yönetimden kaynaklandığını söyledi. Arnavutluk gitgide kötüleşiyormuş. Ardından Thomas Efendi'nin eşi geldi, daha sonra da Fransız konsolosu M. Talausier uğradı. Çekici ve müthiş sportmen bir adamdı. Belli başlı başarılarını Güney Amerika'da yakalamış. Surların etrafında birlikte yürüyüş yaptık.[406]

8 Mayıs Pazartesi: o5.30'da camideydim, 12.45'e kadar çalıştım. Sami'den, iznin bahşedilmiş olduğunu ifade eden bir mektup aldım ve Komutan Emrullah Bey beni bilgilendirdi. Mektuplar yazıp öğleden sonra birkaç fotoğraf daha çekmek için camiye döndüm. Sonra Thomas Efendi'nin eşini ziyaret edip onların üç oğlu ve iki kızıyla görüştüm. Bayan Thomas'ın Harput Koleji'nde okuyan bir başka oğlu ve bir kızı daha vardı. Dragoman, vilayet kâtibi, geldi. Kendisi kültürlü bir Hristiyan'dı. Talausier ile birlikte akşam yemeği yedik.[407]

9 Mayıs Salı: Sabah dört gözle izni bekledim ama çıkmadı. Şu bir gerçek ki Emrullah Bey Pazar günü, eğer bir mahzuru yoksa benim kiliseye girmeme izin veren bir telgraf almış. O da bunu bir reddetme hakkı olarak değerlendirmiş; fakat salı sabahı doğrudan Mahmud Şevket'ten emir geldi. Dolayısıyla saat 14.30'da kiliseye gittim. Yoğun gök gürültülü bir gündü ve gün boyunca başım ağrıdı. Kilisede çalışıp 18.00'e kadar planı tamamladım. Tasarım tam bir hayal kırıklığı. Talausier'le akşam yemeği yedik.[408]

10 Mayıs Çarşamba: Kiliseye dönüp işimi bitirdikten sonra bana eşlik etmesi için yarım saat binbaşıyı bekledim ve ancak 12.45'te eve girebildim. Hava kapalı ve fırtınalıydı. Thomas Efendi Diyarbakır'da kar yağışından sonra oluşan sıkıntıdan, şehrin berbat bir hale gelmesinden falan bahsetti. İnsanlar ateş yakarak donmuş Dicle nehri üzerinde yemek pişiriyorlarmış. Eski bir antika satıcısı ve aynı zamanda avukat olan Natik Bey'i görmeye gittim ve Talausier'le yemek yedim.[409]

---

[405] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=977, 03.02.2016.

[406] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=978, 03.02.2016.

[407] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=980, 03.02.2016.

[408] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=981, 03.02.2016.

[409] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=982, 03.02.2016.

Harita 14: Silvan, Bismil ve Diyarbakır arasındaki rota.

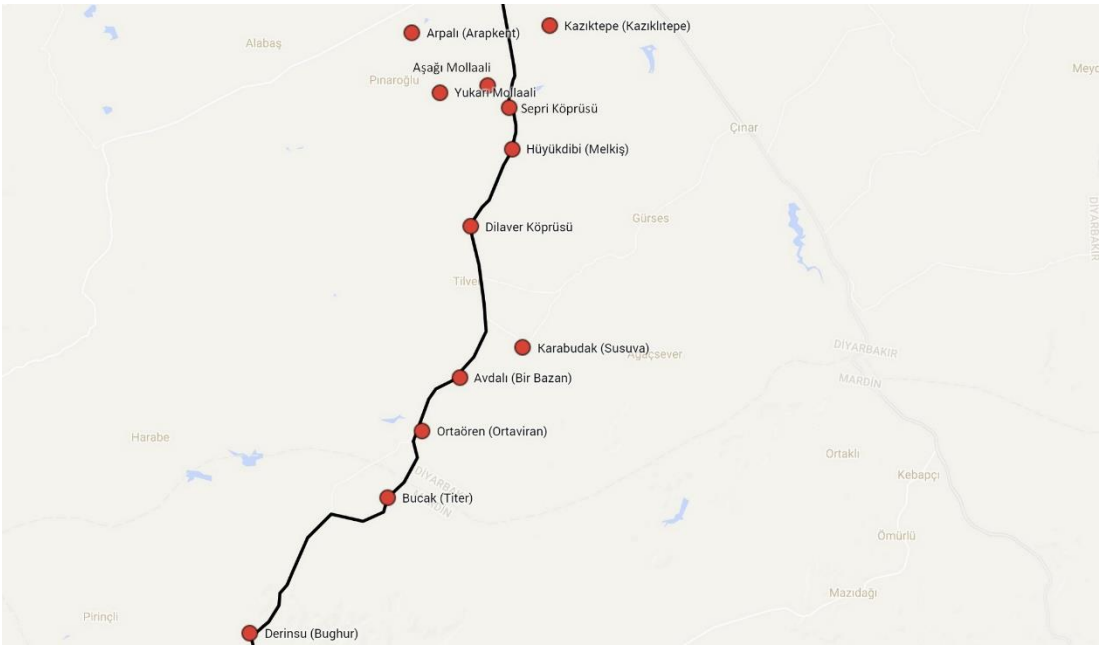
2.2.14. Çınar

Yolculuğun devam ettiği bölge günümüzde Çınar ilçesi sınırları içerisindedir. Bell, 07.45'te Diyarbakır'dan yola çıktı ve atını Dicle nehrinin akış istikameti yönünde sürdü. 08.20'de geldikleri yerin yaklaşık 1,6 km sağ tarafında Arapkent adında bir köy olduğunu söylese de belirttiği noktadaki köyün adı Arpatepe'dir. Bu köyün yaklaşık 1,6 km ilerisinde ise Mollaali Köyü'nün olduğunu ekler. Sol tarafta ise Kazıktepe isminde bir köyün bulunduğunu belirtir. Saat 09.15'te bugünkü adı Höyükdibi olan Melkiş Köyü'ne geldiğini yazmışsa da bu köy aslında nehri geçtikten sonra yaklaşık 3 kilometre ileride yer almaktadır. Köyün çevresinde bol miktarda bazalt taşının bulunduğunu ve tarlalarda hububat ekili olduğunu belirtir. Daha sonra Se Piran Köprüsü'nü kullanarak günümüzde Ballıkaya Deresi[410] olarak bilinen Mollaköy Çayı'nı geçti. Saat 09.25'te günümüzde Avdalı[411] olarak isimlendirilen Bir Bazan Köyü'ne vardığını söylese de bu köy aslında yaklaşık 20 kilometre aşağıda yer almaktadır. Saat 09.50'de harabe halde olduğunu belirttiği Dilaverhan'a ulaşır, üzerinde köprü bulunan büyük bir akarsu olduğunu ekler. Saat 12.30 ile 13.35 arasında

[410] İrfan Yıldız-Zekai Erdal-Dursun Yıldız, "Çınar İlçesindeki Kültür Varlıkları", (Editör: Yusuf Kenan Haspolat), **Medeniyetler Kavşağında Bir İlçe Çınar**, Uluslararası Piri Reis Kültür Ajansı, Ankara 2015, s. 56.

[411] T.C. Diyarbakır Valiliği, a.g.e, s. 209.

küçük bir köy olarak betimlediği ve bugünkü adı olan Karabudak[412] olan Susuva (Sipyak)'da bir müddet konakladı. 14.20'de bugünkü adı Ortaören[413] olan Ortaviran Köyü'ne vardı.[414] Bu bölümdeki köy isimlerinin hatalı olmasının sebebi güvenlik endişesiyle yolculuğu hızlı bir şekilde sürdürmesinden ve haritadaki eksikliklerden kaynaklanıyor olmalıdır.

Harita 15: Çınar ve Derik arasındaki rota.

2.2.15. Derik

Bell yolculuğun bundan sonraki kısmını günümüzde Derik ilçesine başlı bölgede devam etti. Saat 14.55'te günümüzde Akıncılar Köyü'ne bağlı Bucak[415] Mezrası olarak bilinen Titer (Tavik)'e vardı. Sonra atları; meşe ağaçları, güzel çayır ve çiçekleri bulunduğunu belirttiği yukarı taraftaki geniş bir boğaza doğru ilerledi ve diğer taraftan aşağı indi. Günün sonunda bugünkü adı Derinsu olan Buğur Köyü'ne ulaştı ve kamp

[412] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 308.
[413] T.C. Diyarbakır Valiliği, a.g.e, s. 79.
[414] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=983, 03.02.2016.
[415] Derik Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.derikdernek.com/sayfa.asp?sayfaID=11, 11.10.2016

kurarak geceyi burada geçirdi. Köyün, derenin kenarındaki çayırlıkta, boğazın ağzında olduğunu ve bütün insanların yaylaya çıktığını belirtir.[416]

Ertesi sabah saat 05.50'de yola çıkan Bell bir noktada yolunu kaybetse de sonradan önden giden kervana yetişmeyi başardı. İlerlemeye çalıştığı arazinin oldukça engebeli ve taşlı bir ova olduğunu belirtir. Çevrede çoğunlukla çadır veya yarı çadırdan oluşan küçük Kürt köyleri olduğunu yazar. Saat 07.55'de bir sürü ölü hayvana rastladığı Beloti veya bugünkü adıyla Üçtepe[417] Köyü'ne, 08.10'da ise günümüzde Çivili[418] Mezrası olarak bilinen Bizmaro'ya ulaştı. Bu noktadan batı istikametine yöneldi ve saat 08.45'te bugünkü adı Akça[419] Mezrası olan Siyamed'e vardı. Saat 09.05'te nehrin karşısına geçip 09.40'ta bugünkü adı Işıklı[420] Mezrası olan Kunu (Kato)'ya ulaştı. Kunu'nun güneyinden aşağı vadiye doğru seyretti, 10.30'da vadinin karşı tarafına geçip batı istikametine döndü. Saat 10.45'te bir başka dere ile karşılaştı.

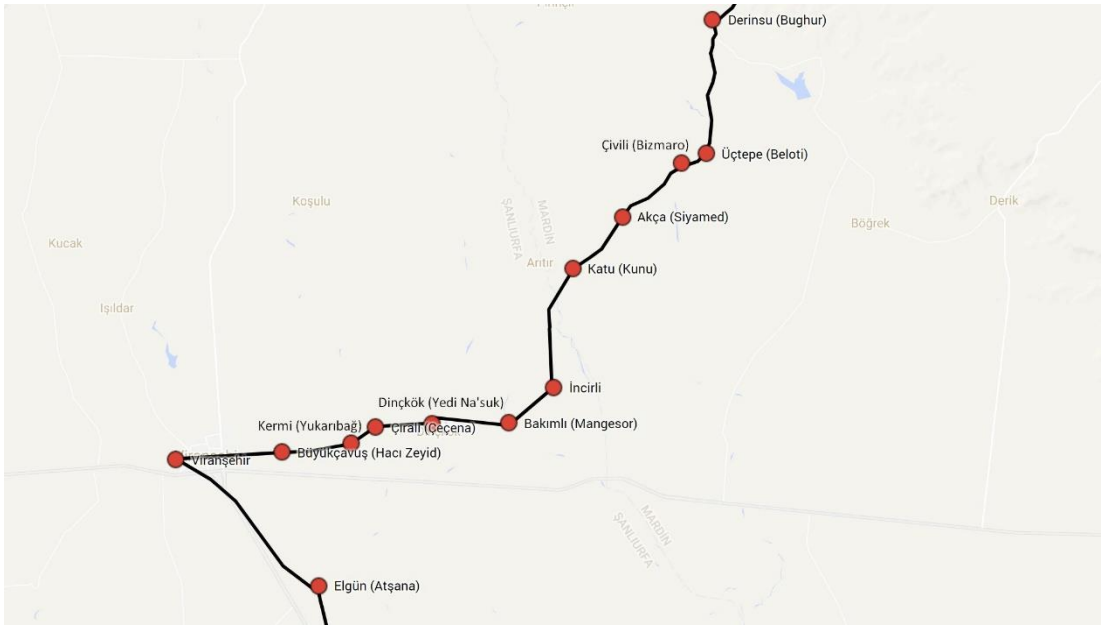
2.2.16. Viranşehir

Yolculuğun bundan sonraki kısmı günümüzde Viranşehir ilçesi sınırları içinde kalmaktadır. Saat 11.05'te İncirli Köyü'ne, 11.25'te ise sade bir yayla olduğunu belirttiği Mangesor'a ulaştı. Bu köy günümüzde Bakımlı[421] olarak adlandırılmaktadır. Saat 11.38'de başka bir nehre ulaşan Bell, 12.15 ile 12.40 arasında öğle yemeği yedi. Saat 12.50'de dere kenarında olduğunu belirttiği günümüzde Dinçkök[422] Köyü olarak bilinen Yedi Na'suk (Gedenaso)'a vardı. 13.30'da dere kenarındaki başka bir köy olan Çeçena'ya ulaştı. Burası muhtemelen günümüzde Çıralı Mezrası olarak bilinen yerdir. 13.35'te ovada olduğunu belirttiği Kerun'a (Kermi) geldi. Kaynaklarda yeterli bilgi olmamasına rağmen bu köyün günümüzdeki isminin Yukarıbağ olması muhtemeldir. Yaklaşık 1,5 saat sonra günümüzdeki ismi Büyükçavuş olması muhtemel Hacızeyid

[416] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=983, 03.02.2016.
[417] Derik Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.derikdernek.com/sayfa.asp?sayfaID=11, 11.10.2016
[418] Derik Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.derikdernek.com/sayfa.asp?sayfaID=11, 11.10.2016
[419] Derik Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.derikdernek.com/sayfa.asp?sayfaID=11, 11.10.2016
[420] Derik Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Köylerimiz, http://www.derikdernek.com/sayfa.asp?sayfaID=11, 11.10.2016
[421] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 718.
[422] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 655.

Köyü'ne, 15.10'da da nihayet Viranşehir'e vardı ve sekizgen biçiminde inşa edilmiş olan Martyrion'a doğru ilerledi. Gece kamp kurarak burada konakladı.[423]

Bell şehirden ayrılmadan önce çekici bir kişilik olarak tanımladığı, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın dul eşi[424] Hansa Hatun'u ziyaret etti. Kervan 06.10'da yola çıktı, kendisi yardımcısı Fettuh ile birlikte 07.15'te şehirden ayrıldı. 10 gün önce Habur'daki Fedagi Şammar'a Nusaybin tarafından gelen bir Şammar baskını olduğu için kendisine eşlik eden zaptiyelerin ruh halinde daha temkinli hava olduğunu belirtir. 08.15'te Hansa Hatun'a ait olduğunu belirttiği ve günümüzde Elgün[425] olarak adlandırılan Atşana Köyü'ne vardı. Köydeki höyüğün çevresinde muazzam taş bloklarından inşa edilmiş büyük bir surun kalıntıları olduğunu belirtir.

Harita 16: Derik ve Viranşehir arasındaki rota.

2.2.17. Ceylanpınar

Seyahatinin bundan sonraki kısmına Ceylanpınar ilçesi sınırları içinde devam eden Bell, yolun oldukça tenha olduğunu ve hiç köy bulunmadığını yazar. Saat 12.00 ile 12.30 arasında Beyazkule mevkiinde öğle yemeğini yedi, 13.30'da ise Tel

[423] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=984, 03.02.2016.
[424] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825, 03.02.2016.
[425] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 610.

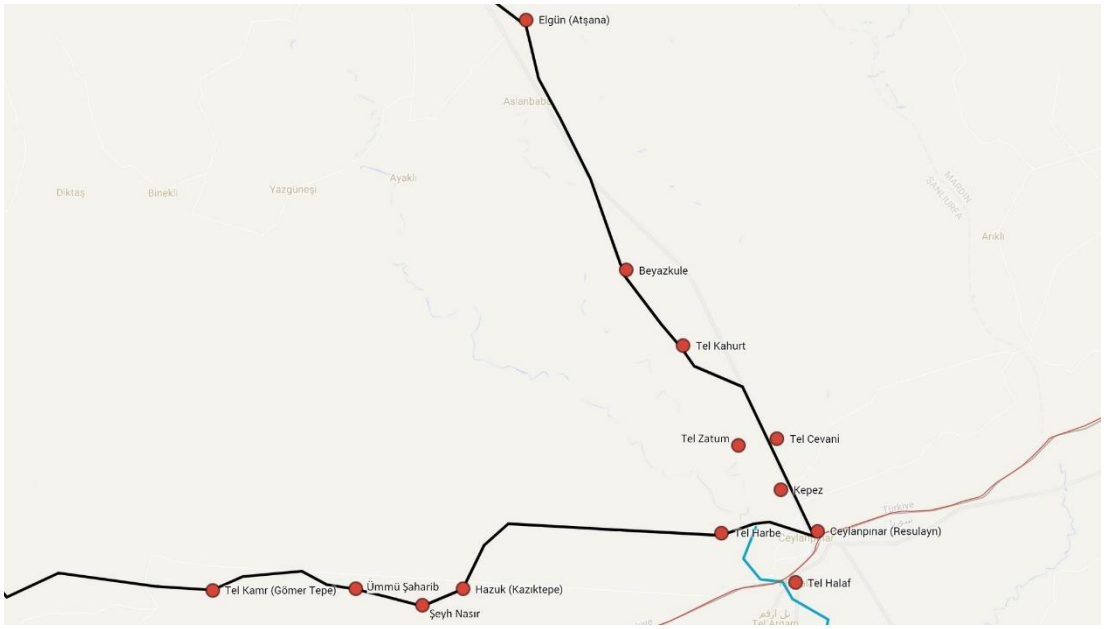
Kahurt'ta ulaştı. Tepenin ismini ham tütün benzeri bir bitkiden almış olduğunu belirtir. Saat 15.15'te sol tarafta kalan Tel Cevani ile sağ tarafta kalan Tel Zatum arasından geçti, Tel Zatum'un ardında Kepez veya Arapça Ga'ara adında büyük, uzun bir höyük olduğunu gözlemledi. Saat 16.10'da o dönemde Resulayn (رأس العين) olarak bilinen Ceylanpınar'a ulaştı. Buradaki gözlemlerini günlüğüne şöyle kaydeder:

> Kervan saat 17.00'de geldi. Oppenheim yoktu ama Bay Andrus oradaydı. Çerkezlerin beyi ve çekici bir adam olan Hasan Ağa ile çay içtik. 6-7 yaşlarında bir çocukken Dağıstan'dan gelmiş. Bu Çerkezler buraya gelene kadar bir yıl boyunca yol almışlar. Sulak ve mısır gibi çalıları olan bu yeri gördüklerinde yeniden bir araya gelmişler fakat sonra gayri meskûn bu çölün yaşamak için güç bir yer olduğunu anlamışlar. Önce hepsi Habur'un aşağısına yerleşmişler, ardından Resulayn'a çekilmişler. Buraya gelenlerin çoğu da tamamen çekip gitmiş. Hasan Ağa Dağıstan'a geri dönmek üzereymiş ve dediğine göre Çeçenlerle Ruslar kardeş gibiymiş. Bay Andrus buraya demiryolu gelmezse onların büsbütün ayrılacak olmalarından korkuyor. Şu anda Araplar onlara ilişmeye cesaret edemiyor çünkü İbrahim Paşa ile araları çok iyi. İyiden iyiye yozlaşmış olan hükûmetten şikâyetçiler. Safa'da (الصافح) mükemmel bir kaymakamları var; fakat onun amiri ve Ahmed Rıza'nın da eniştesi olan Deyrizor (دير الزور) mutasarrıfının kabiliyetsizliği yüzünden bu kaymakam hiçbir şey yapamıyor.[426]
>
> 14 Mayıs Pazar: Atlarımızı aşağıya, üzerinde bulunduğu Circib Çayının yıkadığı muazzam bir mevki olan Tel Halaf (تل حلف)'e doğru sürdük. Sonra Hasan Ağa'nın damadı Arslan Ağa, Bay Andrus ile beni misafir etti. Ardından bütün bölgenin etrafını dolaştık. Suyunu Habur Nehrinden alan iki adet gölcük ve büyük bir kükürt kaynağı gördük. Burada bundan ayrı en az iki kasaba daha var. Biri Kepez'in altında, diğeri Hititlere ait bir yerleşim yeriymiş. Çerkezler ilkin yukarıdaki gölcüğün aşağı tarafında yerleşmişler, şimdiyse köylerini yarım saatlik uzaklıkta daha kuzeyde gölcüğün yukarısına inşa etmişler. Çaya kadar bir süre okuyup yazma işleriyle uğraştım. Daha sonra da Bay Andrus ile kamp kurduğumuz alanın kuzeyinde muhtemelen bir Bizans kasabasına ait harabelerin etrafını dolaştık.[427]

15 Mayıs Pazar günü tekrar yola koyulan Bell, iyi bir ücret önerse dahi kılavuz bulamadığını ve zaptiyelerin de gideceği yol hakkında fikir sahibi olmadığını belirtir. Bu yüzden tek başına yola çıktı, kervan ise saat 06.50'de peşi sıra geldi. Saat 07.30'da Tel Harbe mevkiinde Circib çayını geçti, orada Fedagi (فداغي) ve Bakara (بقارة) kabilelerine ait göç etmekte olan kervanlar ile karşılaştı. Bakara mensuplarının Deyrizor'daki devlet yöneticilerinden gizlendiği dikkatini çeker. Bağdat'a değil Deyrizor'a bağlı olduklarını öne sürerek vergi yükümlülüğünden kaçmaya çalışan

[426] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=985, 03.02.2016.
[427] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=986, 03.02.2016.

Habur civarındaki pek çok Şammar (شمّر) Bell'i tedirgin eder. Hasan Ağa'nın kendisine yardımcı olması için genç bir Çerkez olan Hamza'yı gönderdiğini belirtir. O da kervanı uzun bir sapaktan kuzeye Şeyh Nasır istikametine götürür. Hamza'nın rehberliğinde ilerleyen Bell, Saat 12.00 ile 13.45 arasında Kazıktepe mevkiinde mola verdi. Saat 14.15'te höyük üzerinde kabirler ve kuzeyde harabe bir yerleşim yeri olan Şeyh Nasır'a vardı. Saat 15.35'te suyunun ekseriyetle çekirge dolu olduğunu belirttiği ve Oppenheim'ın Ümmü Şaharib dediği yere geldi. Fakat rehberleri olan Hamza bu ismi birkaç kuyunun bulunduğu ve 16.30'da vardıkları yer için kullanır. 17.45'te günümüzde Gömertepe olarak bilinen Tel Kamr'a ulaştı. Sarnıçta su olduğunu ama otların yetersiz geldiğini belirtir. Havanın oldukça sıcak, günbatımının ardından bile 27 derece olduğunu günlüğüne ekler.[428]

Harita 17: Viranşehir ve Ceylanpınar arasındaki rota.

2.2.18. Harran

Yolculuğunun bundan sonraki kısmına Harran ilçesi sınırlarında devam eden Bell, saat 05.35'te yola çıkıp bir birine benzeyen kıraç tepelerden geçerek 08.00'de Kasr el-Buit ve Kasr Antar olarak bilinen iki harabeye vardı. Buradaki gözlemlerini şöyle belirtir:

[428] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=987, 03.02.2016.

> İlki güneyde, kesme taştan bir kale harabesi. İkincisi ise görünüşe bakılırsa bir kasaba kalıntısı, dış tarafı kısmen daire biçiminde, iç kısmı ise bu taslaktaki gibi korint usulü sütun başlıklarından izler taşıyor. İkinci harabenin Justinianus'un istihkâmlarının bir kısmı olduğunu tahmin edebiliyorum. Oppenheim'ın Tel Sahal dediği yer olmalı burası. 09.30'da Şuayibşehir'e geldik, çok geniş ve yıkık dökük bir kasabaydı. İçinde cinlerin cirit attığı pek çok mağarayla taş yapılar; birkaç türbe ve biraz da ev var. Kilise gibi görünen koridorlu bir bina vardı; fakat bina doğuya doğru inşa edilmiş olmasına rağmen doğu tarafında hiç yarım kubbe yok. Kuzeydekiler gibi iki katlı Süryani işi taş evlerle çevrili. Her taraf Karakeçililere ait ölmüş koyunlarla doluydu. 11.00'da buradan Urfa'ya giden ve ovadaki mahsullerin sahibi olan Kays (بنو قيس) kabilesine ait daha geniş bir kamp yerine geldik. Atlarımızı otlatmak için 13.10'a kadar kaldık ve hurdahaş olmuş bir kayanın altında öğle yemeğimi yiyip, kitap okuduktan sonra biraz uyudum. Hava çok sıcaktı. Derken Kays kabilesine mensup iki kişinin Urfa'da satmak için beraberlerinde getirdikleri malzemelerle birlikte bize doğru geldiler. Onlardan semneh (sade yağ) satın aldık. Susuzluktan ölmek üzere olan bir köpek yavrusunu kurtardım ve onu aşağıdaki ilk köye kadar yanımda taşıdım.

15.55'te Tektek Dağları'nın eteklerine geldi ve buradan aşağı doğru ilerledi. Tepeciklerle kerpiç köy evleri serpiştirilmiş bir ovayı ve tepelerin ardındaki Urfa'yı görebildiğini belirtir. Ortasına bir minare olan büyük Harran tepesini izler. Saat 16.30'da bugünkü adı Bellitaş[429] olan Telçeşme ile günümüzde Çağbaşı[430] olarak bilinen Abulhazzaf köylerinin ortasından geçti. Tepenin yamacının yavşan otu ile kaplı olduğunu ve mahsullerin çok kötü olduğunu belirtir. 17.10'da günümüzde Coşanlar Mezrası olması muhtemel Resmulcibbun'a ulaştı. Bulunduğu yerin sol tarafında günümüzde Yaygılı[431] Köyü olarak bilinen Ümmülbusat'ı, daha güneybatıda ise bugün Yünlüce[432] Mezrası olarak bilinen Tel anem'i gördü. Saat 17.25'te bugün Tekneli[433] Köyü olarak bilinen Curunabuzeyt'e, 17.50'de Şükürali'ye, 18.00'de Tantana'ya, 18.50'de ise Harran'a vardı. Şehrin büyük taştan bir surla çevrili ve büyük oranda harabe halde olduğunu belirtir. Çevrede Beni Zeyd (بنو زيد) Kabilesine bağlı iki kerpiç köy dışında yerleşim yeri olmadığını ekler.[434] Geceyi burada geçiren Bell, ertesi sabah erkenden kalkarak Harran'ı dolaşır ve günlüğünde şöyle anlatır:

> Saat 05.45'te sıcaklık 16 derece. Güneş sıcak bir pus tabakasının içinden yükseliyor. Caminin fotoğraflarını çektim. Tümüyle bir Arap eseriydi. Kenger

[429] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 767.
[430] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 595.
[431] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 775.
[432] **Resmi Gazete**, 11.12.2014/1334.
[433] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 635.
[434] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=988, 03.02.2016.

> yaprağı desenlerinin birkaçı budanmış, bazıları ise sağlam kalmış. Sağlam olan kenger yaprağı deseni çelenkler ile süslenmişti. Amida dönemi eserlerinin ustaca yapılmış bir taklidiydiler ama yaprağın kesimi oldukça farklıydı. Samarra desenleriyle uyumlu büyük sütun başlıkları da öyle. Cesametli sütunların da antik olduğunu zannediyorum. Gördüğüm tek kaide Arap eseriydi; fakat sütun başlıklarından biri kenger yaprağı desenli ve eski olmalı. Bu sütün başlığı oldukça yıpranmış. Sonra iyi durumdaki hisarın fotoğrafını, ardından da daha eski küçük bir caminin fotoğrafını çektim. Kervan 08.00'da ayrıldı, bizse 08.45'te. Herhangi bir kılavuzumuz veya askerimiz yok ama yol oldukça açıktı. Her tepeciğin yakınında birer köy var, sarnıçtan su içtik. Su çok güzeldi. Harran'ın suyu ise biraz acımsıydı. Fettuh bana, biri kocakarı, diğeri kız çocuğu olan iki Müslümanı Birecik'te at arabasıyla Fırat'ın karşısına nasıl geçirdiğiyle ilgili abes bir hikâye anlattı. Kocakarı arabaya çıkmayı reddetmiş, nehirdeki su seviyesi çok yüksekmiş. Nehir gemisi ağır yükle doluymuş. At arabası alabora olmuş ve suya yatmış. Kocakarı hiç zarar görmemesine rağmen müthiş kızmış. "Onun için değil at arabası için endişelendim." dedi Fettuh. Halep'te kadın ödeme yapmayı kabul etmemiş. Fettuh da kadının bütün eşyalarını da alarak at arabasıyla evine çekip gitmiş, 3 gün içerisinde parasını ödemişler. "Müslüman kadınlar bilgili ve mütevazıdırlar. Aslına bakarsanız hemen her alanda Müslümanlar Hristiyanlardan daha mütevazıdır. Dolayısıyla daha zahmetsiz yaşıyorlar. Bir Müslüman sadeyağ olmadan sadece ekmek ve bulgurla yaşamını idame ettirebiliyor. Bizlerse sahip olduğumuz her şeyi yiyecek ve giyeceklere harcıyoruz. Halep'te yaşayan bir arkadaşımın 70.000 lirası var yine de her yanı delikli, eski püskü, 4 liralık bir şalvar giyiniyor."[435]

Yola devam eden Bell, Saat 09.35'te bugünkü adı Buğdaytepe[436] olan Tel Hunta'ya, 10.15'te ise Minare Köyü'ne ulaştı.

[435] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=989, 03.02.2016.
[436] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 767.

Harita 18: Ceylanpınar ve Harran arasındaki rota.

2.2.19. Şanlıurfa

Yolun bundan sonraki kısmı Şanlıurfa merkezinin sınırları içinde kalmaktadır. Saat 10.50'de Keçikıran Köyü'ne, 11.35'te günümüzde Tokoğlu Mezrası olması muhtemel olan Mezyed'e vardı. Saat 12.10 ile 12.40 arasında Kut Nehri üzerindeki köprüye ulaştı. 13.15'te cesametli diye tanımladığı Sultantepe'ye, 14.15'te Hancığaz'a, 15.45'te ise Şanlıurfa'ya vardı. Buradaki gözlemleri şöyledir:

> Biz varmazdan evvel gök gürültülü fırtına sis bulutlarını dağıttı. Urfa dağın eteklerinde zarif bir biçimde uzanmaktaydı. Atlarımızı şehrin içine saraya doğru sürdük, orada Deyrizor'lu bir polis memuru bizi alıp şehrin yukarısında Ethem Paşa'nın yaptırdığı metruk bir gazinoya götürdü, gazinonun taraçalarında kamp kurduk. Kervan saat 17.00'e dek gelmedi. Suyun içeriye aktığı küçük bir köşktü. Çok güzel bir kamp yeriydi.[437]
> 18 Mayıs Perşembe: Sıcaklık 19 dereceydi. Polis efendiyle şehir turuna çıktık. Sarayın şimdi bir çeşme olan başlığı muhtemelen 6. yüzyıla ait. Ulu Cami'nin Hristiyanlardan kalma olduğu söylenen çok kenarlı bir kulesi var. Avlunun dış duvarlarındaki parçalar eskiydi. Doğu tarafında bir eyvan ve şeyhlerin odalarının bulunduğu zarif ve yeni bir avluydu. Cami kapılarının birkaçının tepesinde sütunlar üzerindeki küçük kubbecikler Urfa'ya özgü olmalıydı. Harem Deresi Hasan Paşa Camii'nden geçerek içerisindeki kutsal balıklarıyla akıp gidiyor. Bir anda yolumuza çıkıp bizimle konuşmaya başlayan Müftü ile tanıştık. Harem Deresi sözcüklerin betimleyebileceğinden daha zarifti. İbrahim Dergâhının havuzundaki balıkları yemledim. Cami çok eski değil fakat güney tarafındaki kulenin erken Hıristiyanlık dönemlerine ait olduğunu

[437] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=989, 03.02.2016.

> söylemeliyim. Zeliha Gölünün yan tarafındaki bir kahvehanede oturduk. Sonra yukarıya kaleye doğru çıktım, oradaki sütunların fotoğrafını çektim. Ardından Bey Kapısı'na gittim. Orada eski surun iyi durumda olan daire biçiminde bir burcu ile dışarıda daha çağdaş bir sur içerisine inşa edilmiş Kûfî yazıların bulunduğu bazı kitabeler var. Mutasarrıf vekilini -asıl mutasarrıf şehir dışındaymış- ve jandarma komutanını ziyaret ettik. Aşağıya indim ve Midyat'tan gelip Yemen'e gitmekte olan bir taburun fotoğrafını çektikten sonra öğle yemeğimi yemek için geri döndüm. Büyük bir coşku var. Burada Bay Gracey ile karşılaştık, yukarıya çıkıp onun eşiyle çay içtik, orada da Antep'ten gelen Doktor Trowbridge ile tanıştım. Hastanedeki Almanları görmedim. Gracey'lerle akşam yemeği yedim. Bu yer sadece bir yıl önce ölmüş olan Bayan Shattock'un [Ç.N: Corinna Shuttock] anılarıyla dolu. Görme engelliler okulu dikkat çekici. Türkiye'nin her yerinden kızlar ve kadınlar bu okula geliyorlar. Zanaat öğrenen yetim çocuklar ise ekseriyetle Adana katliamlarından sonra getirilmişler. Diyarbakır'dan buraya kadarki istikametinde taburdan 150 kişi firar etmiş. Hıristiyanlar kendilerinin Yemen'deki vazifeden muaf tutulmaları gerektiğini düşünüyorlar, zira orada hiç kilise yok. Müslümanlar ise onların Yemen'e gitmeleri gerektiğini savunuyorlar. Urfa'da büyük ölçüde Bayan Shattock'un sayesinde Hıristiyanlar bir irade ile askeri hizmete alınmışlardı. Buradaki dil Türkçe. Hacı Ömer, Sultan'ın tahttan indirilip yerini Yusuf İzzeddin Efendi'nin aldığına dair yalan haberlerle sevinçten havaya uçarak yük arabasıyla Diyarbakır'a gitti.[438]

Ertesi sabah saat 07.00'de yola çıkan Bell, 09.50'de iyi durumda bir sarnıcın olduğu fakat köyün bulunmadığı Faris Paşa Hayratı mevkiine vardı. Burada Suruç yolundan ayrılıp tepeler boyunca giden bir patikada seyretti. Yolda, yanındaki adamlar aracılığıyla haberleri öğrendiği pek çok Mardinli ve Halepli katırcıyla karşılaştı. Saat 10.50'de Karaseki'ye geldi, burada Meissner Paşa (Heinrich August Meissner) ve onunla birlikte çalışan altı mühendisle tanıştı. Günlüğünde şöyle der:

> Meissner Paşa'yı durdurup onunla konuştum ve hemen oracıkta ona kanım kaynadı. Onun yanında çalışan Şammo mutlu değil, çünkü Meissner Paşa sorumluluğu altındaki adamların mazeretlerinden hazzetmiyor. Sonra görevli Selim ile kervana rastladık ve Meissner Paşa ile süren konuşmayı noktaladım. Baya kıraç tepeler. 12.30'da yol üzerindeki bir yağmur suyu sarnıcına rastladık. 13.50'de, geçen iki sene süresince bölgeye güvenliğin geri gelmesiyle birlikte şu sıralarda yeniden iskân edilmiş olan Resulhub'a [Ç.N: Muhtemelen Özgedik Köyü] vardık.[439]

[438] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=991, 03.02.2016.
[439] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=992, 03.02.2016.

15.40'ta küçük bir dere ile üzüm bağlarının bulunduğunu belirttiği günümüzdeki adı Överler[440] olan Mağaracık Köyü'ne ulaştı.

Harita 19: Harran ve Şanlıurfa arasındaki rota.

2.2.20. Bozova

Bell, Saat 16.15'te bugün Bozova ilçesine bağlı Büyükhan[441] Köyü olarak bilinen Çarmelik'e geldi ve büyük bir höyüğün yamaçları üzerinde kamp kurdu. Köyde bir dere, birkaç ağaç, mısır tarlaları ve bir bağ olduğunu belirtir.[442] Ertesi sabah saat 04.30'da tekrar yola çıktı.

2.2.21. Suruç

Yolculuğun bu kısmı günümüzde Suruç ilçesi sınırlarında kalmaktadır. Saat 05.45'te günümüzde Taşbasan Mezrası olması muhtemel Ağaca Köyü'ne vardı, 06.00'da ise güneydeki Belik'e ulaştı. 06.15 gibi sağ tarafında küçük bir gölet yer alan ve günümüzdeki adı muhtemelen Çakırlı Mezrası olan bir köyü geçti. Saat 06.30'da güneyinde büyük bir höyüğün bulunduğu ve günümüzde Aşağı Karıncalı[443] olarak

[440] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 716.
[441] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 633.
[442] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=992, 03.02.2016.
[443] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 606.

bilinen Abamor'a ulaştı. Köyün daha ötesinde, Kırmıt Çayı olması muhtemel, bir derenin aktığını belirtir. 06.40'ta günümüzde Yukarı Alacık Mezrası olması muhtemel olan Ganem'in kuzeyinden geçerek, 07.10'da Hacılı Köyü'ne ulaştı. 07.20'de Hacılı'nın güneyindeki günümüzde Yukarı Yeniçağ olması muhtemel Medirbaz'a geldi. 08.25'te ise bugünkü adı Ağırtaş[444] olan Cerdo Köyü'ne vardı. Bu kısımdaki köylerin günümüzdeki isimleri kaynak yetersizliği sebebiyle harita üzerinden belirlendiği için kesinlik arz etmemektedir.

2.2.22. Birecik

Yolun bundan sonraki kısmı Birecik ilçesi sınırlarında kalmaktadır. Saat 09.00'da Kulaksız Mezrasına, 10.00'da ise tepe kenarındaki Aratdağı Mezrası'na vardı. Buradan sonra geniş bir araba yolu olduğunu fakat yolun üstündeki köprülerin çoğunun hâlihazırda çökmüş olduğunu belirtir. Bu köprülerden birinin altında durup saat 10.50 ile 11.25 arasında öğle yemeği yer. Saat 14.00 gibi Birecik'in yukarısındaki pınara geldi ve doğruca sarp kasabaya doğru aşağı ilerledi. Kasabanın içine girene kadar hiçbir şey göremediğini belirtir. Kalenin fotoğraflarını çeker, bu arada kaymakama haber gönderip nehrin yakınındaki kahvehanede buzlu şerbet içer. Daha sonra kervan ile birlikte Fırat Nehri'nin karşısına geçerek bir mezarlığın yanında çadır kurar. Bu taraflarda yerleşim yeri olduğuna dair bir emare olmadığını belirtir, kaymakam ve komutan ile bir görüşme yapar.[445]

2.2.23. Karkamış

Saat 05.10'da yola çıkan Bell, Fırat kıyısında 5 saat boyunca Karkamış'a doğru at sürdü. O zaman bir köy olan Karkamış'ta, Reginald Campbell Thompson ve Thomas Edward Lawrence'a rastladı. Buradaki gözlemlerini günlüğüne şöyle yazar:

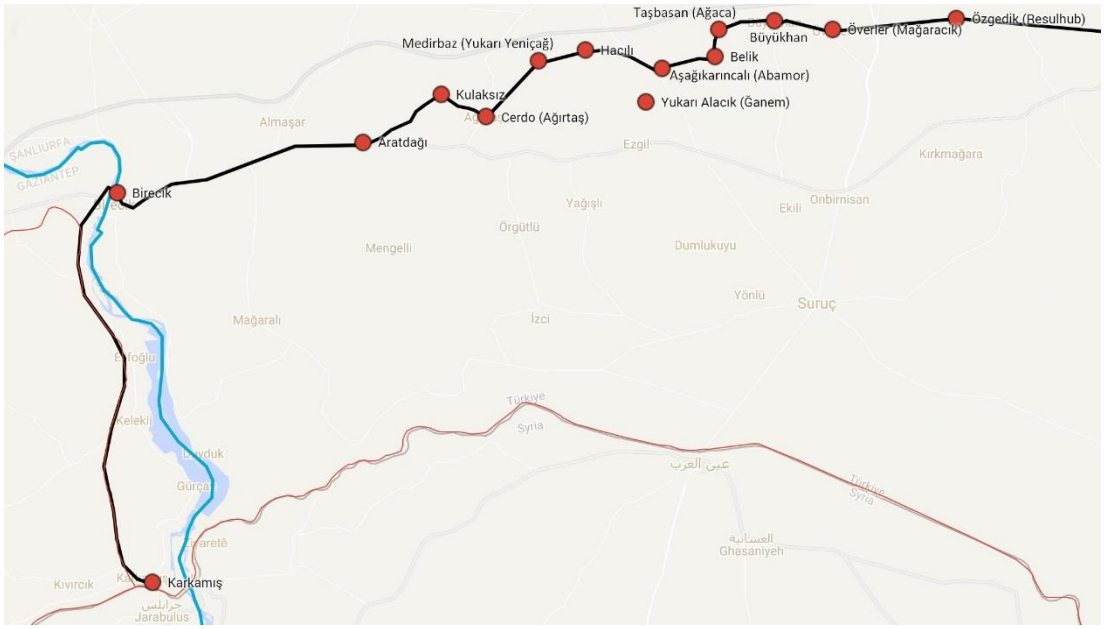
> Onların buldukları şeylere baktım. Aralarında en ilginç olanı Hitit mezarlarındaki şampanya kupalarıydı. Bay Thompson bu şeylere ait bulguların ve kitabelerin yokluğu yüzünden hayıflanıyor. Öğle yemeğinden sonra höyüğe gittik. Çok fazla döşemeleri ve girişi ile saraya çıkan merdiveni var. Döşemelerden biri aynı zamanda büyük kitabeydi. Höyüğün tepesi, Roma yapılarının temelleri neredeyse Hitit yapılarının temellerine iniyor

[444] TC İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 628.
[445] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=993, 03.02.2016.

> olduğundan; Romalılara ait yapıya yer yapmak için tamamıyla oyulmuş olmalı. Tarih öncesine ait bazı yapı temellerine sahipler ve bu tarih öncesi zamanlarda yaşamış insanlar erken Hititliler dönemine ait olabilirler. Höyükte bir de Hitit-Asur döneminden kalma sur var. Kasabadaki bazı hendekleri oyuyorlar. Roma eserinin aşağısında tarih öncesi döneme ait bazı yapı temelleri bulmuşlar; fakat son bulunan şey ise muhtemelen Bizans eseri; epeyce küçük ve kötü. Bir kiliseye dayanan surların bir parçasına rastlamışlar, buraya oldukça yakın dış yüzün biraz ilginç döşemeleri var, tek kolundan bir Latin haçına asılı, diğer kolu kırılmış, at sırtında bir aziz kabaca işlenmiş ve Arap işçiliği ahşap bir paravanın taklidine benzeyen bir başka döşeme var. Nazik bir başlığı olan küçük mermer bir de sütun var, Hıristiyanlara ait olduğu muhakkak. Nehrin yakınında ve bu şehrin bir hayli ötesindeki höyük bir rıhtım duvarı var. Üst kısımdaki taşlar muhtemelen Romalılardan kalma. Sarayın içerisindeki bazı taşların üzerinde bulunan hayli ilginç, yuvarlak dış tarafın yer aldığı aşağı kısımdaki taş kütleleri ise Hititlilerden kalma. Rıhtım duvarının höyüğün ötesine dek gidiyor olması, alçaktaki zemin üzerinde bir bahçeli şehir olması gerektiği ile ilgili teorimi destekliyor. Çay içmek için döndüm. Hacı Vahit adında çekici bir hizmetkârları var, Fettuh'un da arkadaşı. Salim Nebki bizi görmeye geldi ve Halep'e gideceğim yolu tarif etti. Ev sahiplerimle akşam yemeği yedik.[446]

Ertesi sabah 05.25'te yola çıkan Bell'e Bay Thompson bir saat kadar eşlik eder. Yolun bundan sonraki kısmı günümüzde Suriye sınırları içinde kalmaktadır. Keklice (ككليجة), Kundura (كندرة), Balviran (بالويران) köylerini geçip 16.30'da kamp kurar ve geceyi orada geçirir.[447]

[446] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=994, 03.02.2016.
[447] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=995, 03.02.2016.

Harita 20: Şanlıurfa, Birecik ve Karkamış arasındaki rota.

Yolculuğunun geri kalan kısmını Suriye'de sürdüren Bell, önce Halep'e gider ardından demiryolunu kullanarak İstanbul'a geçer.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
GERTRUDE BELL'İN TÜRKİYE MEZOPOTAMYASI'NDAKİ KÜLTÜREL VE SİYASİ FAALİYETLERİ

3.1. KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

3.1.1. Bölgede Yaşayan İnsanlara İlişkin Gözlemleri

Türkiye Mezopotamyası Batı Anadolu ve Arap Vilayetleri gibi homojen yapıda değildir. Bu bölge pek çok kültürün, dinin ve ırkın kesiştiği nokta olduğu için Bell, gezileri esnasında bir birinden çok farklı insan topluluklarına rastlar. Bu bölge Türkçe, Kürtçe, Arapça gibi farklı dil ailelerine ait dillerin ortak olarak konuşulduğu; İslamiyet, Hıristiyanlık, Yezidilik, Yahudilik gibi inanışların iç içe olduğu oldukça karmaşık bir yerdir. Örneğin konuşulan dillerle ilgili kitabına şöyle bir not düştü:

> Arapça ve Türkçe konuşulan bölgeler arasındaki sınır net değil. Kürt dağlarının güney kesimlerinde Kürtçe dışında bir veya iki dile daha aşina olan insanlara rastlamak mümkün. Tur Abdin'deki Hristiyanlar arasında Süryanice konuşan pek fazla insan var. Diyarbakır'da da dikkate değer bir Arap nüfus var. Burada Türkçe, Kürtçe ve Arapça eşit derecede konuşuluyor. Fakat Diyarbakır'ın kuzeyine gittikçe Arapça konuşana rastlamak zorlaşıyor. Harput ile Malatya arasındaki yolda ise artık Kürtçe de etkisini yitiriyor.[448]

İnsan topluluklarını net bir şekilde ayırmak mümkün olmasa da Bell'in bu gözlemlerini Müslüman ve Gayrimüslim ana başlıkları altında ve konuşulan dillere göre değerlendirebiliriz.

3.1.1.1. Müslümanlar

Bölgede nüfus olarak çoğunlukta olan Müslümanlar; Kürtler, Araplar, Türkler ve Çerkezler olarak dört başlık altında sıralanabilir. Diğer yerleşik grupların aksine Çerkezler Rus istilasından kaçarak yakın zamanda bölgeye yerleştirilmişlerdir.

3.1.1.1.1. Kürtler

Bell'in Kürtlerle ilk karşılaşması 1905 yılında günümüzde Suriye sınırları içerisinde kalan Hısn Kalesi (قلعة الحصن) civarında oldu. Burada Kürt yerleşimleri

[448] Bell, **Amurath,** s. 327.

olduğunu gözlemledi ayrıca onu koruması için 2 Kürt muhafız verildi.[449] Daha sonra hem Suriye hem de Irak'ta pek çok Kürt ile karşılaştı.

Bu bölgede de nüfus açısından en kalabalık gruplardan biri Kürtlerdir. Bell'in günlüklerinin hemen her noktasında Kürtler ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Kürtlerle bölgede ilk karşılaşması bugünkü Türkiye-Irak sınırını geçerken oldu. Misafir olduğu Nasturiler, Kürtlerin kendilerine eziyet ettiğinden bahsederler.[450] Aynı şekilde İdil'e bağlı Basbirin'deki köylüler de iki yıl önce Kürtlerin köylerini bastığını ve yağmaladığını anlatırlar.[451] Uğradığı pek çok köyde buna benzer anılar dinledi. Buradan hareketle II. Abdülhamid'in saltanatının son dönemlerinde bölgenin devlet otoritesinden yoksun kaldığı çıkarımını yapabiliriz. Bu eksikliği fark eden bazı Kürt aşiretleri de Gayrimüslim köylerini yağmaladılar. Fakat Kürtlerin tamamının Gayrimüslimlere düşmanlık beslediği ve bunun etnik bir olgu olduğu düşünülemez. Bell Hah Köyü'nde iken eşyaları çalındığında müracaat ettiği Çelebi Ağa bölgedeki en güçlü Kürt liderlerden biridir.[452] Çelebi Ağa Bell'e elinden geldiğince yardımcı olduğu gibi 1. Dünya savaşı esnasındaki karışıklıklarda da Süryanileri çatışmalara karşı muhafaza eder.[453] Buna rağmen Midyat'taki Piskopos gibi Çelebi'ye karşı mesafeli duran Hıristiyanlar da vardır.[454] Elbette bütün Kürt ağaları böyle değildir. II. Abdülhamid döneminde bölgenin en güçlü adamı olan Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın durumu biraz tartışmalıdır.

Midyat'tan sonra Diyarbakır'a gelen Bell burada İbrahim Paşa'nın eşlerinden olan Haciye Adile ile görüşür. Yanındaki hizmetçinin Hıristiyan olması ve pek çok müreffeh Hıristiyan köyünün etkin olduğu dönemlerde İbrahim Paşa'nın koruması altında olması aslında onun Gayrimüslimlere karşı toptan bir düşmanlık beslemediğinin en belirgin kanıtıdır.[455] Buna rağmen 1911 yılında Mardin'de iken

---

[449] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=419, 03.02.2016.
[450] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=770, 03.02.2016.
[451] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=776, 03.02.2016.
[452] Bell, **Amurath**, s. 321.
[453] Gaunt, a.g.e, s. 264.
[454] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=790, 03.02.2016.
[455] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=796, 03.02.2016.

görüştüğü Amerikalılar İbrahim Paşa ve adamlarının Hristiyanlara zulmettiğinden bahsederler.[456] Bell, aynı yıldaki yolculuğunun ilerleyen kısımlarında Viranşehir'e uğrayarak İbrahim Paşa'nın diğer eşi Hansa Hatun'u da ziyaret etmiştir. Annesine yazdığı mektupta ondan şöyle bahseder:

> Viranşehir'den ayrılmadan önce İbrahim Paşa'nın dul eşi -ya da dul eşlerinden biri- olan Hansa Hatun'a uğradım, olağanüstü bir kadın. Güzelliğiyle biliniyormuş ve şu an yaşlı olmasına rağmen yüzünde ve görkemli bir şekilde taşıdığı kafasında güzelliğinin izlerini görebiliyordunuz. Gözlerinin derinliklerinde eski zamanların ateşi yanıyor. Beni selamlamak için dışarı çıktı. "Hiç kaybetmeyen ve hep kazanan biri." gibi görünüyordu. Evin dışında, çeşmenin kenarındaki bir halı üzerinde, söğüt ağaçlarının arasında oturduk. Sabahın erken saatleriydi. Kadınlar söğüt dallarına asılmış deri torbalar içindeki kaymağı çalkalıyorlardı. Evin adamları, biz onun şimdiki konumu ve oğullarının geri dönme olasılığı üzerine tartışırken geri çekildiler. Çocuklarının yokluğunda, -halen çok büyük olan- arazileri o yönetiyor. Elbisesinin üzerinde uzun, Avrupalı erkeklerin giyindiği türden bir paltosu ve bunun üzerine de bir Arap pelerini giyiyordu. Başının üstünde yine erkeklerin giyindiği türden bir puşi ve ipek bir başörtüsü, kaşın üzerine siyah kalın ipek bir rulo ile bağlanmıştı. Veda ettikten ve atıma bindikten sonra geriye baktım; sarmalanmış başıyla söğüt ağaçlarının altında duruyor ve derin bakışlarıyla beni süzüyordu. Çok çarpıcı bir figür…[457]

İbrahim Paşa'nın iki eşi de Bell ile sürgünde olan çocuklarının geri gönderilmesi konusunu görüşürler. Bu da o dönemde bağımsız bir seyyah olsa da Bell'in bölge halkı tarafından İngiltere'nin bir temsilcisi gibi görüldüğünü gösterir. Gezileri esnasında her ne kadar Hansa Hatun, Çelebi Ağa, Dara'daki Şeyh Muhammed Said gibi önde gelen isimlerle görüşse de genel olarak Kürtlerle neredeyse hiç iletişime geçmez. Gezilerin bazı kısımlarında yerel halktan rehberler kiralamanın[458] dışında özel diyaloglara girmez, sadece gözlemlerle ve diğer insanların anlattıklarıyla yetinir. Kürt köylerinin hep dışından geçer. Günlüklerde yeri eksik ve yanlış bildirilen köylerin umumiyetle Kürtlerin yaşadıkları yerler olması bu durumun en önemli kanıtıdır.

Bell'in gözlemleri temel alınırsa genel manada Gayrimüslimlerin Kürtlerden şikâyetçi oldukları görülmektedir. Bölgede yüzyıllardır süregelen eşkıyalık sorunu[459]

---

[456] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.
[457] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825, 03.02.2016.
[458] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=775, 03.02.2016.
[459] Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 127.

bu dönemde devlet otoritesinin azalmasıyla daha da arttı. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen bazı grupların yaptığı yağma ve talan olaylarının bütün bir halka mal edilmesi doğru olmaz. Örneğin Bell'in Harput'ta görüştüğü Bay Masterson Kürtlerin insanları öldürmekten ziyade yağma için geldiklerini, eğer karşılık verilmezse çatışmanın çıkmayacağını belirtir, bu yüzden Ermenilerin silahlarını toplatmıştır.[460] Bu tablo bize din kökenli bir düşmanlıktan ziyade ekonomik getiri maksadı taşıyan çatışmalar olduğunu gösterir. Sonuç olarak bu dönemde Kürtlerin dağınık bir şekilde yaşadıklarını ve siyasi konumlarını değişen şartlara göre belirlediklerini söyleyebiliriz.

3.1.1.1.2. Araplar

Bell, Diyarbakır'ın kuzeyine kadar olan bölgede Arapça ile herkesle anlaşabildiğini belirtmişse de bölgede yaşayan halkın Arap olduğuna ilişkin bir tanımlama yapmaz. Ona göre Arap olmak belli bir kabileye mensup olmaktır. Bu sebeple Ceylanpınar, Nusaybin civarındaki Şammar[461] ve Urfa'daki Beni Kays[462] gibi kabileleri zikrederken, Mardin, Midyat, Diyarbakır gibi şehir merkezlerinde yaşayan bir Arap nüfustan günlüklerinde bahsetmez. Fakat 1913 yılına ait bir günlüğünde Bağdat'ta, Mardinli bir Arap olan Arif Bey ile tanıştığından bahseder.[463]

3.1.1.1.3. Türkler

Bell'in bölgede görüştüğü Türklerin büyük kısmı devlet görevlileridir. Nusaybin, Hasankeyf, Silvan, Harput gibi yerlerde görüştüğü Kaymakamların Türk olduklarını özellikle belirtir. Bunun yanı sıra 1909 yılındaki gezisinde bugün Bismil'e bağlı olan Türkmenhacı Köyü halkının da Kızılbaş Türk olduğunu yazar.[464] Diyarbakır'da halkın üçte birinin Türkçe konuştuğunu[465] Urfa'da konuşulan dilin de Türkçe olduğunu[466] belirtir. Buna ek olarak Malatya'nın tipik bir Türk şehri olduğu

---

[460] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=800, 03.02.2016.
[461] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=985, 03.02.2016.
[462] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=988, 03.02.2016.
[463] Gertrude Lowthian Bell-Rosemary O'Brien, **Gertrude Bell: The Arabian Diaries, 1913-1914**, Syracuse University Press, New York 2000, s. 139.
[464] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=792, 03.02.2016.
[465] Bell, **Amurath,** s. 327.
[466] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=991, 03.02.2016.

gözlemini yapar.[467] Verdiği bu bilgilere rağmen Bell, bölgede yaşayan Türkler ile ilgili olumlu ve olumsuz herhangi bir yorum yapmaz. Bölgenin yerlisi olan bir Türk ile görüşse bile aralarındaki diyalogu günlük ve kitaplarına aktarmaz. Bununla birlikte yerli Türklerin bölgede yaşadığı bir çatışma veya sürtüşmeden bahsedilmez. Dolayısıyla Türklerin bu bölgede devlet idaresini temsil etiklerini, yerli olanların ise günlük yaşam olarak diğer Müslüman gruplardan farklı olmadığını görebiliriz.

3.1.1.1.4. Çerkezler

Bölgenin yerli halklarından olmayan Çerkezler, Rusların Kafkasya'da ilerleyişi sonrası 1864 yılında bölgeye geldiler.[468]Bir kısmı Diyarbakır ve Muş Vilayetine yerleştirildi.[469] O dönemde Ceylanpınar ve Nusaybin tarafına yapılan iskânın sebebi ise Suriye Çölü'ndeki bedevi akınlarına karşı bir set oluşturma düşüncesidir.[470] Bunun yanı sıra devletin ekili arazileri genişletme politikasına da yardımcı olmaktadırlar.[471]

Bell, annesine yazdığı bir mektupta Ceylanpınar'da karşılaştığı Çerkezlerden şöyle bahseder:

> Resulayn Habur'un başladığı yer. Nehir burada bir dizi yay çizerek, otlar içerisinde akmaya başlıyor. Güzel bir manzarası var. Birbiri ardınca sıralanan kasabaların tepeleri, su birikintilerinin etrafına dağılmış. Ayrıca bir Çerkez topluluğu da buraya yerleştirilmiş. Birlikte çay içip kurabiye yedik, hoş insanlar. Buraya ilk geldiklerinde Habur nehrinin aşağısında köyler kurmuşlar. Devlet ilginç bir şekilde onları kendi hallerine bırakmış. Çölün kanunsuzluğundan ötürü de daha yukarı kesime çekilmek zorunda kalmışlar. Vahşetin içinde bir medeniyet oluşturmayı başarabilmişler. 10 gün önce Şammarlar arasında bir çatışma çıkmış. Şammarlar korktukları için Çerkezlere karışmıyorlar. O yüzden bana da ilişmeyeceklermiş.[472]

Burada Çerkezlerin başında olan Hasan Ağa ile görüşür ve durumları hakkında bilgi alır. Gelenlerin bir kısmı geri dönmüş, kalanlar ise iklimden dolayı zorlukla

---

[467] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=802, 03.02.2016.
[468] Muhittin Ünal, **Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864**, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 106.
[469] Kemal H. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, The University of Wisconsin Press, Madison 1985, s. 127.
[470] Fuat Dündar, Modern **Türkiye'nin Şifresi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 253.
[471] Eugene Lawrence Hogan, "Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule Over Southeastern Syria (Transjordan), 1867-1914", **Harvard University History and Middle Eastern Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1991, s. 148.
[472] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825, 03.02.2016.

yaşamaktadırlar. Bedevi aşiretlerle olan çatışmalardan ise İbrahim Paşa'ya yakın durmaları sayesinde kurtulurlar.[473] Bell, Ceylanpınar'dan ayrılırken Hamza adında bir rehber kendisine eşlik eder.[474] Gözlemlerin sonucunda bölgedeki Çerkeslerin iklim açısından sıkıntı yaşadıkları söylenebilir. Ayrıca her ne kadar devlete bağlı olsalar da tampon bölge olma vazifesi hoşlarına gitmemektedir.

3.1.1.2. Gayrimüslimler

Bölgede yaşayan Gayrimüslimler büyük oranda oranın yerleşik halkıdır. Başlıca olanları Ermeniler, Süryaniler, Yezidiler ve Yahudiler olarak sınıflandırılabilir. Bunun dışında Avrupa ve Amerika'dan gelen birtakım yabancılar da bu bölgede yaşıyor olmakla beraber kayda değer bir nüfusları yoktur.

3.1.1.2.1. Ermeniler

Bell'in görüştüğü Gayrimüslim gruplar arasında en dikkat çekici olanlar Ermenilerdir. Bell, bölgeye 1915 olayları öncesi gelir ve Ermenilerin durumunu yakından görme fırsatını yakalar. Ermeniler diğer Hıristiyan gruplardan daha zor şartlar altında yaşamaktadırlar. Zira 1894 yılındaki Sason İsyanı[475] ve onu takip eden ayaklanmalar destek vermemiş olsalar dahi tüm Ermenileri zan altında bırakır. Özellikle Kürtler ile Ermeniler arasında sık sık ufak çatışmalar yaşanmaktadır. Ermeni çetelerin Müslüman köylerine saldırmaları, Müslümanların da Ermeni halka karşı düşmanca duygular oluşmasına sebebiyet verir. 1909 yılındaki ilk gezisinde Diyarbakır'da böyle bir ortamla karşılaşır. Yaşanabilecek olası çatışmalar gerek yabancı misyon görevlileri gerekse mutedil yöneticilerin girişimleri sayesinde zorlukla önlenebilmektedir.[476] Diyarbakır'dan ayrıldıktan sonra Ergani'de bulunan eski bir Ermeni kilisesini ziyaret eder ve ardından Elazığ'a geçer. Ermenilerle ilk ciddi karşılaşması Harput'ta olur. Burada yoğun bir nüfusa sahiptirler hatta belediye yönetiminde temsilcileri bile vardır. Zaman zaman ortaya çıkan çatışmalarda özellikle

---

[473] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=985, 03.02.2016.
[474] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=987, 03.02.2016.
[475] Francis P. Hyland, **Armenian Terrorism: The Past, The Present, The Prospects**, Westview Press, Colorado 1991, s. 11.
[476] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=793, 03.02.2016.

Amerikan misyon görevlileri yoğun şekilde çalışarak arabuluculuk yaparlar.[477] Ayrıca Elazığ müftüsü de tüm Ermenileri ve Müslümanları toplar ve kuraklığa karşı dua etmeye çağırır. 3 gün süren dua neticesinde yağmur yağar ve karışıklıklar bir nebze durulur.[478] Buna rağmen iki grubun bir birine duyduğu düşmanlık hissi sona ermez. Elâzığ'dan Malatya'ya giderken daha önce de birlikte geziler yaptığı katırcı Hacı Ömer ile aralarında yaşanan şu diyalog olanları biraz özetlemektedir:

> "Hacı Ömer." dedim, "Katliam olsaydı, beni öldürür müydün?"
> "Hayır, hanımım," diye cevapladı, "Size el kaldıramam çünkü ekmeğinizi yedim."
> "Peki, Fettuh'u, Selim'i ve Yusuf'u öldürür müydün?" diye sordum.
> "Hayır, katiyen." dedi, "Onları da öldürmem çünkü kardeşim gibidirler."
> "Ama diğer Hıristiyanları keserdin değil mi?"
> "Eyvallah!" dedi; "Katliam olsaydı."[479]

Buna rağmen Ermeniler devlet ile iyi ilişkiler kurmaya yanaşmazlar. Olayların engellenmesi hususunda valinin çabasını takdir eden telgraf ile ilgilenmeyip, silahlanmaya devam ederler. Bu yüzden Amerikan misyon örgütü temsilcisi Masterson onları sefil köpekler olarak nitelendirir.[480] Bundan sonra Malatya'ya geçerek oradaki kiliseleri de ziyaret eden Bell, Elazığ-Malatya yolunda bir deve kervanı ile karşılaşır ve Fettuh onlara Kırıkhan'ın nasıl olduğunu sorar. Oradaki "gâvurların" katledildiği haberini alınca kendisi de bir Katolik Ermeni olan Fettuh bu duruma çok üzülür.[481]

1911 yılındaki seyahatinde ilk olarak Dara Köyü'nde on aile kadar Katolik Ermeni ailenin yaşadığını yazar ve papazla görüşür. Mardin'de ise St. George Ermeni Katolik Kilisesi Başpiskoposu olan Ignatius Maloyan'ı ziyaret eder. Maloyan en fazla zorunlu askerlik uygulamasından şikâyetçi olur.[482]

---

[477] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=800, 03.02.2016.
[478] Bell, **Amurath,** s. 332.
[479] Bell, **Amurath,** s. 333.
[480] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=800, 03.02.2016.
[481] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1713, 03.02.2016.
[482] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.

Bu dönemde; 13 Nisan 1909 günü başlayan, Müslümanlar ile Ermeniler'in çatıştığı ve Adana Olayları diye bilinen kargaşanın halkı kutuplaştırdığı görülmektedir.[483] Devlet otoritesinin yetersiz olduğu bölgede, tıpkı diğer dezavantajlı gruplar gibi Ermeniler de olası bir çatışmada kendilerini korumak için silahlanma faaliyeti içine girerler. Bell, gözlemlerinde bu bölgede herhangi bir Ermeni örgütünden bahsetmez, nüfus olarak da çoğunlukta olduklarını yazmaz. Sason İsyanı dışında bu bölgede ciddi bir Ermeni ayaklanması da olmamıştır. Dolayısıyla, bu bilgilerden hareketle, kuzeydeki Ermeni örgütlenmeleri ve onların yaptığı tahribat yüzünden daha güneyde yaşayan ve azınlıkta kalan Ermenilerin rutin yaşamlarını idame ettirmekte zorlandıkları söylenebilir.

3.1.1.2.2. Süryaniler

Bell'in bölgede en fazla haşir neşir olduğu Gayrimüslim grup Süryanilerdir. Bunun sebebi bu insanların çok eski zamanlardan beri Tur Abdin[484] denilen bölgede yaşamasıdır.[485] Bu dönemde de burada yoğun bir nüfusları vardır. Ayrıca bölgedeki en eski yapılar Süryaniler tarafından inşa edilen kilise ve manastırlardır. Tarihi eserleri inceleyen Bell, bu yüzden Süryani köylerine uğrama ihtiyacı hissetmiş olmalıdır. Bölgedeki Süryaniler ağırlıklı olarak iki farklı Ortodoks mezhebine bağlıdırlar. Bunlara Yakubiler ve Nasturiler denir. Bunu yanı sıra Keldaniler, Süryani Katolikler ve Protestan Süryaniler de bölgede yaşayan Süryanilerin mensup oldukları diğer cemaatlerdir.

Bell, 1909 yılında Habur Çayını geçerek bugünkü Türkiye topraklarına girdikten sonra Nasturilerin yaşadığı Hasena Köyü'ne ulaşır. Nasturiler, Doğu Süryanileri olarak bilinirler ve MS 5. Yüzyılda Antakya Kilisesi'nin ikiye ayrılması sonucu ortaya çıktılar.[486] Diğer Hristiyanlar gibi bir kilise cemaati olmaktan ziyade aşiretler halinde yaşarlar.[487] Bell, yaklaşık 15 gün önce Musul'da bulunurken oranın Anglikan Kilisesi

---

[483] Bell, **Amurath,** s. 332.

[484] Tur Abdin, bugün Cizre, Hasankeyf, Derik ve Nusaybin arasında kalan dağlık bölgeye verilen isimdir. Sasani-Bizans savaşları esnasında Sasaniler'den kaçan Doğu Hristiyanları'nın sığınma mekânı olduğu için onlarca kutsal kabul edilir.

[485] Cooper, a.g.e, s. 210.

[486] İbrahim Özcoşar, "19. Yüzyılda Mardin Süryanileri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Doktora Tezi, 2006, s. 75.

[487] Asahel Grant, **The Nestorians: Or, The Lost Tribes**, John Murray, London 1841, s. 194.

Misyonu görevlisi William Ainger Wigram'dan Nasturiler hakkında bilgi edindi.[488] Bu köyde de bir kısım Nasturiler Amerikan Misyonerlerinin faaliyetleri sonucu Protestan mezhebine geçtiğini yazar. Nasturiler, Kürtçe ve Süryanice'nin yanı sıra Fellahi Arapçasını da konuşabilmektedirler.[489] En çok yakındıkları şey çevredeki Kürtlerin düşmanca davranışlarıdır. Buradaki papaz ve rehber ile Cudi Dağından dönerken aralarında geçen şu konuşma bu durumu özetlemektedir:

> "Devlet eliyle bir zarara uğradınız mı?" diye sordum rehberime. "Kürtlerden muzdaribiz ve Tanrı'dan başka bizi koruyacak kimse yok. Efendim, Şırnaklı ağalar boğazdan [Ç.N: Kasrik Boğazı] geçerek yanımıza gelir ve onları misafir etmemizi isterler. Bizler gariban insanlarız – Hasena'da açlık çekmeyen bir kişi bile yoktur; ağaları kısraklarını ve beraberindeki takipçileri nasıl besleyebiliriz? Onlar tüfekler kuşanmışken nasıl karşı çıkabiliriz." diye yanıtladı.
> "Sizin silahlarınız yok mu?" dedim ben de.
> "Tüfek satın almak için paramız yok ve eğer alsaydık bile Kürtler onları elimizden alırdı. Onları ağırlamak için son koyunumuzu kurban etiğimizde bile elimizde ne var ne yoksa alıp gittiler." dedi.
> "Ya Rahim!" diye haykırdı Selim.
> "Efendim," dedi papaz Mattai, "Geçen yıl benim yatağımı aldılar. Yükte ağır ama pahada hafif olduğu için de parçalayıp yaktılar. Eğer onlara direnseydik bütün köyü ateşe verirlerdi."[490]

Bundan sonra yine bir Nasturi köyü olan Şah'a uğrar ve oranın oldukça yoğun bir şekilde korunduğunu görür. Bu güvenlik faaliyetlerinin olası bir Kürt saldırısına karşı alındığını düşünür.[491] Bell'in bu gözlemleri bölgede ciddi bir otorite boşluğu olduğunu göstermektedir. Devlet güçlerinin etkisinin sınırlı olduğu yerlerde de aşiretler ve dini gruplar arasında çatışmalar yaşanmaktadır.

Günümüzdeki İdil ilçesine ulaşan Bell burada yoğun miktarda Yakubi mezhebine bağlı Süryanilerin yaşadığını belirtir. Azak Köyü'nün yanı sıra Basebrina, Araban, Sare gibi köylerde de Süryaniler yoğunluktadır. Ayrıca Protestan mezhebine geçmiş cemaat üyeleri de vardır. Buradaki Gayrimüslimler de yine ara ara Kürtlerin taarruzuna maruz kalmaktadırlar.[492] Bu dönemde Adana Olaylarının yarattığı

---

[488] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=755, 03.02.2016.
[489] Bell, **Amurath,** s. 290.
[490] Bell, **Amurath,** s. 295.
[491] Bell, **Amurath,** s. 296.
[492] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=776, 03.02.2016.

söylentiler de Hıristiyanları tedirgin etmektedir. Bell'e bu olaylar ile ilgili sorular sorsalar da kendisi konuya pek hâkim olmadığı için yeterli cevaplar verememektedir.[493]

Usedere adlı bir köye uğradıktan sonra, oranın rahibiyle birlikte Yakubilere ait olan Mor Evgin Manastırı'na uğrar. Rahip ile aralarındaki konuşmada sürdürdükleri yaşamı özetleyen şöyle bir diyalog geçer:

> Manastırın gölgesinde rahiple birlikte oturduk ve bize kardeşleriyle birlikte yaşadığı münzevi hayatın kurallarından bahsetti. O konuşurken çağların gözümün önünden kayıp gittiğini ve ilk Hıristiyanların yaşadığı o çileli dünyayı hissedebiliyordum. Günlerini ibadetle geçiriyorlar. Sadece ekmek, yağ ve mercimek yedikleri bir diyet uyguluyorlar. Et, süt ve yumurtayı ağızlarına bile sürmüyorlar. Ayrıca hiç kadın görmemeleri de gerekiyor.
> "Peki sizin beni görmeniz uygun mu?" diye sordum.
> "Sizin için bir istisna yapacağız," diye açıkladı rahip.
> "Buraya gezginler nadiren uğruyorlar. Fakat yine de keşişlerin bazıları siz gidene kadar hücrelerinden çıkmayacaklar."
> "Eviniz nerede?" diye sordum.
> "Mardin'de." diye cevapladı. "Babam ve annem hala orada yaşıyorlar."
> "Onları tekrar görecek misiniz?" dedim.
> "Muhtemelen hayır," diye cevapladı ama sesinde hiç pişmanlık yoktu.
> "Ve ömrünüzün sonuna kadar burada yaşayacaksınız galiba?"
> Sakince dağlara ve ovaya baktı. "İnşallah," dedi. "Burası ibadet etmek için güzel bir yer gibi görünüyor."[494]

Buradan sonra Deyrulumur'a ve Midyat'ın doğusundaki Süryani köylerine uğrayan Bell, köylerde bulunan kilise ve manastırların fotoğraflarını çeker ve çizimlerini yapar. Buradaki Süryaniler de bölgedeki çatışmalardan dolayı tedirgin duymaktadırlar. Hah Köyü'nde bir Rahibe ile aralarında şöyle bir diyalog cereyan etmiştir:

> Rahibe genç, cana yakın bir insandı ve dindarca bir hayat sürmekten hoşnuttu. Bu kutsal vazifesi ona istediği zaman dışarı çıkma ve erkeklerin bulunduğu konseyde söz alma gibi birtakım haklar veriyordu. Vardığım günün akşamı da bu imtiyazlarını kullanarak çadırıma geldi:
> "Kardeşimi görmeye geldim." dedi. Seslenişini duymuştum. "O Arapça konuşabiliyor mu?" Fettuh cevap veremeden çadırın kapısına gelerek kendini tanıttı. Bir revolver istemek için beni ziyaret etmiş.
> "Revolver ile ne yapacaksın?" dedim.

[493] Bell, **Amurath,** s. 302.
[494] Bell, **Amurath,** s. 311.

> "Biz korkuyoruz," diye cevap verdi. "Hepimiz katliama uğramaktan korkuyoruz."[495]

Dünyevi işlerden kendini soyutlamış bir rahibenin bile kendini muhafaza etmek için silah edinmek istemesi bölgedeki çatışmaların ve katliam dedikodularının nasıl bir noktaya geldiği hususunda bize önemli ipuçları sağlamaktadır. Burada başına gelen soygun hadisesi esnasında Süryaniler kendisine yardımcı olurlar. Fakat bölgeye 1911 yılında tekrar geldiğinde yine bu köydeki insanlar soygundan sorumlu olan kişinin köyün muhtarı Melke olduğunu söylerler.[496] Yolculuğun ilerleyen aşamalarında Midyat, Diyarbakır ve Ergani'deki Süryani yapılarını da inceler ve bazılarının çizimlerini yapar. Bu çizimleri *Amurath to Amurath* adlı kitabında ve *The Churches and Monasteries of the Ṭur ʻAbdin* eserinde yayımlar.[497]

Bell, 1911 yılındaki seyahatte ilk durağı olan Nusaybin'de Süryani Ortodoks Mezhebine ait Mor Yakub Manastırı'nı ziyaret eder ve Süryani Katolik bir papazla görüşür.[498] Mardin'de Deyrulzafarân Manastırı'nı ziyaret eder, Ulu Cami'yi gezdiği esnada oradaki Süryaniler buranın eskiden kilise olduğunu iddia ederler.[499] Aynı şekilde Silvan'da da restore edilen bir caminin kendilerine ait olduğunu söylerler.[500] Fakat Diyarbakır Ulu Camii'nde olduğu gibi kiliseden çevrilen camilerin kitabelerinde bu husus yazmaktadır. Buradaki Hristiyanların büyük camiler üzerinde hak iddia etmelerinin amacı şehrin Müslüman tarihi hiçe saymak ve siyasi destek talep etmek olmalıdır. Bell her bilim insanının yapacağı gibi bu konunun üzerinde hiç durmaz, iddialara kulak asmaz.

Bell 1909 yılında gezdiği Deyrulumur Manastırı ve Midyat çevresindeki kiliseler tekrar uğrar ardından Hasankeyf'e gelir. Hasankeyf'teki kiliseler genelde mağara şeklindedir. Burada Eski Süryani alfabesiyle yazılmış kitabelere rastlar. Hatta

---

[495] Bell, **Amurath,** s. 320.
[496] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=966, 03.02.2016
[497] Gertrude Lowthian Bell-Marlia Mundell Mango, **The Churches and Monasteries of the Ṭur ʻAbdin**, Pindar Press, London 1982, s. 28.
[498] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=789, 03.02.2016.
[499] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.
[500] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=974, 03.02.2016.

bir kitabenin hangi dilde yazıldığını dahi çözemez.[501] Bugünkü Batman'a ulaştığında tepede bulunan Mor Kuryakos Manastırı'na uğrar ve insanlarla sohbet eder. Buradaki rahiplerin en büyük sorunu Protestan mezhebine olan geçişlerdir. Siyasi durumun II. Abdülhamid dönemine kıyasla daha iyi olduğunu belirtirler ve başlarına gelen belaların da yine kendi günahlarının sonucu olduğunu söylerler.[502] Urfa'daki Hıristiyanlar ise en çok zorunlu askerlik sorunundan yakınırlar, dini vecibelerini yerine getiremeyecekleri Yemen gibi ülkelere gitmek istemediklerini belirtirler.[503]

Sonuç olarak Süryaniler genel anlamda Bell'i iyi karşılamış gibi görünseler de ona gösterdikleri saygı aslında İngiliz olmasından kaynaklanır. Aşiretler, Devlet ve farklı dini gruplar arasındaki çatışmaların yoğun olduğu bölgede herkes kendini daha güvende hissedebilmek için siyasi ve askeri destek arayışındadır. Yüzlerce yıl önce dahi görülen basit hırsızlık olayları bile dinler ve ırklar arasında bir çatışmanın habercisi olarak yorumlanmakta ve nüfus açısından dezavantajlı konumda olan Süryani cemaati bu savaşı en az hasarla atlatmak istemektedir. Bu amaçla Osmanlı Hükûmeti ve çevredeki bazı aşiret reisleri ile iyi ilişkiler kurmuş olsalar da dış devletlerin de desteğini almak için çabalamaktadırlar. Bell ise bu bölgede büyük oranda tarihi yapılar ile ilgilenir ve çoğu yerde gözlem yapmaktan ileriye gitmez. Bu gözlemler daha sonra Doğu Hristiyanları'nın mevcudiyeti için önemli bir kaynak olacaktır.[504] Bell, ierleyen yıllarda bu bölgedeki Süryanilerin savaş koşullarından zarar görmemesi ile ilgili de çalışmalar yapar.[505]

3.1.1.2.3. Yezidiler

12. Yüzyılın başlarında inanç sistemi Şeyh Adi tarafından oluşturulan Yezidilik, başlarda İslam'ın bir mezhebi görünümündeyken daha sonraları Zerdüştlüğün de etkisiyle tamamen farklı bir din haline geldi.[506] Çoğunlukla Irak, Suriye ve

---

[501] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=970, 03.02.2016.
[502] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=971, 03.02.2016.
[503] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=991, 03.02.2016.
[504] Dale A. Johnson, **Visits of Gertrude Bell to Tur Abdin**, New Sinai Press, USA 2007, s. 9.
[505] Liora Lukitz, **A Quest in the Middle East: Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq**, I.B.Tauris, London 2006, s. 164.
[506] Birgül Açıkyıldız, **The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion**, IB Tauris, New York 2014, s. 39.

Türkiye'de[507] yaşadıkları için Bell'in günlüklerinde de yer edindiler. Bell'in Yezidiler ile ilk karşılaşması 1905 yılında Suriye'deki seyahati esnasında olur. Bu gezisinde kendisine eşlik eden rehber Musa adında bir Yezidi'dir ve inançlarının ayrıntıları hakkında Bell'i bilgilendirir. Suriye civarında nüfusları az olduğu için bir sıkıntıyla karşılaşmadıklarını söyler fakat Musul civarındaki Yezidilerin sorunlar yaşadığını belirtir. Musa ile Bell arasında ayrıca şu diyalog yaşanır:

> "Bütün inançların bir birine eşit olması hususunda ne düşünüyorsun?" diye sordum. Musa şöyle -büyük ihtimalle politik bir şekilde- cevapladı: "Hrsitiyanlar ve Yahudilerin bize göre eşit olduğunu düşünüyorum."
> "Peki ya Müslümanlar?" diye sordum.
> "Bizce onlar domuzdur." dedi Musa.[508]

Bu konuşmadan da anlaşıldığı gibi o dönemde yaşayan Yezidilerin Müslümanlara karşı tutumlarının oldukça olumsuz olduğu söylenebilir. Bell, 1909 yılında da Musul'a bağlı Baadra (باعدرة) şehrine uğrar ve Yezidilerin lideri Ali Bey ile görüşür.[509]

Bölgede Yezidilere ilk rastlaması ise Hatem Tai kalesini ziyaret ettiği döneme denk gelir. Burada çoğunlukla mağaralardan oluşan Geliyeh Köyü'ne uğrar ve köylülerden yol tarifi hususunda yardım alır. Köylüler kalenin kendi atalarına ait olduğunu fakat daha sonra Tai'nin eline geçtiğini iddia etseler de Bell, yapının Roma döneminden kalma olduğuna emindir.[510] Bell'in Ali Bey ile görüştüğünü öğrenen köylüler onu misafir etmek ister, kalması için ısrar ederler. Fakat o teklifi reddeder ve yanına bir rehber alarak yoluna devam eder. Yol üstünde bir Yezidi tapınağına uğrar. Ovaya çıkınca da Değirmencik, Dibek gibi Yezidilerin yaşadığı[511] birkaç köyden daha geçme fırsatını yakalar. Midyat'tan Diyarbakır'a giderken yolda kendisine eşlik eden elçilik görevlisi Thomas ile de Yezidiler hakkında sohbet eder.

---

[507] Lise Storm, "Ethnonational Minorities in the Middle East: Berbers, Kurds, and Palestinians", (Editör: Youssef M. Choueiri**), A Companion to the History of the Middle East**, Blackwell Publishing, Malden 2005, s. 470.
[508] Bell, **Syria**, s. 294.
[509] Bell, **Amurath,** s. 273.
[510] Bell, **Amurath,** s. 307.
[511] Ahmet Turan, "Yezidiler", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:I, Sayı: 1, 1986, s. 198.

1911 yılındaki seyahatinde ise Sincar şehrinden geçtiği esnada bir Yezidi şeyhiyle görüşür.[512] Bölgedeki bu ikinci yolculuğunda Yezidilerin yaşadığı yerleşim yerlerinden geçmese de onlarla ilgili bazı duyumlar almıştır. Mardin'de Dr. Thom kendisine; İbrahim Paşa'nın adamlarının Nusaybin'i istilası esnasında bir grup Yezidinin de ona destek verdiğini, Paşa gücünü kaybettikten sonra ise Yezidilerin zarar gördüğünü anlatır. Yezidiler tüm mallarını kaybetmişler ama çoğu çalıntı olduğu için Dr. Thom bunlara üzülmez.[513]

Sonuç olarak Yezidilerin bu dönemde gruplar arası çatışmaların içerisinde yer aldıklarını ve bulundukları yere göre fayda veya zarar gördüklerini söyleyebiliriz. Bell'e ise büyük ihtimalle İngiliz olduğu ve onların liderlerini, kutsal tapınaklarını ziyaret ettiği için misafirperver davranmışlardır.

3.1.1.2.4. Yahudiler

1893 Nüfus sayımına göre bölgede Yahudilerin yaşadığı biliniyor olsa da Bell, onlardan ayrıntılı olarak bahsetmez. 1909 yılındaki seyahatinde Harput'ta Hıristiyanların, Müslümanların ve Yahudilerin birlikte yaşadığını belirtir.[514] 1911 yılındaki gezisinde ise Musul[515] ve Bağdat[516] tarafında yoğun bir Yahudi nüfus olduğuna atıf yapmakla birlikte gezinin Türkiye Mezopotamyası'ndaki kısmında Yahudilere ilişkin net bir bilgi vermez. Yalnızca Harran'da iken buranın Hz. İbrahim ile Rebeka'nın buluştuğu yer olarak bilindiğini ve Yahudilerin buradan Kenan ülkesine göçtüğünü belirtir.[517]

---

[512] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1814, 01.03.2016.
[513] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 01.03.2016.
[514] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1713, 01.03.2016.
[515] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=912, 01.03.2016.
[516] Maurice M. Sawdayee, "The Impact of Western European Education on the Jewish Millet of Baghdad 1860-1950", **New York University Department of Near Eastern Languages and Literatures**, Basılmamış Doktora Tezi, 1977, s. 96.
[517] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825, 01.03.2016.

3.1.2. Arkeolojik Kazılar

Konya'da arkeolojik kazılara bilfiil katılan Bell Türkiye Mezopotamya'sında uzun süreli bir kazı yapmasa da mevcut kazıları inceleme fırsatı buldu. Bell diğer pek çok İngiliz araştırmacı gibi tarihin izlerini takip etti ve hiçbir harabeyi kaçırmadan hepsini incelemeye çalıştı.[518]

Öncelikle 1909 yılındaki gezisinde Halep'ten yola çıktıktan sonra Karkamış'a uğrar ve buradaki kazı çalışmalarına yardımcı olur. Günlüğünde bu çalışmayı şöyle anlatır:

> 08.00'den 12.00'a kadar kitabelerle uğraştım. İbrahim ve İsa perdahlama yapmayı öğrendiler ve iyi iş çıkardılar. Büyük bir izleyici topluluğuna zararsız bir memnuniyet bahşettik. Beş tane taş var. Birinci taş, çukurun dışında, iki tarafındaki yuvarlatılmış köşeye taşan kesintisiz bir kitabeye sahip ve diğer küçük tarafında bir boğanın arka ayağı yer alıyor. İkinci, üçüncü ve dördüncü taşlar çukurun içinde. İkinci taşta, üzerinde dalgalı kıvrım süsü bulunan bir boğa var. Diğer yüzünde Bay Hogarth'ın da gördüğü, büyükçe bir yazıt ve üçüncü bir yüzünde ise küçük, epey yıpranmış kırık bir parça bulunuyor. Üçüncü taşın iki tarafı mütemadiyen yazılı, yazı yuvarlatılmış köşeye taşıyor. Dördüncü bir yüzünde bir adamın bacakları ve ters dönmüş ayakkabıları yer alıyor, adamın ayaklarından biri bir hayvanın başına dayalı ve dördüncü bir yüzde ise yazıtın kırık bir parçası mevcut. Dördüncü taş, tek yüzündeki bir yazıt parçası ile kırık bir kısımdan ibaret. Beşinci taş çukurun dışında. Tek yüzünde köşeye taşan bir yazıt ile diğer yüzde bir kol parçası yer alıyor. Köyde, üzerinde ayakkabıları yukarıya dönmüş, bir kafilenin parçası olan iki adam kabartmasının bulunduğu siyah bir taş ile her biri birer ağacın üzerinde iki tane mitolojik ejderhanın (grifon) bulunduğu beyaz bir taş gördüm. Siyah taşta kanatlı, kuş başlı bir adam bulunuyor. Öğle yemeğinden sonra bunların fotoğrafını çekip üçüncü taşın yeni parçasının suretini çıkardım ve taşları teslim ettim. Sonra İbrahim ve Kubbeh'li Muhammed ile birlikte nehrin aşağısına inip biri küçük kırık bir parça, biri de başaşağı vaziyette büyük bir taş olan Hititlere ait iki taşı gördük ve kopuk başı yerde yatan, gövdesi yakılmış ve yazıtı olduğu söylenen siyah renkli bir aslan heykelinin bulunduğu tepeye vardık. Burayı kazmamız gerekiyor.[519]

Ertesi Gün Cerablus'a uğrayan Bell buradaki eserleri de inceler ve kısa süreli kazılar icra eder.[520]

---

[518] Saad Noah Ahmed, "Desert Quest: French And British Writers In Arabia And North Africa, 1850-1950", **University of Illinois Comparative Literature in the Graduate College**, Basılmamış Doktora Tezi, 1983, s. 78.

[519] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=679, 01.03.2016.

[520] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=682, 01.03.2016.

1911 yılında bölgeye tekrar geldiğinde Mardin'deki Amerikan Misyon örgütünden Bay Andrus'un kazılardan çıkardıklarını inceler ve fotoğraflar çeker. [521] Yolculuğun ilerleyen günlerinde Alman arkeologların çalışma yaptığı Ceylanpınar'daki Tel Halaf kazı alanını inceler.[522] Son olarak İngiliz arkeologların çalışmalar yaptığı Karkamış kazı alanına uğrar.[523] Buradaki gözlemlerini annesine yazdığı bir mektupta şöyle dile getirir:

> Sana mektup yazdıktan hemen sonra Kaymakam ve Kumandan gelerek Bay Hogarth'ın gittiğini ama Bay Thompson'ın hala Karkamış'ta olduğunu söylediler. At sürerek yaklaşık 5 saatte oraya vardım. Orada Bay Thompson ve Lawrence diye seslendiği genç bir adam vardı. Lawrence ilginç bir çocuk, bir gezgin olacağını söyledi. Lawrence büyük bir merakla benim gelmemi bekliyormuş. Bana kazılardan çıkardıklarını gösterdiler ve onlarla güzel bir gün geçirdim.[524]

Bu bölgedeki arkeolojik kazıları önemli kılan şey, buluntulardan ziyade Bell'in ileride İngiltere'nin Ortadoğu politikasına yön verecek Thomas Edward Lawrence ile karşılaşmış olmasıdır.[525] 1914 yılına kadar burada kazılarını sürdüren Lawrence[526] ileride Bell ile Kahire'de birlikte çalışacaktır.[527]

3.1.3. Tarihi Eserlerin Fotoğraflanması

Newcastle Üniversitesi'nin Gertrude Bell arşivinde yayımlanan fotoğraflara göre Bell, bu bölgede 1909 yılında 394, 1911 yılında ise 587 olmak üzere toplamda 981 adet fotoğraf çekti. Bu fotoğrafların bir kısmı kitabeler ve tarihi eserlerin farklı açılardan görüntülenmesidir. Bölgede yaşayan insanlar ve doğal güzellikler de

---

[521] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=961, 03.02.2016.
[522] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825, 03.02.2016.
[523] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=994, 03.02.2016.
[524] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1827, 03.02.2016.
[525] Karen M. Kostyal, "Iraq's Queen Mother", **MHQ The Quarterly Journal Of Military History**, Vol:28, No: I, 2015, s. 26.
[526] John Dennis Duffy, "Arabia Literaria: Four Visions of the East", **University of Toronto**, Basılmamış Doktora Tezi, 1964, s. 260.
[527] Stephen Hobson King, "The British Successor States In The Post-War Middle East", **Claremont Graduate School**, Basılmamış Doktora Tezi, 1978, s. 355.

fotoğraflarda kendine yer bulmaktadır. Bölgedeki önemli tarihi yapıların 1909 ve 1911 yılındaki durumlarını bu fotoğraflardan öğrenebiliyoruz.

Bell'in çektiği fotoğraflar günümüzde restore edilerek kullanılan bazı eserlerin o dönemde harabe durumda olduğunu gösteriyor. Günümüzde kullanılan Silvan Selahaddin Eyyübi Camii fotoğraflarda harabe durumda gözüküyor (Fotoğraf 44). Günümüzde harabe olan bazı yapıların ise o dönemde kullanıldığı görülebilir. Diyarbakır Kalesi'ndeki St. George kilisesinin iki kubbesi olduğu görülürken (Fotoğraf 45), Artuklu döneminde hamam olarak kullanıldığı bildirilen yapının o dönemde cami olduğunu belirtmiştir. Bu kilise günümüzde ise kullanılmamaktadır. Aynı şekilde Nusaybin'deki Bağdat Köprüsü (Fotoğraf 27) de günümüzde mayınlı arazi içerisinde kaldığı için kullanılmamaktadır.

3.2. SİYASİ FAALİYETLERİ

Bağımsız bir seyyah olarak bölgeyi gezdiği şeklinde bir izlenim oluştursa da Bell gerek İngiltere'deki nüfuzlu bir aileye mensup olması gerekse Ortadoğu'daki İngiliz idaresinin yöneticileriyle iletişim halinde olması sebebiyle pek çok siyasi faaliyet de icra eder. 1909'daki gezilerinden sonra yayımladığı *Amurath to Amurath* adlı eserinin önsözünü Mısır Yüksek Komiseri Lord Cromer'e yazmış olması bunun en önemli göstergesidir. Bunun yanı sıra bölgedeki Fransız ve Alman temsilciler ile Amerikan Misyon Cemiyetlerine de ziyaretlerde bulunur. Günlüklerinden edindiğimiz bilgilere göre bu ziyaretler esnasında bölgedeki siyasi olaylar sıkça konuşulur. Bell; Osmanlı Hükûmetiyle de yakın ilişki içerisindedir, gezileri esnasında kendisine devlet tarafından tahsis edilen korumalar eşlik ederler.

3.2.1. Osmanlı Hükûmetiyle Olan İlişkileri

Bell'in Osmanlı Topraklarına ilk gelişi Bükreş'te konsolosluk yapan eniştesi Frank Lascelles'i ziyaret ettiği dönemdedir. İstanbul ve Bursa'yı gezen Bell, hükûmet ile herhangi temas kurmaz. Osmanlı Hükûmetiyle olan ilk teması Kudüs ziyareti esnasındadır. Çöl gezintisine çıkarken devlet tarafından kendisine koruma verilir. Tasnif edilmiş Osmanlı belgelerinde ise Bell'in adına ilk olarak 1905 yılında rastlanır. Beyrut, Suriye, Halep ve Adana'yı gezmek için izin isteyen Bell, bu izni alırken o

dönemde İngiltere'nin Almanya konsolosu olan eniştesi Billy Lascelles'in yardımını alır.[528] Bu dönemde Osmanlı hükûmetiyle doğrudan iletişime geçme ihtiyacı hissettiği ilk olay yardımcısı Fettuh'un hastalanmasıdır. Fettuh'un İstanbul'da tedavi edilmesi için devlet makamlarına başvursa da olumsuz yanıt alır. Bunun üzerine kendisi bizzat Sadrazam Ferit Paşa'ya bir telgraf çeker[529] ve yardımcısının tedavi edilmesini sağlar.

Bell, 1909 yılındaki ilk seyahatinde talihsiz bir olay yaşar. Günlüklerinde de ayrıntılı bir şekilde açıkladığı üzere Midyat'ın Anıtlı Köyü civarında çadırına girilerek bir miktar parası alınır. Buna çok sinirlenen Bell, Diyarbakır'daki İngiliz konsolosluğu aracılığıyla ailesine mesaj gönderir ve olay İngiliz medyasına kadar yansır. *The Times* gazetesi ve bazı yerel gazetelerin Bell'in tecavüze uğradığı şeklinde abartılı haberler yapmaları üzerine Osmanlı hükûmeti Erzurum, Bitlis, Van Sivas, Mamûretü'l-Azîz ve Diyarbekir vilayetlerine olayın araştırılmasını içeren bir telgraf gönderir. Telgrafta şöyle yazmaktadır:

> İngiltere teb'asından olup o taraflarda seyahat etmekte olan Miss Bell isminde bir kadının Kürt eşkiyası tarafından tecavüze düçar olup soyulduğu Avrupa evrak-ı havadisinde muharrerdir. Böyle bir kadının o taraflarda seyahat ettiğine ve eşkıya tarafından tecavüze hedef olduğuna dair Bâb-ı Âli'ce bir gune malumat olmadığından seri'an tahkikat icrasıyla hakikat-i halin iş'arı matlubdur.[530]

Erzurum[531], Bitlis[532], Van[533] ve Sivas[534] vilayetleri gönderdikleri cevaplarda böyle bir kadından haberleri olmadığı bildirir. Diyarbekir Vilayeti'nin verdiği cevapta ise Bell'in yaşadığı olay günlüklerinde belirtildiği gibi şu şekilde açıklanır:

> Madam Bell'in muhafazasına iki jandarma süvarisi de memur iken Midyat'a beş saat mesafedeki Hah karyesi civarında çadır rekz ile leylen orada beytuteti salabesiyle bazı eşyası nasılsa sirkat olunduğu muhabere-i vakıadan anlaşılıp şiddetle sıbk eden tebligat ve icra ettirilen taharriyat ve takibat üzerine eşya-yı merkumesi zahire çıkarılarak iade edildiği ve Mardin Mutasarrıflığının haval-i işarına göre eşya-yı mezkure meyanında olduğu beyan olunan 42

[528] BOA, BEO/923-65-1.
[529] BOA, BEO/ 3103-232665-3.
[530] BOA, BEO/3566-267379-2.
[531] BOA, BEO/3566-267379-12.
[532] BOA, BEO/3566-267379-7.
[533] BOA, BEO/3566-267379-11.
[534] BOA, BEO/3566-267379-9.

> osmanlı lirası henüz bulundurulamayıp nukud-ı mezkure ile mucasirlerin takib ve taharrisine fevkalade ihtimam edilmekte bulunduğu maruzdur.[535]

Daha sonra olay şu şekilde ayrıntılı olarak anlatılır ve Bell':

> Telgraflarla dâhiliye nezaret-i celilesine arz olunduğu üzere Miss Bell Cizre'den Diyarbekir'e gelirken muhafazasında 2 jandarma süvarisi memur edildiği halde Midyat'a 5 saat mesafedeki Hah Deresi civarında çadır rekz ile leylen orda beytutet eylediğinden bazı eşyasıyla 42 Osmanlı Lirası sirkat olunmuş ise de şiddetle sübut eden tebligat ve icra ettirilen tahribat ve takibat neticesinde eşya-yı mesruka zahire çıkarılarak iade edildiği mumaileyhaya Midyat'ta 5 ve bura belediyesinden tariza 22 lira verdirilerek azimeti teshil ettirilmiş ve nakd-i mesrukunda tezahürüne ehemmiyetle çalışılmakta olarak meydana çıkarıldıkda mezkûr 25 liranın üst tarafı Diyarbekir İngiliz viz konsolosuna ita edilmek mukarrer bulunmuş olduğu ve taarruza düçar olmak ve soyulmak gibi bir hal olmayıp adi sirkatten ibaret bulunduğu maruzdur.[536]

Telgrafa cevap veren Mamûretü'l-Azîz Valisi Nusret Bey ise Bell'i ziyaret ederek olayı dinlediğini belirtir, ayrıca kendisini yakından takip ederek durumu telgraflarla bildirir. İlk telgrafta şöyle yazar:

> Miss Bell İngiliz kadını hakkında mülhakattan kısmen alınan cevapların mütebakisine intizar olunmaktayken polis müdüriyetinden verilen jurnalde mumaileyhanın Ergani Madeni'nden terfik edilen 2 süvari ile bugün buraya muvasalat ve Mamûretü'l-Azîz kasabası civarında bir çadır kurup ikamet ettiği ve kendisi 7 sene mukaddem lacu'l sabaha Londra'dan çıkıp Beyrut, Halep vilayetlerini dolaştıktan sonra Mardin'den Diyarbekir'e gelirken Midyat'ın Hah karyesi civarında geceleyin çadırına vuku bulan taaruzda 7 yük eşyasıyla 48 buçuk lirası gasp olunmuş ise de Midyat'tan sevk olunan kuvvet-i mütecasirlerin tenkil ve eşya-yı maruziyyenin kâmilen istirdat ve nakdinin 25 lirası da Diyarbekirce tesviye olunduğu ve mumaileyhanın asar-ı atika taharri etmekte olup bugün Harput kasabasına gidip ikametgâhına avdet edeceği ifade edilmiş olduğu maruzdur.[537]

Telgrafta Bell'in 7 sene önce yolculuğa başladığı bildiriliyor olsa da aslında 7 ay olarak yazılması gerekir. Daha sonra buna ek olarak şu iki telgrafı gönderir:

> Dünki gün takdim olunan telgrafname-i çakeriye zeyldir. Harput kasabasından avdet eden İngiliz seyyah kadının çadırına bizzat girip hatrını sorduğumda fevkulgaye beyan-ı memnuniyet ve şükran ile Diyarbekir dâhilinde tesadüf ettiği vaka-yı müessefeyi hikâye etmiş ve arzusu veçhile bugün saat 10'da kendisine verilen iki süvari ile Malatya'ya müteveccihen buradan hareket eylemiş olduğu maruzdur.[538]

---

[535] BOA, BEO/3566-267379-4.
[536] BOA, BEO/3566-267379-3.
[537] BOA, BEO/3566-267379-13.
[538] BOA, BEO/3566-267379-6.

> 26 Mayıs 325 Tarihli telgrafname-i çakeraneme zeyldir. Buradan Malatya'ya azimet eden seyyah kadının bazı âsâr-ı atika keşfi zımnında Akçadağ kazasına azimet edeceği mutasarrıflık vekâletinden bildirilmiş ve mumaileyhanın seyahat edeceği yerlerde hüsn-ü muhafazasına fevkalade itina edilmesi için cevaben tebligat icra edilmiş olduğu maruzdur.[539]

Bu yoğun yazışma trafiği Bell'in dikkat çekmesine neden olmuştur. Yolculuğunun ilerleyen bölümlerinde Ankara Vilayeti'ne gelen bir yazıda *The Times* Gazetesi'nde yayımlanan yazılarından ve Suriye hakkında yazdığı kitaptan anlaşıldığı üzere Bell'in devlet ve hilafet aleyhine çalışmalar yaptığı ve yolculuğunun derhal sonlandırılması gerektiği ifade edilmiştir.[540] Fakat Bell'in sözü geçen eserlerindeki eleştiriler Osmanlı aleyhine değil çoğunlukla Sultan II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine yöneliktir.[541] Kendisi mevcut yeni hükûmete karşı oldukça iyi hisler beslemektedir.[542] Bu durum daha sonra anlaşılmış olsa gerektir ki 1911 yılında aynı bölgeye tekrar gelme şansını yakalamıştır.

1911 yılındaki gezileriyle ilgili tasnif edilmiş belgeler arasında herhangi bir kayda henüz rastlanmamış olması bir önceki gezide yaşadığı olayla benzer bir vakanın gerçekleşmemesinden dolayı olmalıdır. Bu gezisinde görece daha sakin ilerler, günlüklerinden de anlaşıldığı kadarıyla güvenliğine daha fazla dikkat eder. Mesela köylerin büyük kısmının içine hiç girmeden çoğunlukla dışından dolaşır. Bununla birlikte gittiği pek çok şehirde hükûmet temsilcileriyle görüşür, gezileri esnasında kendisine devlet tarafından tahsis edilen zaptiyeler eşlik eder.[543]

Diyarbakır'da bulunduğu esnada bir kiliseyi ziyaret etmek istese de bölgedeki hükûmet temsilcileri ona olumsuz yanıt verir. Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa'yı araya koyarak gerekli izni almayı başarır.[544] Sonuçta yerel otoriteler kendisine kuşkuyla yaklaşıyor olsalar da merkezden destek alabilmektedir.

---

[539] BOA, BEO/3566-267379-1.
[540] BOA, DH.MKT./2880-84-2.
[541] Gertrude Lowthian Bell, **Syria:Desert and the Sown**, William Heinemann, London 1907, s. XII.
[542] Bell, **Amurath,** s. 220.
[543] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1814, 03.02.2016.
[544] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1824, 03.02.2016.

Bell bölgedeki gezileri esnasında Osmanlı Hükûmet temsilcileriyle iyi ilişkiler kurmaya gayret eder. Onun en büyük önceliği seyahatini planladığı şekilde tamamlamaktır. Bu sebeple örneğin bazı Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının aracılık tekliflerini kabul etmez.[545] Zira devlet nezdinde halkın taleplerine yönelik çalışma yapan yabancılar ajan muamelesi görmekte ve dolaşmalarına izin verilmemektedir.[546]

3.2.2. Bölgedeki Yabancılar İle İlişkileri

Bell bölgedeki seyahatleri sırasında yabancı hükûmet temsilcilikleri ve kilise misyonları ile de yakın ilişki içerisindedir. Bağdat Demiryolu hattının inşasının devam ettiği bir dönemde bulunulduğu için, bölgede sürekli Alman mühendisler de çalışma yapmaktadır. Bunun yanı sıra başta Mardin, Diyarbakır, Harput ve Urfa olmak üzere pek çok şehirde Amerikan Misyon Örgütü faaliyet göstermektedir.[547] Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın da Diyarbakır'da konsoloslukları bulunmaktadır.[548] Resmi kuruluşların yanı sıra pek çok yabancı arkeolog ve seyyah da bölgede çalışmalarını sürdürmektedir. Bell bu kişiler ve kurumlarla zaman zaman iletişim kurar.

3.2.2.1. İngiliz Hükûmeti Temsilcilikleriyle Olan İlişkisi

Bölgedeki gezileri esnasında Anglikan Misyon görevlileri ve Diyarbakır'daki İngiliz konsolosluğu ile yakın ilişki içerisindedir. 1909 ve 1911'deki ziyaretlerinin her ikisinde de muhakkak Diyarbakır'a uğrar ve uzun denebilecek bir sürede burada konaklar. Buradaki konsolosluk aynı zamanda Bell'in ailesiyle olan iletişimini de sağlamaktadır. 1909 yılında yaşadığı soygun hadisesinde hızlıca ailesine haber gönderebilmesini bölgedeki İngiliz temsilcilerine borçludur.[549] Bunun yanı sıra bu bölgedeki gözlemlerinden Mısır ve Irak'taki İngiliz idarecileri de haberdar etmiş hatta

---

[545] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=974, 03.02.2016.
[546] BOA, BEO/104-82748-1.
[547] Eleanor H. Tejirian-Reeva Spector Simon, **Conflict, Conquest, and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions in the Middle East**, Columbia University Press, New York 2012, s. 75.
[548] G. R. Berridge, **British Diplomacy in Turkey: 1583 to the Present; a Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2009, s. 78.
[549] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1709, 01.03.2016.

1909 yılındaki gezisi sonunda yazdığı Amurath to Amurath adlı eserinin önsözünü Mısır'daki İngiliz yüksek komiseri Lord Cromer'e ithaf etmiştir.[550] 1909 yılındaki gezisi esnasında bölgeye girmeden evvel Musul'da bulunan Anglikan Kilisesi temsilcileriyle görüşüp ve onlardan bilgi alır.[551] 1911 yılındaki gezisi esnasında, daha sonra İngiltere'nin Ortadoğu politikasını şekillendirecek olan ünlü casus Thomas Edward Lawrence ile tanışır.[552] Kazının başkanlığını yapan kişi Bell'in okuldan arkadaşı olan Janet Hogarth'ın ağabeyi David Hogarth'tır.[553] Burada onların kazılarına yardım eden Bell aynı zamanda dostluk ağını da genişletir.

Bununla beraber İngiliz Hükûmetinin Bell'e olan yaklaşımı sıradan bir vatandaşı muhafaza etmekten ileri gitmez. Özellikle 1909 yılında yaşadığı olayda kendisine maddi yardım yapılmaz, sadece diplomatik destek verilir. Hakeza önceki gezilerinde de izin alırken İngiltere Hükûmetini aracı yapmaz, gezilerin masraflarını dahi kendisi karşılar. Yine seyahati esnasında kendisine yerel rehberler ve Osmanlı zabitleri eşlik eder. Bu veriler ışığında Bell'in bu dönemde doğrudan İngiliz devleti için çalışmadığı sonucu çıkarılabilir.

3.2.2.2. Amerikan Board Misyonerleriyle Temasları

Her ne kadar İngilizler ile Amerikan Msiyonları'nın karşılıklı bir güven ilişkisi olmasa da[554] Bell, Ortadoğu'daki gezileri esnasında Amerikan Misyon teşkilatının kurumlarına uğrar ve orada çalışanların tecrübelerini dinleme olanağını elde eder. Bölgedeki seyahatleri esnasında Amerikalı Protestan Misyonerlerin kendi dinlerine kazandırdığı insanlarla tanışma olanağını da yakalar. Bu misyonerler Müslümanlardan ziyade Ermeni ve Süryani Hıristiyan grupları kendilerine hedef seçmiş gibi görünmektedir. Yerel mezheplere bağlı din adamları bu faaliyetlerden rahatsız olmakla birlikte Amerikalıların yaptıkları yardımları göz önüne alarak açıkça karşı çıkmamaktadırlar. 1909 yılında Diyarbakır'daki Amerikan hastanesinin doktoruyla

---

[550] Bell, **Amurath,** s. VII.
[551] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=759, 01.03.2016.
[552] H. V. F. Winstone, **Ortadoğu Serüveni**, (Çev: Fuad Davudoğlu), Risale, İstanbul 1999, s. 117.
[553] BOA, BEO/3753-281438-1
[554] Paul John Rich, "The Rule of Ritual in The Arabian Gulf, 1858-1947: The Influence of English Public Schools", **University of Western Australia Department of Education**, Basılmamış Doktora Tezi, 1989, s. 224.

görüşmesi bu bölgedeki Amerikalılar ile ilk temasıdır. Daha sonra Harput'ta Amerikan Misyonerlerinin kurumlarını ziyaret eder ve bilgi alışverişinde bulunur. Buradaki misyon görevlileri Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki sorunların çözümünde üstlendikleri görevleri anlatırlar. Özellikle Harput Amerikan Konsolosu William Wesley Masterson Ermenilerin silahlarını ellerinden alarak ve valiyi ikna ederek büyük bir çatışmanın önlenmesini sağlar.[555]

Bell'in Amerikan Misyonuyla ikinci ciddi karşılaşması ise Mardin'de olur. Burada örgütün 1904 yılında kurulan[556] okul, hastane, yetimhane ve kiliseden oluşan geniş bir kampüsü vardır ve köylere kadar uzanan kapsamlı faaliyetler yürütmektedirler.[557] Kendisini Mardin girişinde karşılayıp ayrılacağı güne kadar misafir ederler. Amerikalılar Sultan II. Abdülhamit döneminde oldukça sıkıntılar yaşadıklarını ve sürekli bir katliam beklediklerini anlatırlar. Fakat burada suçladıkları kişiler devlet görevlileri değil Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'dır.[558] Bu da Osmanlı devletinin otorite eksikliğinin bölgedeki etkilerini anlamak açısından bize önemli kanıtlar sağlamaktadır. Bu dönemde yine Urfa'da açılan bir hastaneyi ziyaret eden Bell o sırada Antep'te görev yapan ve kısa süreliğine Urfa'ya gelen Dr. Hamilton Trowbridge ile görüşür. Geçen sene vefat ettiğini belirttiği Bayan Corinna Shuttock tarafından açılmış olan görme engelliler okulunu ziyaret eder. Ayrıca Bayan Shuttock'ın Hristiyanların askere alınmaması için gayret gösterdiğini de öğrenir.[559] Burada da Amerikan misyon görevlilerinin devlet ile halk arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaptığını görebiliyoruz. Bölge insanına devletin sağlamakta zorlandığı hizmetleri vererek bu ayrıcalığa hak kazanmış olmaları muhtemeldir. Bu örgütlerin azınlıkların hamisi olma iddiası taşımadıkları, Filistin'de Yahudiler'i korudukları oranda[560], bölgedeki Gayrimüslimlere siyasi güvence vermedikleri de görülebilir.

---

[555] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1713, 01.03.2016.

[556] Isḥāq Armalah, **Türkiye Mezopotamyası'nda Mardin**, (Çev: Turan Karataş), Nsibin Yayınevi, Södertälje 1993, s. 38.

[557] A.N. Andrus, "Mardin", **The Missionary Herald**, Cilt: X, Sayı: 71, 1874, s. 289.

[558] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.

[559] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=991, 03.02.2016.

[560] Robert L. MacDonald, "A Land Without A People For A People Without A Land: Civilizing Mission And American Support For Zionism, 1880s-1929", **Bowling Green State University Graduate College**, Basılmamış Doktora Tezi, 1970, s. 100.

3.2.2.3. Alman ve Fransız Vatandaşlarıyla Temasları

Bell, bölgedeki gezileri sırasında iki önemli Alman bilim adamının, Heinrich Kiepert ve Max von Oppenheim'ın çalışmalarını yoğun bir şekilde kullandı. Kiepert'in haritaları rotasını çizmede yardımcı olurken,[561] kendisinden kısa bir süre önce bölgede çalışmalar yapan Arkeolog Oppenheim'ın eserleri de tarihi ve kültürel zenginlikler açısından ona yol gösterdi.[562] Oppenheim'ın çalışmalarını yoğunlaştırdığı yer Ceylanpınar yakınlarındaki Tel Halaf bölgesidir.[563] Burayı ziyaret eden Bell, Oppenheim ile görüşemese de çalışmaları yerinde inceledi.[564]

1911 yılındaki gezisinde Nusaybin yakınlarında Demiryolu inşaatında çalışan Alman ve Fransız mühendisler ile görüştü.[565] Bu mühendisler demiryolunun uzatılması ile ilgili çalışmalar yapmaktadırlar.[566] Yolculuğun ilerleyen günlerinde ise Urfa'da demiryolu inşaatının en önemli mühendislerinden olan ve Meissner Paşa olarak bilinen Heinrich August Meissner ile görüşür.[567] Diyarbakır'a uğradığı dönemde de burada görev yapan Fransa Vizkonsolosu M. Talansier ile yemek yer, annesine yazdığı mektupta da onu çok etkileyici bulduğunu anlatır.[568] Bu verilerden hareketle, Almanya ve İngiltere bir birine iki rakip devletler olsalar da Bell'in bölgedeki Almanlarla çok iyi ilişkiler kurduğu sonucuna varılabilir.

---

[561] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=801, 03.02.2016.
[562] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=987, 03.02.2016.
[563] BOA, İ..DUİT /116-54
[564] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825, 03.02.2016.
[565] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=956, 03.02.2016.
[566] BOA, İ..DUİT /2812-38-2
[567] Gregor Schöllgen, **Bagdad- und Hedjazbahn: Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient**, Tümmel Verlag, Nürnberg 2003, s. 122.
[568] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1822, 03.02.2016.

3.2.3. Bölgeden Ayrıldıktan Sonraki Çalışmaları

Mezopotamya, Irak ve Suriye'deki maceralarının ardından Bell o dönemde Necid (نجد) olarak bilinen Orta Arabistan[569] topraklarına doğru bir seyahat planladı.[570] Daha önceki gezilerinde gerek bölgedeki İngiliz görevlilerin ve gerekse Osmanlı Hükûmetinin koruması altında seyahat etmişse de bu yolculuğunda tek başına olacaktır.[571] Zira İbn Raşid Osmanlı tarafından, İbn Suud ise Brtianya tarafından destekleniyor olsalar da Arabistan Çölü, bu emirler dışında herhangi bir hükûmetin doğrudan kontrolü altında değildir.[572] Bell, İngilizlerin karşı çıkması ve Türk makamları izin vermemesine rağmen[573] çöl yolculuğunda zirve olarak gösterilen[574] bu geziye çıkmakta ısrar eder. Seyahat planı Şammar Emiri İbn Raşid'in başkenti olan Hayil (حائل) ve İbn Suud'un merkezi konumundaki Riyad'ı (الرياض) kapsamaktadır. İki rakip gücün çatışma alanında dolaşmak başlı başına bir tehlike arz etmektedir.[575] Fakat bu yolculuk onun istediği şekilde sonuçlanmaz. Binbir zorlukla Hail'e ulaşmasına rağmen İbn Raşid ile görüşemez, üstüne üstlük orada rehin tutulur. Bir süre sonra bölgenin ileri gelenleri ile anlaşarak kaçarcasına uzaklaşır ve Bağdat'a döner.[576] Buradaki gözlemlerini 1917 yılında yazdığı bir makalede yayımlar.[577] Bu gezi Bell'in kendi imkânlarıyla gerçekleştirdiği son bağımsız seyahat olur. Bu seyahatin ona en büyük getirilerinden biri o sene Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na üye olarak seçilmesi olacaktır.[578] 1918 yılında bu topluluktan madalya alan üçüncü kadın üye olma onuruna da erişti.[579] Ayrıca yolculuk esnasında bazı kabile liderleriyle de arkadaşlık kurar.[580] I.

---

[569] Tim Niblock, "Social Structure And The Development Of The Saudi Arabian Political System", (Editör: Tim Niblock), **State, Society and Economy in Saudi Arabia**, Routledge, New York 2015, s. 81.
[570] Cristina Morató, **Viajeras Intrépidas Y Aventureras**, Plaza & Janés, Barcelona 2007, s. 131.
[571] Bodley-Hearst, a.g.e, ss. 123-124.
[572] Winstone, Gertrude, s. 127.
[573] Joyce Duncan, a.g.e, s. 46.
[574] Howell, a.g.e, s. 178.
[575] Wallach, a.g.e, s. 153.
[576] David George Hogarth, "Gertrude Bell's Journey to Hayil", **The Geographical Journal**, Vol: 70, No: I, 1927, s. 15.
[577] Gertrude Lowthian Bell, **The Arab War**, The Golden Cockerel Press, London 1920, s. 49.
[578] John Sorenson, "Discourse Representation Power: British Narratives Of Travel In Arabia", **University of Alberta Department of Anthropology**, Basılmamış Doktora Tezi, 1983, s. 169.
[579] Morag Bell-Cheryl McEwan, "The Admission of Women Fellows to the Royal Geographical Society", **The Geographical Journal,** Vol: 162, No: III, 1996, s. 305.
[580] Peter C. Valenti, "State-Building in Central Arabia Empires and Regional Actors at the Crossroads of al-Qasim", **New York University Department of Middle Eastern and Islamic Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 2015, s. 456.

Dünya savaşının başlamasıyla birlikte önce Kızılhaç organizasyonu için çalışan Bell, ardından Kahire'deki Arap Bürosu bünyesinde görev alır.[581] Kızılhaç'taki hizmetleri dolayısıyla kendisine madalya verilir.[582]

Bell'in Bu dönemde Osmanlı karşıtı olarak çalışmasının sebebi olarak mektup arkadaşı olan ve evlenmeyi de düşündüğü Dick Doughty-Wylie'nin Çanakkale Savaşı esnasında ölmüş olması gösterilir.[583] Bu durum gözlemden, harekete geçmesine sebep olur.[584]

İngiliz Hükûmeti için çalıştığı dönemlerde askeri ve istihbari birimlerin kullanması için raporlar hazırlar. İlk raporunda, Mezopotamya'da yaptığı gezilerin notlarından faydalanarak bölgenin yapısını analiz eder.[585] Bu rapor daha sonra *The Arab of Mesopotamia* adıyla yayımlanır. Bunun dışında yine İngiltere'nin Irak'ta kurduğu sivil yönetimi anlatan *Review of the Civil Administration of Mesopotamia* adında bir rapor daha kaleme alır. Bu rapor ülkenin işgal sonrası yaşadığı sosyo-kültürel ve idari değişiklikleri göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemde Musul sorunu ve Türkiye-Irak sınırının belirlenmesi hususunda da çalışan Bell, daha çok danışmanlık vazifesinde bulunur, aktif bir askeri görev almaz.[586] Zira o dönemde Irak'ın tarihi ve kültürü ile ilgili bilgi sahibi olan pek az insandan biridir.[587] Bu birikimi Bell'in İngilizler ile Araplar arasında bir köprü vazifesi görmesini sağlar.[588]

Bell'in 1917 yılında yazdığı ilk önemli rapor 2008 yılında Paul Rich tarafından düzenlenerek *Iraq and Gertrude Bell's The Arab of Mesopotamia* adıyla yayımlandı. Kitap iki bölümden oluşuyor. Kitaba da adını veren Mezopotamya Arapları adlı ilk bölümde Mezopotamya'daki Arap kabileleri incelenirken, Asya'daki Türkiye adlı

---

[581] Samet Yüce, "Britanya'nın Ortadoğu Politikası Ve Gertrude Bell", **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
[582] The National Archives (TNA), WO/372/23/2787.
[583] Jennifer Speake, **Literature of Travel and Exploration**, C:I, Taylor & Francis, New York 2003, s. 84.
[584] Howell, a.g.e, s. 179.
[585] Paul J. Rich, **Iraq and Gertrude Bell's The Arab of Mesopotamia**, Lexington Books, Lanham 2008, s. IV.
[586] Michael Handel, **Intelligence and Military Operations**, Routledge, New York 2013, s. 141.
[587] Lars Liam Herwig, "The Art of Occupation An Analysis of Three Case Studies", **University of Calgary Centre For Military And Strategic Studies**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 15.
[588] Stephen Jankiewicz, "Orientalists in Love Intimacy, Empire, and Cross-Cultural Knowledge, **Journal of World History**, Vol: 23, No: II, 2012, s. 362.

ikinci kısımda Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında bulunan toprakları mercek altına alınıyor. İlk kısımdaki bilgiler Arap kabileleri hakkında önemli bilgiler veriyor.[589] İkinci kısım ise Türkiye Mezopotamyası ile ilgili değişen düşüncelerini anlamamıza olanak sağlayacaktır.

Bell, raporda Kürtlerin Medlerin ardılı olduğunu iddia ederken,[590] Türkleri Turani kavimler olarak adlandırır.[591] Bunun yanında bölgede yaşayan Çerkezler, Ermeniler ve Süryaniler ile ilgili de analizler yapar. Raporun büyük kısmı günlükleriyle paralellik gösterir. Bu yüzden sadece günlüklerden ayrılan noktaları incelemek yerinde olacaktır.

Öncelikle Bell'in bu dönemde II. Abdülhamid'in politikalarıyla ilgili düşüncelerinin değiştiğini söyleyebiliriz. Bölgeyi gezdiği esnada II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamının halka olumlu yansıdığını gözlemledi.[592] Fakat bu raporda ise İttihat ve Terakki dönemini kaotik olarak nitelendirmekte ve II. Abdülhamid döneminde kötü de olsa bir düzen olduğunu kabul etmektedir.[593] Örneğin Milli İbrahim Paşa'nın etkin olduğu yıllarla ilgili, günlüklerinde çoğunlukla olumsuz değerlendirmelere yer verse de[594] raporda onun döneminde bölgenin Hristiyanlar için adeta bir sığınak olduğundan bahsetmektedir. İttihat ve Terakki tarafından Paşa'nın çocuklarının sürgün edildiğini ve yeğenlerinden birinin Bağdat'ta kendileriyle birlikte olduğunu belirtir.[595] Bell, Kürt halkının ağaların ve şeyhlerin baskısı altında ezilmekte olduğunu; dolayısıyla katliama uğrayan Hristiyanlardan daha kötü durumda olduklarını yazar.[596] Bu bölümde genel olarak Osmanlı yönetiminin ne kadar kötü olduğunu açıklar. Son olarak "Bu topraklar Osmanlı'nın elinde oldukça barış ve güvenlik için sadece küçük bir umut var." diyerek amaçlarını özetler.[597]

---

589 Ronald Leslie Colman, "Revolt In Arabia, 1916-1919: Conflict And Coalition In A Tribal Political System", **Columbia University Faculty of Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1976, s. 49.
590 Bell, **The Arab**, s. 163.
591 Bell, **The Arab**, s. 162.
592 Bell, **Amurath**, s. 332.
593 Gertrude Lowthian Bell, **The Arab of Mesopotamia**, Superintendent Government Press, Basra 1917, s. 169.
594 Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=959, 03.02.2016.
595 Bell, **The Arab**, s. 170.
596 Bell, **The Arab**, s. 168.
597 Bell, **The Arab**, s. 176.

Bell'in 1920 yılında yazdığı *Review of the Civil Administration of Mesopotamia* adlı rapor ise Musul'un işgali sonrası bölgedeki İngiliz yönetimini inceler. Türkçe'ye de çevrilen bu eser *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi* adıyla 2004 yılında yayımlandı. Rapor, Mezopotamya bölgesinin ele geçiriliş hikâyesini, bölgedeki Müslüman ve Gayrimüslim halkın yeni yönetime karşı tutumlarını ve yönetimin bölgedeki hizmetlerini anlatır. Büyük çoğunlukla bugün Irak sınırları içerisinde kalan bölgeyi anlatan Bell, kısmen bugün Türkiye'ye bağlı olan yerlere de atıflar yapmaktadır.

Bell, raporun Musul'un işgalini anlattığı bölümünde Musul alındıktan sonra Cizre-Nusaybin hattının güneyinde kalan bölgelerin Türk tarafında kaldığını belirtir.[598] Musul'un doğu ve güneydoğusunda, özellikle de Süleymaniye'de yaşayan Barzani ve Talabani ailelerinin İngiliz yanlısı olduklarını[599] fakat daha kuzeydeki aşiretlerin Türk yanlısı olduklarını yazar. Buna sebep olarak da kuzeydeki Kürtlerin yaşanan Gayrimüslim-Müslüman çatışmaları için suçlanmaktan ve cezalandırılmaktan korktuklarını ileri sürer.[600] Kendi gözlemleri dahi bölgede otorite eksikliğinden kaynaklanan çatışmalar olduğunu göstermesine rağmen bu savı raporunda işlemesi ilginçtir. Bugün devlet arşivlerinden ulaşılabilecek pek çok belgede, Urfa,[601] Diyarbakır,[602] Maraş[603] gibi yerlerde Ermenilere yapılan saldırıların devlet tarafından değil, devlete rağmen yapıldığı açıkça görülebilir. Bu dönemde bölgede kamuoyu çalışmaları yapan Binbaşı Noel'e de pek çok atıf yapar. Binbaşı Noel Kürtlere, katliamları Türklerin doğrudan emirleriyle yaptıklarını kabul etmelerini ve sadece gasp ettikleri toprakları geri vermelerini önerir.[604] Böylece İngilizlerin bölgeyi ele geçirebilmek için Kürtleri kullanmaları kolaylaşacaktır. Noel, Kürt Ulusal Komitesi ve Kürt Kulübü diye tarif ettiği oluşumların Türk yanlısı olduklarını ve katliamlardan sorumlu olduklarını anlatır. Bununla birlikte bu oluşumların aynı zamanda bağımsızlık amacında olduklarını da ekler.[605]

---

[598] Gertrude Lowthian Bell, **Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi**, (Çev: Vedii İlmen), Yaba, İstanbul 2004, s. 97.
[599] Bell, **Mezopotamya**, ss. 118-119.
[600] Bell, **Mezopotamya**, ss. 117-118.
[601] BOA, DH.ŞFR/488-115-1.
[602] BOA, DH.ŞFR/482-83-1.
[603] BOA, DH.ŞFR/486-121-1.
[604] Bell, **Mezopotamya**, s. 134.
[605] Bell, **Mezopotamya**, s. 132-133.

Bell, raporunda bağımsız bir Kürt devletinin başına geçmek için pek çok kişinin talip olduğunu söyler. Bunlar, Milli Aşireti'nden Şeyh Mahmut, Şemdinan Aşireti'nden Abdülkadir, Bedirhan Aşireti ve Paris'ten Şerif Paşa'dır.[606] Milli Aşireti'nden Şeyh Mahmut Atatürk'ün Nutuk adlı eserinde de yazdığı gibi 1920 yılında Siverek civarında, Fransızların da yardımıyla bir isyan tertipler fakat muvaffak olamaz.[607] Bell, Kürt Kulübü'nün kapanması ile ilgili de şunları yazar:

> Eylül ayında Binbaşı Noel, Bedirhan ailesinin iki üyesi, Kamuran ve Celadet Bedirhan'la Halep'ten yola çıktı. Antep'ten Malatya'ya kadar olan bölgedeki halkın -ki toplamın %70-80'i demektir- Kürt ulusçuluğuna bağlı olduğunu, gönderdiği raporda bildirdi. Bunların Diyarbakır ve Mardin Kürtlerinden ayrılığı, Türklere karşı oluşlarındaydı. Kendisi bu ayrıcalığı o yörenin Şii olmasına bağlıyordu. Ermeni sorunu yoktu, çünkü orada Ermeni azdı. Türk savunma birliği bu görevden işkillendi. Binbaşı Noel 'in, Osmanlı kontrolünün dışında bağımsız bir Kürdistan kurmak için karışıklık çıkartacağından korktu. Bu geziyi onaylayan Damat Ferit'i, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına ihanetle suçladılar. 13. Kolordu 'ya komuta eden Ahmet Cevdet, iki Bedirhanlı'yı tutuklamaya kalktı. Durumun güç bir biçim almasıyla, Mısır'daki başkomutan tarafından, Binbaşı Noel ve kendisine eşlik edenler Malatya'dan çağrıldılar. İstanbul'daki Kürt Ulusal Derneği, Türklerin eylemini protesto etti. Onlara göre Malatya olayı Kürt duygu ve onuruna yapılmış bir hakaretti. Kürt ve Türk ulusal partileri arasındaki ayrılık o günden sonra daha belirgin oldu. Mustafa Kemal'in yandaşları kentlerdeki bütün Kürt Kulüplerini kapattılar, Kürt bağımsızlığını destekleyenlere karşı önlemler aldılar. Türklerin arasında bile Ulusal Savunma Birliği'nin fazla ileri gittiğini düşünenler var. Anadolu köylüsü silahaltına çağrılmaktan, anavatan için bile olsa bıkmıştır. Mustafa Kemal dinginliğin ve zenginliğin gelmesine bir engel oluşturuyor. Bu duygular daha başlangıç aşamasındadır.[608]

Binbaşı Noel'den iktibas ettiği bir kısımda Yunanların İzmir'i işgal etmesinin Doğuda Türkler tarafından Batı düşmanlığı için kullanıldığını belirtir. Bu durumu "Türkler Diyarbakır'ı İzmir'e benzetiyorlar. 'Önce İngilizler gelip burayı ele geçirecekler, daha sonra da Ermenilere verecekler.' diye propaganda yapıyorlar." şeklinde açıklamıştır.[609]

Bell, Diyarbakır ve Urfa'da İttihat ve Terakki üyelerinin milli mücadele için halkı örgütlediğini söyler. Bu amaçla aşiretlerden adam toplandığından bahseder.

---

[606] Bell, **Mezopotamya**, ss. 138-139.
[607] Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C:II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, ss-448-449.
[608] Bell, **Mezopotamya**, s. 140.
[609] Bell, **Mezopotamya**, s. 133.

Mark Sykes'ın Nusaybin ve civarındaki bölgelere bir elçi gönderip İngiliz koruması teklif ettiğini fakat küçük bir azınlık dışında olumsuz yanıt aldığını yazmıştır.[610]

Bu önemli rapordan İngilizlerin Musul'un kuzeyindeki bölgeyi de kontrol etme amacında olduklarını görebiliriz. Hem Hristiyanların yaşadığı olumsuzlukları telafi etmek istemekte hem de onlara bu sorunları yaşatan Kürtleri yanlarına çekmek için çalışmaktadırlar. Bu yüzden yaşanan olayları Türk yönetimine bağlama yoluna giderler. Bell, Türkiyeli Süryanilerin Ermeniler gibi bir katliama uğramadığını belirtirken sadece Hakkâri'deki Nasturilerin topraklarından atıldığını söyler.[611] Fakat İngilizler Hakkâri'de Hıristiyanları İran'a süren ve katleden Şikak Aşireti'nin reisi Simko Ağa ile dahi anlaşma girişiminde bulunmuşlardır.[612]

Bell, raporların yanı sıra aktif diplomatik görevlerde de yer aldı. Bu dönemde savaş sonrası sınırların şekillenmesinde önemli katkılarda bulundu. O dönemde İngiltere'nin hedefi Suriye, Irak ve Arap Yarımadası'nı içine alan ve Şerif Hüseyin idaresinde bir Arap Krallığı kurmak ise de[613] bunu başaramadı. Sonuç olarak Kahire Konferansı sonrasında 1921 yılında İngiliz mandası altında bir Irak Krallığı kurulması ve başına da kral olarak Haşimi ailesinden Faysal'ın getirilmesi kararlaştırıldı.[614] Faysal'ın kardeşi Abdullah ise Ürdün'ün başına getirildi.[615] Konferansa Bell de katılmıştı ve krallığın kuruluşunda da önemli bir rol oynadı.[616] John Philby'nin karşı çıkmasına rağmen[617], T. E. Lawrence ile birlikte Şerif ailesinin Arapların yöneticisi olması fikrini en çok dillendiren isimdi.[618] Ülkenin Sünniler tarafından yönetilmesi gerektiğini savunurken,[619] Faysal'ın kral olabilmesi için de Irak'taki aşiret

---

[610] Bell, **Mezopotamya**, s. 131.
[611] Bell, **Mezopotamya**, s. 138.
[612] Bell, **Mezopotamya**, s. 138.
[613] James L. Gelvin, "Popular Mobilization and the Foundations of Mass Politics in Syria, 1918-1920", **Harvard University History and Middle Eastern Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1992, s. 76.
[614] Charles Tripp, **A History of Iraq**, Cambridge University Press, Cambridge 2002. 47.
[615] Lawrence Paul Goldrup, "Saudi Arabia 1902-1932 The Development of a Wahhabi Society", **University of California Islamic Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1971, s. 353.
[616] Sara Reguer, "Winston Churchill And The Shaping Of The Middle East, 1919-1922", **Columbia University Faculty of Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1976, s. 133.
[617] James G. Coates, "The Influence Of T. E. Lawrence On British Foreign Policy In The Middle East 1918-1922", **McGill University Faculty of Graduate Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1966, s. 98.
[618] Saad Basheer Eskander, "Britain's Policy Towards The Kurdish Question, 1915-1923", **The London School Of Economics And Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1999, s. 135.
[619] Tripp, a.g.e, s. 39.

liderlerinden de destek topladı.[620] Buna rağmen Bell, Manda yönetiminin yüksek sesle dillendirilmemesi taraftarıydı.[621] Kahire'deki Arap Bürosu'ndan sonra Basra'ya geçen Bell bu yeni devletin şekillenmesi için çalışmasını sürdürdü.[622] Bell, Arapların düşünce tarzını ve tepkilerini anlamaya çalıştı.[623]

Irak'ın kurulmasıyla birlikte Bell'in vazifesi henüz bitmemişti. Zira Türkiye-Irak sınırı henüz belirlenmediği için kuzeyden gelebilecek bir saldırı tüm dengeyi bozabilirdi. Bell, Babasına yazdığı bir mektupta sınırların belirlenmesiyle ilgili yaşadığı zorlukları anlatmaktadır. Türklerin Cizre'ye asker gönderdiğini, kendilerinin de Musul'a yığınak yaptığını söyler. Bunun yanı sıra Irak Kralı Faysal, Mardin ve Nusaybin gibi Arapların çoğunlukta olduğu yerlerde tarafsız bir devletin gözetimiyle halk oylaması yapılması gerektiğini, ülkesini savunmak için kanının son damlasına kadar savaşacağını Bell'e iletir.[624] Babasına yazdığı pek çok mektupta Türklerin kuzeyden gelebilecek saldırıları ve bölgedeki nüfuzları ile ilgili endişelerini anlatır. Bölgedeki Türk propagandasına atıf yaparken Bağdat'taki Sünnilerin bile başlarında emir olarak bir Türk'ü görmeyi yeğlediklerine değinir.[625] Lozan'da sorunun çözülememesi halinde karşılaşabilecekleri bir saldırıda yardım alabilmek için Kürtlerle arayı iyi tutmaya çalıştığını da yazar babasına.[626]

Bell, 1925'teki Şeyh Said Hadisesinden de bahseder mektuplarında. Şubat ayında yazdığı mektupta bu isyanın Türklerin bölgede ellerini güçlendirmek için kurduğu bir tertip olduğunu düşünen yorumlara yer verir. Bu olaydan nasıl bir çıkar sağlanabileceğine kafa yorar.[627] Daha sonra Nisan'da yazdığı mektupta ise isyanın bastırılmak üzere olduğundan ve bu hareketin kendi bölgelerine sıçramasından endişe

---

[620] Ali A. Allawi, **Faisal I of Iraq**, Yale University Press, New Haven 2014, s. 362.
[621] Abdul Qadir al-Yoosef, "A Study In The Liberative Movement Of Iraq 1908-24", **University of Iowa Department of History**, Basılmamış Doktora Tezi, 1954, s. 120-121
[622] David G. Lamb, "The British Mandate In Iraq The Reasons For Its Failure, And The Concomitant Results On That Country, 1920-1932", **California State University Dominguez Hills**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 16.
[623] Theyab M. Alburaas, "The Anglo-Iraqi Relationship Between 1945 and 1948", **University Of North Texas Department Of History**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s. 7.
[624] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=609, 03.02.2016.
[625] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=451, 03.02.2016.
[626] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=606, 03.02.2016.
[627] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=799, 03.02.2016.

ettiğinden söz eder.[628] Zira zaman zaman İngilizler'in elindeki bölgelerde de bazı aşiretler dini sebeplerden ötürü ayaklanmaktadırlar.[629] Bu ayaklanmaları önleyebilmek için dost ve düşman kabilelerin bir listesini de yapar.[630] Bell'e göre bu bölgedeki anarşinin tek sebebi Osmanlı Devleti'nden kalma köhne yönetim anlayışıdır.[631]

Bu dönemde İngilizler'in Musul için ısrar etmelerinin sebebi stratejik öneminin yanısıra önemli petrol yataklarına da sahip olmasındandır.[632] Bell, sınır belirleme komisyonlarına aktif olarak katılmasa da Musul'un Irak topraklarında kalması için var gücüyle çalıştı.[633] 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan Ankara Anlaşması ile de Musul resmi olarak Irak toprakları içinde kaldı.[634] Kuzeydeki sınırın yanı sıra Irak'ın güneydeki Suudi Arabistan ile olan sınır probleminin çözülmesi için de taraflar arasında arabuluculuk yaptı.[635] İngiltere'nin menfaatlerine karşı olacak seviyede Suud ailesini destekleyen John Philby gibi vatandaşlarının aksine Bell, ülkesinin çıkarlarını hep ön planda tuttu.[636]

Politik çalışmaların yanı sıra Irak Müzesi'nin kurulması için gayret gösterdi ve yaşamının son zamanlarında bu işe yoğunlaştı.[637] Irak'ın arkeolojik önemini fark eden

---

[628] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=819, 03.02.2016.

[629] William Spencer, "The Mosul Question In International Relations", **The American University Department of International Relations And Organization**, Basılmamış Doktora Tezi, 1965, s. 44.

[630] Amal Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered The Role of Tribes in National Politics", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 3, No: 2, 1972, s. 133.

[631] Kamal Abdal-Rahman Salman, "The Ottoman And British Policies Toward Iraqi Tribes: 1831 to 1920", **The University of Utah Department of Languages and Literature**, Basılmamış Doktora Tezi, 1992, s. 153.

[632] Scott Thomas Waalkes, "International Institutions and State Formation Outcomes in Kuwait and Southwest Iran, 1899-1928", **University of Virginia Woodrow Wilson Department of Government and Foreign Affairs**, Basılmamış Doktora Tezi, 1996, s. 72.

[633] Howell, a.g.e, s. 45.

[634] Paul Lamont Hanna, "The Mosul Question", **Stanford University History Department**, Basılmamış Doktora Tezi, 1936, ss. 258-259.

[635] George Ogden Linabury, "British-Saudi Arab Relations, 1902-1927: A Revisionist Interpretation", **Columbia University Faculty of Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1970, s. 217.

[636] Dorothy A. Fontaine, "Going Native in the Twentieth Century", **Rice University**, Basılmamış Doktora Tezi, 2001, s. 113.

[637] James Cuno, **Who Owns Antiquity?: Museums and the Battle Over Our Ancient Heritage**, Princeton University Press, Princeton 2010, s. 55.

ve eserleri korumak için çalışan ilk önemli kişilerden biri oldu.[638] Ülkenin sosyal gelişimine de destek veren Bell kadınlar için okul açılmasına da yardımcı oldu.[639]

Bell, Türkiye-Irak sınır anlaşmasının imzalanmasından yaklaşık bir ay sonra 12 Temmuz 1926 tarihinde, Bağdat'taki evinde yüksek dozda uyku ilacı alarak intihar etti.[640] Bağdat'taki İngiliz mezarlığına gömülen Bell için büyük bir tören düzenlendi. Ölümünden sonra Vita Sackville-West[641], Janet E. Courtney[642], John Philby,[643] David Hogarth,[644] Franz Babinger[645] gibi önemli kişiler hakkında anma yazıları yazdı. Ayrıca New York Times gazetesinde de ölümünden duyulan üzüntüyü anlatan bir makale yayımlandı.[646] İngiltere'de halen faaliyet gösteren *Britanya Irak Çalışmaları Enstitüsü* de Gertrude Bell'in anısına kuruldu.[647]

---

[638] Hind A. Haider, "Nationalism, Archaeology And Ideology In Iraq From 1921 To The Present", **McGill University Institute of Islamic Studies**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 34.
[639] Noga Efrati, "The Other 'Awakening' in Iraq The Women's Movement in the First Half of the Twentieth", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol: 31, No: II, 2004, s. 157.
[640] Brian Fagan, **Archaeologists: Explorers of the Human Past**, Oxford University Press, New York 2003, s. 85.
[641] Vita Sackville-West, "Gertrude Bell In Bagdad", **The Nation and Athenaeum**, Vol: 39, No: XVI, 24 Temmuz 1926, s. 469.
[642] Janet E. Courtney, "Gertrude Bell", **The North American Review**, Vol: 223, No: 833, 1926-1927, s. 656.
[643] John Philby, "Gertrude Bell", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No: 4, 1926, s. 804.
[644] David George Hogarth, "Obituary Gertrude Lowthian Bell", **The Geographical Journal**, Vol: 68, No: IV, 1926, s. 363.
[645] Franz Babinger, "Miss Gertrude Lowthian Bell", **Der Islam Zeitschrift Für Geschichte Und Kultur Des Islamischen Orients**, No: 16, 1927, s. 126.
[646] Marguerite Harrison, "Gertrude Bell: A Desert Power", **The New York Times**, 07.18.1926.
[647] Suzanne E. Bott, "Mapping the Heart of Mesopotamia A Bittersweet Legacy in the Landscape of War", **Near Eastern Archaeology**, Vol: 78, No: III, 2015, s. 167.

SONUÇ

Doğu üzerine çalışan ve oryantalist olarak tanımlanan Batılı araştırmacıların günümüzde sıklıkla ortak bir amaca hizmet ediyor olduğu düşünülür. Bu insanların özel eğitimler aldıkları ve ülkelerinin yayılmacı politikalarına ideolojik ve bilimsel altyapı hazırlamak için Doğu'ya gönderildikleri varsayılır. Edward Said'in Oryantalizm adlı eserinin bu algının oluşmasındaki rolü büyüktür. Oysa bu araştırmacıların çoğu Doğu'ya merak ettikleri için ve kendi istekleriyle geldiler. Ortaya koydukları eserlerin sömürgeci politikalar için kullanılması onların amacının bu olduğunu göstermez. Gertrude Bell de Doğu'yu gezen önemli isimlerden biridir. Onun bir ajan olarak nitelendirilmesinin sebebi I. Dünya Savaşı'ndan itibaren İngiltere'nin istihbarat biriminde aktif olarak görev almasından kaynaklanmaktadır.

Bell'i diğer oryantalistlerden ayıran nokta bilgiyi hem toplayan hem de kullanan tarafta olmasıdır. Ortadoğu'da seyahat ettiği yerlerin büyük kısmının sonradan Batı'lı devletlerin kontrolü altına girmesi ve Irak'ta üstlendiği vazifeler, amacının başından beri politik olduğu gibi bir düşünceyi doğuruyor. Oysa Bell'in yaşam öyküsü onun kendi başına buyruk hareket eden biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Bell'in seyahatlerini ve araştırmalarını ancak kendi istekleri ve hayalleri için gerçekleştirdiği söylenebilir. Kendi arzularının İngiltere Devleti'nin politikasıyla buluştuğu noktada da devlet için çalışmaya başlar. Amacının politik olduğunu kabul etmesek bile, Bell'in gözlem ve çalışmaları Mezopotamya'nın büyük kısmının Türk hâkimiyetinden çıkmasına yardımcı oldu. Fakat bölgenin önemsiz görülemeyecek bir kısmı I. Dünya Savaşı sonunda yine Türk hâkimiyetinde kaldı. Sonuç olarak bu çalışmanın bize gösterebileceği şey I. Dünya Savaşı'na yaklaşılırken, Türkiye Mezopotamyası'nın Bell'in gözünden nasıl göründüğüdür. Bell'in bu bölgedeki çalışmaları üzerinden tüm Batı Dünyası'nın niyetlerini okumak ise bilimsel yönteme uygun düşmez.

31 Mart Olayı'nın gerçekleştiği dönemde Bağdat'ta olan Bell, Sultan V. Mehmed Reşad tahta geçtiğinde ise Musul'dadır. Türkiye Mezopotamyası'na geldiği esnada II. Abdülhamid'in gidişinden doğan kargaşanın yerini belirsiz bir sakinliğe bıraktığına şahit olur. Bununla birlikte Fransız İhtilali sonrası güçlenen milliyetçi akımların etkisi etnik çeşitlilik açısından zengin olan bu bölgede istikrarı tehdit eden

en önemli unsurdur. Bell'in bölgedeki en önemli gözlemi otorite eksikliğidir. II. Abdulhamid döneminde tek merkeze bağlı olan yöneticiler artık inisiyatif almaktadırlar. Bazı durumlarda ise merkezi yönetimin gücü azaldığı için karar verme mekanizmaları durma noktasına gelir. Bu durum da gruplar arası çatışmaların önlenmesini zorlaştırmaktadır. Bell'in bölgeyi gezerken duyduğu baskın ve çatışma haberleri hep bu otorite eksikliğinin sonucudur. Bu gözlemleri de onu: "Türkler burayı kötü yönetiyor veya yönetemiyorlar." tarzında bir düşünceye iter. Bölgeyi gezerken takındığı tavır oldukça gerçekçidir. Zira Bell, herhangi bir çatışmaya şahit olmuş değildir. Basit bir hırsızlık vakasının dışında ciddi bir sorunla da karşılaşmaz. Fakat İngiltere için çalışmaya başladıktan sonra yazdığı raporlarda kullandığı agresif üslup gerçeklikten kopmaya başladığının göstergesidir.

Bell'in diğer bir gözlemi bölgedeki insanların bireysel silahlanmaya yönelmesidir. Bu yönelim tek başına otorite eksikliğiyle açıklanamaz. Bu durumun oluşmasına sebebiyet veren faktör; başta Gayrimüslimler olmak üzere bölgedeki insanların ülkeye olan aidiyet hissinin kalmamış olmasıdır. Askere gitmekten kaçınan Hıristiyanlar ve vergi vermemek için sürekli vilayet sınırlarında dolaşan bedeviler bu sonucu kanıtlar niteliktedir. Görünen o ki *Millet Sistemi* çökmüş ama yerine bir *Osmanlı Vatandaşlığı* inşa edilememiştir. İngiliz ve Fransız ordularında sayısı milyonlara yaklaşan Müslüman askerler görev yaparken, Osmanlı Ordusu, bırakın Hristiyanlar'ı; Arnavutlar'ı ve Araplar'ı bile askere almakta zorlanmaktadır. Bu boşluğu fark eden İngilizler; Kürtler ve Ermeniler gibi bir birine taban tabana zıt iki etnik bile grubu aynı amaç doğrultusunda kendi taraflarına çekebildiler. Fakat ilginçtir ki İngilizler'in Irak'ta kurmaya çalıştıkları ulus Osmanlı'nın son döneminde yaşadığı aidiyet sorunuyla boğuşmaya hala devam etmektedir.

Sonuç olarak, Gertrude Bell'in Türkiye Mezopotamyası'ndaki gezileri amacı ne olursa olsun bölgenin durumuyla ilgili ilk elden bilgiler vermesi açısından önem taşıyor. Zira günümüzde dahi istikrarın tam olarak sağlanamadığı bu bölgenin geçmişte yaşadığı sorunlar geleceğin çözümlerini içinde barındırmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu öncesine rastlayan bu dönemin daha ayrıntılı incelenmesi ülkenin yaşadığı sorunlara çözüm üretmesini kolaylaştıracaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO/146-41-1, BEO/ 3103-232665-3, BEO/104-82748-1, BEO/3020-226476-1, BEO/3566-267379-1, BEO/3566-267379-11, BEO/3566-267379-12, BEO/3566-267379-13, BEO/3566-267379-2, BEO/3566-267379-3, BEO/3566-267379-4, BEO/3566-267379-6, BEO/3566-267379-7, BEO/3566-267379-9, BEO/3753-281438-1, BEO/923-65-1, DH.MKT./2880-84-2, DH.ŞFR/482-83-1, DH.ŞFR/486-121-1, DH.ŞFR/488-115-1, İ..DUİT /116-54, İ..DUİT /2812-38-2

İngiltere Ulusal Arşivi (The National Archives)

WO/372/23/2787.

Gertrude Bell Arşivi (Newcastle University Gertrude Bell Archive)

Arşiv Ana Sayfası: http://www.gerty.ncl.ac.uk veya http://gertrudebell.ncl.ac.uk

1. Günlükler (148 adet, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries.php)
2. Mektuplar (24 adet, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letters.php)
3. Fotoğraflar (53 adet, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos.php)
4. Kişisel Albüm (1 adet, http://www.gerty.ncl.ac.uk/personalia.php)

BASILI YAYINLAR

AÇIKYILDIZ Birgül, **The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion**, IB Tauris, New York 2014.

AHMED Saad Noah, "*Desert Quest: French And British Writers In Arabia And North Africa, 1850-1950",* **University of Illinois Comparative Literature in the Graduate College**, Basılmamış Doktora Tezi, 1983.

ALBURAAS Theyab M., "*The Anglo-Iraqi Relationship Between 1945 and 1948",* **University Of North Texas Department Of History**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

ALLAWI Ali A., **Faisal I of Iraq**, Yale University Press, New Haven 2014.

ALQUWAIZANI Mohammed, "*Orientalism And Postcolonialism In Modern Arabic Thought Imaging And Counter-Imaging",* **University of Colorado Department of English**, Basılmamış Doktora Tezi, 2002.

ALTUN Ara, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1978.

ALTUNIŞIK İbrahim, *"Coğrafî Bakımdan Batman İli Yer Adları"*, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.

AL-YOOSEF Abdul Qadir, "*A Study In The Liberative Movement Of Iraq 1908-24",* **University of Iowa Department of History**, Basılmamış Doktora Tezi, 1954.

AMOIA Alba-Bettina Knapp, **Great Women Travel Writers: From 1750 to the Present**, Continuum, New York 2006.

ANDRUS A.N., *"Mardin"*, **The Missionary Herald**, Cilt: X, Sayı: 71, 1874.

ARMALAH Isḥāq, **Türkiye Mezopotamyası'nda Mardin**, (Çev: Turan Karataş), Nsibin Yayınevi, Södertälje 1993.

ATATÜRK Mustafa Kemal, Nutuk, C:II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.

BABINGER Franz, "*Miss Gertrude Lowthian Bell",* **Der Islam Zeitschrift Für Geschichte Und Kultur Des Islamischen Orients**, No: 16, 1927.

BAHRANI Zainab, **The Graven Image: Representation in Babylonia and Assyria**, University of Pennsylvania Press, Philedelphia 2011.

BAILEY Gemma Creighton, **Lady Margaret Hall: A Short History**, Oxford University Press, Oxford 1936.

BELL Gertrude Lowthian, **Amurath to Amurath**, E. P. Dutton And Company, New York 1911.

BELL Gertrude Lowthian, **Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi**, Çev: Vedii İlmen, Yaba, İstanbul 2004.

BELL Gertrude Lowthian, **Selected Letters of Gertrude Bell**, (Ed: Lady Richmond), Penguin, Harmondsworth 1957.

BELL Gertrude Lowthian, **Syria: Desert and the Sown**, William Heinemann, London 1907.

BELL Gertrude Lowthian, **The Arab of Mesopotamia**, Superintendent Government Press, Basra 1917.

BELL Gertrude Lowthian, **The Arab War, The Golden Cockerel Press**, London 1920.

BELL Gertrude Lowthian, **The Earlier Letters Of Gertrude Bell**, (Ed: Elsa Richmond), Liveright Publishing Corporation, London 1937.

BELL Gertrude Lowthian, **The Letters of Gertrude Bell**, C:I, (Ed: Lady Bell, D.B.E.), Boni and Liveright, New York 1927.

BELL Gertrude Lowthian-Marlia Mundell Mango, **The Churches and Monasteries of the Ṭur ʻAbdin**, Pindar Press, London 1982.

BELL Gertrude Lowthian-Rosemary O'Brien, **Gertrude Bell: The Arabian Diaries**, 1913-1914, Syracuse University Press, New York 2000.

BELL, Gertrude Lowthian, **Palace and Mosque at Ukhaidir: a Study in Early Mohammadan Architecture**, The Clarendon Press, Oxford 1914.

BELL, Gertrude Lowthian, **Safer Nameh: Persian Pictures**, Rıchard Bentley And Son, London 1894.

BELL, Gertrude Lowthian, **The Letters of Gertrude Bell**, C:II, (Ed: Lady Bell, D.B.E.), Boni and Liveright, New York 1927.

BERRİDGE G. R., **British Diplomacy in Turkey: 1583 to the Present; a Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2009.

BIRKETT Dea, **Spinsters Abroad: Victorian Lady Explorers**, Sutton Publishing, Phoenix 2004.

BITIS Alexander, **Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society, 1815-1833**, OUP/British Academy, London 2006.

BODLEY Ronald Victor Courtenay-Lorna Hearst, **Gertrude Bell**, Macmillan, London 1940.

BOGEN Anna, **Women's University Fiction, 1880–1945**, Routledge, New York 2015.

BORER Mary Irene Cathcart, **Willingly to School: A History of Women's Education**, Lutterworth Press, Cambridge 1976.

BOTT Suzanne E., "*Mapping the Heart of Mesopotamia A Bittersweet Legacy in the Landscape of War",* **Near Eastern Archaeology**, Vol: 78, No: III, 2015.

BOTTÉRO Jean, **Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods**, University of Chicago Press, Chicago 1995.

BOWEN Ann-John Pallister, **Understanding GCSE Geography: A For AQA Specification**, Heinemann, Oxford 2006.

BROTHERS Barbara-Julia Marie Gergits, **British Travel Writers:1876-1909**, Gale Research, Detroit 1997.

BURGOYNE Elizabeth, **Gertrude Bell: 1889-1914**, Ernest Benn, London 1958.

BURGOYNE Elizabeth, **Gertrude Bell: 1914-1926**, Ernest Benn, London 1961.

BURNETT D. Graham, **Masters of All They Surveyed: Exploration, Geography, and a British El Dorado**, University of Chicago Press, Chicago 2001.

COATES James G., "*The Influence Of T. E. Lawrence On British Foreign Policy In The Middle East 1918-1922",* **McGill University Faculty of Graduate Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1966.

COHEN Getzel M.-Martha Sharp Joukowsky, **Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists**, University of Michigan Press, Ann Arbor 2006.

COLLEY Ann C., **Victorians in the Mountains: Sinking the Sublime, Ashgate Publishing**, Furnham 2013.

COLMAN Ronald Leslie, "*Revolt In Arabia, 1916-1919: Conflict And Coalition In A Tribal Political System",* **Columbia University Faculty of Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1976.

COOPER Lisa, **In Search of Kings and Conquerors: Gertrude Bell and the Archaeology of the Middle East**, IB Tauris, New York 2016.

COTTERMAN William W., **Improbable Women: Five who Explored the Middle East**, Syracuse University Press, Syracuse 2013.

COURTNEY Janet E. H., **An Oxford Portrait Gallery**, Chapman & Hall, London 1931.

COURTNEY Janet E., "*Gertrude Bell",* **The North American Review**, Vol: 223, No: 833, 1926-1927.

COWLIN Dorothy, **A Woman in the Desert: the Story of Gertrude Bell**, Muller, London 1967.

CUNO James, **Who Owns Antiquity?: Museums and the Battle Over Our Ancient Heritage**, Princeton University Press, Princeton 2010.

CURZON George N., **Persia and the Persian Question**, Cilt:I, Routledge, New York 2013.

DARKE Diana, **Eastern Turkey, Bradt Travel Guides**, Chalfont St Peter 2014.

DARLING Linda T., **A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization**, Ruotledge, New York 2013.

DISKIN John Joseph, "*The Genesis Of The Government Educational System In Iraq",* **University of Pittsburgh Graduate Faculty in the School of Education**, Basılmamış Doktora Tezi, 1971.

DREES Ann Lawson, "*The Intrepid Gertrude Bell: Victorian Lady, Explorer Of The Middle Eastern Deserts, And Key Adviser To The New Iraqi Nation, 1868-1926",* **Texas Woman's Unıversity College of Arts And Sciences**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.

DUFFY John Dennis, "*Arabia Literaria: Four Visions of the East",* **University of Toronto**, Basılmamış Doktora Tezi, 1964.

DUNCAN Joyce, **Ahead of Their Time: A Biographical Dictionary of Risk-taking Women**, Greenwood Press, London 2002.

DÜNDAR Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

EFRATI Noga, "*The Other 'Awakening' in Iraq The Women's Movement in the First Half of the Twentieth",* **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol: 31, No: II, 2004.

FAGAN Brian, **Archaeologists: Explorers of the Human Past**, Oxford University Press, New York 2003.

FIRRO Kais, **A History of the Druzes**, E.J. Brill, Leiden 1992.

FISHER John, **Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916-1919**, Routledge, New York 2012.

FONTAINE Dorothy A., "*Going Native in the Twentieth Century",* **Rice University**, Basılmamış Doktora Tezi, 2001.

GAUNT David, *"Relations Between Kurds and Syriacs and Assyrians in Late Ottoman Diyarbekir"*, (Editör: Joost Jongerden-Jelle Verheij), **Social Relations in Ottoman Diyarbekir: 1870-1915**, BRILL, Boston 2012.

GELVIN James L., "*Popular Mobilization and the Foundations of Mass Politics in Syria, 1918-1920",* **Harvard University History and Middle Eastern Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1992.

GENERAL STAFF INDIA, **Plan For Operations In Turkish Mesopotamia**, Government Monotype Press, Simla 2014.

GHADBAN Ralph, **Die Libanon-Flüchtlinge in Berlin: Zur Integration Ethnischer Minderheiten, Das Arabische Buch**, Berlin 2000.

GOLDRUP Lawrence Paul, "*Saudi Arabia 1902-1932 The Development of a Wahhabi Society",* **University of California Islamic Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1971.

GOODMAN Susan, **Gertrude Bell**, Berg Publishers Limited, Leamington Spa 1985.

GÖYÜNÇ Nejat, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.

GRANT Asahel, **The Nestorians: Or, The Lost Tribes**, John Murray, London 1841.

GÜNEY Emrullah-Umut Güney, **Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları**, Nobel Yayınları, Ankara 2015.

HAIDER Hind A., "*Nationalism, Archaeology And Ideology In Iraq From 1921 To The Present",* **McGill University Institute of Islamic Studies**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.

HAILEY Charlie, "*Camp (Site) Architectures Of Duration And Place",* **University Of Florida**, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.

HANDEL Michael, **Intelligence and Military Operations**, Routledge, New York 2013.

HANNA Paul Lamont, *"The Mosul Question"*, **Stanford University History Department**, Basılmamış Doktora Tezi, 1936.

HARRISON Marguerite, "*Gertrude Bell: A Desert Power",* **The New York Times**, 07.18.1926.

HERWIG Lars Liam, "*The Art of Occupation An Analysis of Three Case Studies",* **University of Calgary Centre For Military And Strategic Studies**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

HILL Stephen, "*Gertrude Bell",* **Antiquity**, Vol: 50, Issue: 199-200, 1976.

HOBMAN Daisy Lucie, "*Gertrude Bell",* **The Contemporary Review**, No: 181, 1952.

HOGAN Eugene Lawrence, "*Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule Over Southeastern Syria (Transjordan), 1867-1914",* **Harvard University History and Middle Eastern Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 1991.

HOGARTH David George, "*Gertrude Bell's Journey to Hayil",* **The Geographical Journal**, Vol: 70, No: I, 1927.

HOGARTH David George, "*Obituary Gertrude Lowthian Bell",* **The Geographical Journal**, Vol: 68, No: IV, 1926.

HOWELL Georgina, **Gertrude Bell: Queen Of The Desert, Shaper Of Nations**, Pan Books, London 2015.

HULME Peter-Russell McDougall, **Writing, Travel and Empire: Colonial Narratives of Other Cultures**, I.B.Tauris, New York 2007.

HYLAND Francis P., **Armenian Terrorism: The Past, The Present**, The Prospects, Westview Press, Colorado 1991.

JANKIEWICZ Stephen, "*Orientalists in Love Intimacy, Empire, and Cross-Cultural Knowledge, **Journal of World History**, Vol: 23, No: II, 2012.*

JOHNSON Dale A., **Visits of Gertrude Bell to Tur Abdin**, New Sinai Press, USA 2007.

KAMM Josephine, **Daughter of the Desert: The Story of Gertrude Bell**, Bodley Head, London 1956.

KARPAT Kemal H., **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, The University of Wisconsin Press, Madison 1985.

KING Stephen Hobson, "*The British Successor States In The Post-War Middle East",* **Claremont Graduate School**, Basılmamış Doktora Tezi, 1978.

KISSINGER Henry, **Diplomacy**, Simon and Schuster, New York 2011.

KOHLSTEDT Matthew August, "*From Artifacts to People Facts: Archaeologists, World War II, and the Origins of Middle East Area Studies",* **The George**

Washington University The Faculty of The Columbian College of Arts and Sciences, Basılmamış Doktora Tezi, 2015.

KOSTYAL Karen M., "*Iraq's Queen Mother",* **MHQ The Quarterly Journal Of Military History**, Vol: 28, No: I, 2015.

KÖYMEN Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.

KUIPER Kathleen, **Mesopotamia: The World's Earliest Civilization**, The Rosen Publishing Group, New York 2010.

LAISRAM Pallavi Pandit, **Viewing the Islamic Orient: British Travel Writers of the Nineteenth Century**, Routledge, New Delhi 2014.

LAMB David G., "*The British Mandate In Iraq The Reasons For Its Failure, And The Concomitant Results On That Country, 1920-1932",* **California State University Dominguez Hills**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

LINABURY George Ogden, "*British-Saudi Arab Relations, 1902-1927: A Revisionist Interpretation",* **Columbia University Faculty of Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1970.

LUKITZ Liora, **A Quest in the Middle East: Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq**, I.B.Tauris, London 2006.

MACDONALD Robert L., "*A Land Without A People For A People Without A Land: Civilizing Mission And American Support For Zionism, 1880s-1929",* **Bowling Green State University Graduate College**, Basılmamış Doktora Tezi, 1970.

MACFIE Alexander Lyon, **The Eastern Question 1774-1923: Revised Edition**, Routledge, New York 2008.

MAZEL David, **Mountaineering Women: Stories by Early Climbers**, Texas A&M University Press, College Station 1994.

MCEWAN Morag Bell-Cheryl, "*The Admission of Women Fellows to the Royal Geographical Society",* **The Geographical Journal,** Vol: 162, No: III, 1996.

MCLOONE Margo, **Women Explorers of the World**, Capstone, Mankato 1999.

MONROE Elizabeth, "*Gertrude Bell (1868-1926)",* **British Society for Middle Eastern Studies**, Vol: 7, No: I, 1980.

MORATÓ Cristina, **Viajeras Intrépidas Y Aventureras**, Plaza & Janés, Barcelona 2007.

MUIR Ramsay, **The Making of British India, 1756-1858: Described in a Series of Dispatches, Treaties, Statutes, and Other Documents**, Manchester University Press, Manchester 1915.

MURPHEY Rhoads, **Ottoman Warfare, 1500-1700**, Ruotledge, New York 2006.

NAGHIBI Nima, "*Lifting the Veil on Global Sisters Contesting Imperialist Models Of Feminism For Contemporary Iran",* **University of Alberta Department of English**, Basılmamış Doktora Tezi, 2002.

NIBLOCK Tim, *"Social Structure And The Development Of The Saudi Arabian Political System"*, (Editör: Tim Niblock), **State, Society and Economy in Saudi Arabia**, Routledge, New York 2015.

NIELSEN Danielle Leigh, "*Reading The Empire From Afar: From Colonial Spectacles To Colonial Literacies",* **Case Western Reserve University Department of English**, Basılmamış Doktora Tezi, 2011.

ÖZCOŞAR İbrahim, *"19. Yüzyılda Mardin Süryanileri"*, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Doktora Tezi, 2006.

PARRY Oswald Hutton, **Six Months in a Syrian Monastery**, Horace Cox, London 1895.

PHILBY John, "*Gertrude Bell",* **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No: 4, 1926.

PURVIS June, **Women's History: Britain, 1850-1945: An Introduction**, Routledge, New York 2008.

RAMSAY William M. - Gertrude Lowthian Bell, **The Thousand and One Churches**, Hodder and Stoughton, London 1909.

REGUER Sara, "*Winston Churchill And The Shaping Of The Middle East, 1919-1922",* **Columbia University Faculty of Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1976.

RESMİ GAZETE, 11.12.2014/1334.

RICH Paul John, "*The Rule of Ritual in The Arabian Gulf, 1858-1947: The Influence of English Public Schools",* **University of Western Australia Department of Education**, Basılmamış Doktora Tezi, 1989.

RICH Paul John, **Iraq and Gertrude Bell's The Arab of Mesopotamia**, Lexington Books, Lanham 2008.

SACKVILLE-WEST Vita, "*Gertrude Bell In Bagdad",* **The Nation and Athenaeum**, Vol: 39, No: XVI, 24 Temmuz 1926.

SAID Edward W., Orientalism, Vintage Books, New York 1979.

SALMAN Kamal Abdal-Rahman, "*The Ottoman And British Policies Toward Iraqi Tribes: 1831 to 1920",* **The University of Utah Department of Languages and Literature**, Basılmamış Doktora Tezi, 1992.

SAWDAYEE Maurice M., "*The Impact of Western European Education on the Jewish Millet of Baghdad 1860-1950",* **New York University Department of Near Eastern Languages and Literatures**, Basılmamış Doktora Tezi, 1977.

SCHÖLLGEN Gregor, **Bagdad und Hedjazbahn: Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient**, Tümmel Verlag, Nürnberg 2003.

SEEDEN Helga, *"Western Archaeology and the History of Archaeological Sites"*, **The East And The Meaning Of History: International Conference** (23-27 Kasım 1992), Università Degli Studi Di Roma "La Sapienza." Dipartimento Di Studi Orientali, Roma 1994.

SHEPPARD Kathleen L., "*The Lady And The Looking Glass Margaret Murray's Life In Archaeology",* **University Of Oklahoma Graduate College**, Basılmamış Doktora Tezi, 2010.

SINCLAIR T.A., **Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey**, Cilt: III, Pindar Press, London 1989.

SKANDER Saad Basheer, "*Britain's Policy Towards The Kurdish Question, 1915-1923",* **The London School Of Economics And Political Science**, Basılmamış Doktora Tezi, 1999.

SORENSON John, "*Discourse Representation Power: British Narratives Of Travel In Arabia",* **University of Alberta Department of Anthropology**, Basılmamış Doktora Tezi, 1983.

SPEAKE Jennifer**, Literature of Travel and Exploration**, C:I, Taylor & Francis, New York 2003.

SPENCER William, "*The Mosul Question in International Relations",* **The American University Department of International Relations And Organization**, Basılmamış Doktora Tezi, 1965.

STORM Lise, *"Ethnonational Minorities in the Middle East: Berbers, Kurds, and Palestinians"*, (Editör: Youssef M. Choueiri), **A Companion to the History of the Middle East**, Blackwell Publishing, Malden 2005.

SYKES Mark, **Dar-ul-Islam, a Record of a Journey Through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey**, Bickers & Son, London 1904.

T.C. DİYARBAKIR VALİLİĞİ, **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1967.

T.C. DİYARBAKIR VALİLİĞİ, **Medeniyetler Kavşağında Bir İlçe Çınar**, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1967.

T.C. ŞIRNAK VALİLİĞİ, **Şırnak Kültür Envanteri**, (Editör: Mehmet Top), Anıt Matbaa, Ankara 2009.

TAUBER Eliezer, **The Formation of Modern Iraq and Syria**, Routledge, New York 2013.

TBMM TUTANAK DERGİSİ, 19. Dönem, 3. Yasama Yılı, 1. Birleşim, C:39, 1 Eylül 1993.

TC DÂHİLİYE VEKÂLETİ NÜFUS MÜDÜRİYET-İ UMUMİYESİ, **Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları**, Hilal Matbaası, İstanbul 1928.

TC İÇİŞLERİ BAKANLIĞI İLLER İDARESİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, **Köylerimiz: 1 Mart 1968 Gününe Kadar**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1968.

TC İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, **Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu**, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1946.

TEJIRIAN Eleanor H.-Reeva Spector Simon, **Conflict, Conquest, and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions in the Middle East**, Columbia University Press, New York 2012.

TRIPP Charles, **A History of Iraq**, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

TRIPP Charles-Paul Collins, **Gertrude Bell and Iraq: A Life and Legacy**, Oxford University Press, Oxford 2017.

TURAN Ahmet, *"Yezidiler"*, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:I, Sayı: 1, 1986, ss. 188-199.

TURAN Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

TUSON Penelope, **Playing the Game: Western Women in Arabia**, I.B.Tauris, New York 2003.

ÜNAL Muhittin, **Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864**, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001.

VALENTI Peter C., "*State-Building in Central Arabia Empires and Regional Actors at the Crossroads of al-Qasim",* **New York University Department of Middle Eastern and Islamic Studies**, Basılmamış Doktora Tezi, 2015.

VINOGRADOV Amal, "*The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered The Role of Tribes in National Politics",* **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 3, No: 2, 1972.

WAALKES Scott Thomas, "*International Institutions and State Formation Outcomes in Kuwait and Southwest Iran, 1899-1928",* **University of Virginia Woodrow Wilson Department of Government and Foreign Affairs**, Basılmamış Doktora Tezi, 1996.

WAGNER Heather Lehr, **Gertrude Bell: Explorer of the Middle East**, Chelsea House Publishers, New York 2006.

WALLACH Janet, **Çöl Kraliçesi**, (Çev: Püren Özgören), Can Yayınları, İstanbul 2015.

WINSTONE H.V.F., **Gertrude Bell**, Quartet Books, New York 1978.

WINSTONE H.V.F., **Ortadoğu Serüveni**, (Çev: Fuad Davudoğlu), Risale, İstanbul 1999.

YILDIZ İrfan-Zekai Erdal-Dursun Yıldız, *"Çınar İlçesindeki Kültür Varlıkları"*, (Editör: Yusuf Kenan Haspolat), **Medeniyetler Kavşağında Bir İlçe Çınar**, Uluslararası Piri Reis Kültür Ajansı, Ankara 2015.

YÜCE Samet, *"Britanya'nın Ortadoğu Politikası Ve Gertrude Bell"*, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

İNTERNET KAYNAKLARI

BİSMİL HABER, *"Bismil'in Köy Adı Köylerin Eski Adı, Köy Nufusları ve Köylerin İlçeye Uzaklıkları"*, http://www.bismilhaber.com/bismil-koyleri-koy-nufuslari-ve-ilceye-uzaklik-2709h.htm, 05.10.2016.

DERİK KÜLTÜR VE YARDIMLAŞMA DERNEĞİ, *"Köylerimiz"*, http://www.derikdernek.com/sayfa.asp?sayfaID=11, 11.10.2016

İDİL GÜNDEM, *"İnşaatı Devam Eden Camilere Ziyaret"*, http://www.idilgundem.com/haber/2211-insaati-devam-eden-camilere-ziyaret, 11.10.2016

NEWCASTLE UNIVERSITY, "*Gertrude Bell Archive*", http://www.gerty.ncl.ac.uk/, 03.02.2016.

SİLVAN EĞİTİM KÜLTÜR VE YARDIMLAŞMA DERNEĞİ, *"Köylerimiz"*, http://www.silvandernegi.org/web/silvan/koeylerimiz, 05.10.2016.

EKLER

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Gertrude Bell (1921)[648]

[648] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/personalia.php?photo_id=12, 03.02.2016.

1909 Yılına Ait Fotoğraflar

Fotoğraf 2: Gertrude Bell'in Hezil Çayı'nı geçişi ve bugünkü Türkiye topraklarına girişi.[649]

Fotoğraf 3: Papaz Mattai ve Kardeşi Şimon[650]

[649] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3372, 03.02.2016.
[650] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3374, 03.02.2016.

Fotoğraf 4: Cudi Dağı'nda Nuh'un Gemisi olarak bilinen yer.[651]

Fotoğraf 5: Cizre Ulu Camii Bahçesi[652]

[651] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3382, 03.02.2016.
[652] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3404, 03.02.2016.

Fotoğraf 6: Nusaybin Hatem Tay Kalesi[653]

Fotoğraf 7: Nusaybin Mor Evgin Manastırı[654]

[653] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3425, 03.02.2016.
[654] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3434, 03.02.2016.

Fotoğraf 8: Midyat Mor Abraham Manastırı[655]

Fotoğraf 9: Midyat Mor Philexenos Manastırı[656]

[655] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3478, 03.02.2016.
[656] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3486, 03.02.2016.

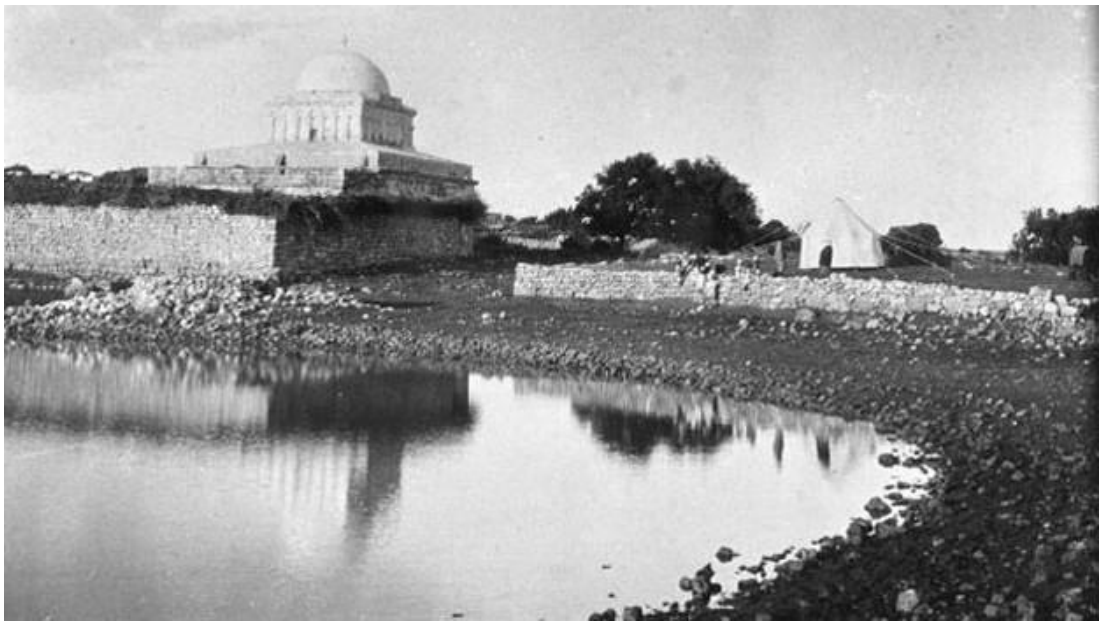

Fotoğraf 10: Midyat Barıştepe Köyü Mor Yakup Manastırı[657]

Fotoğraf 11: Midyat Altıntaş Köyü Mor İzozoel Kilisesi[658]

[657] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3497, 03.02.2016.
[658] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3515, 03.02.2016.

Fotoğraf 12: MidyatAnıtlı Köyü Meryemana Kilisesi[659]

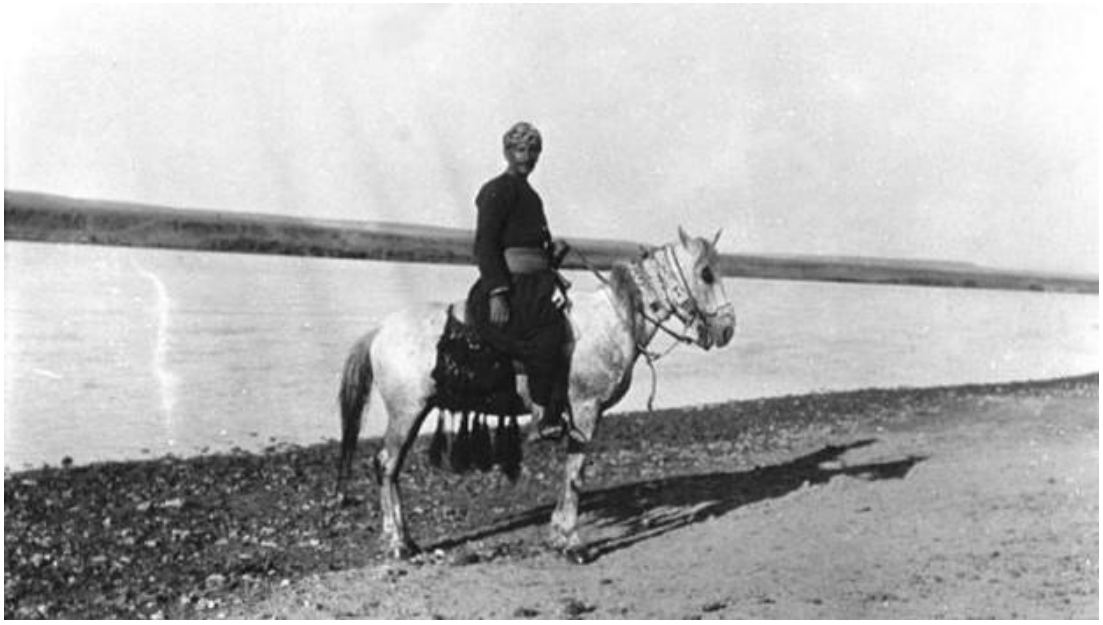

Fotoğraf 13: Gertrude Bell'in çalınan eşyaları için gelen askerler[660]

[659] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3528, 03.02.2016.
[660] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3555, 03.02.2016.

Fotoğraf 14: Midyatlı Çelebi Ağa ve adamları[661]

Fotoğraf 15: Gertrude Bell'in yardımcısı Fettuh[662]

[661] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3560, 03.02.2016.
[662] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3606, 03.02.2016.

Fotoğraf 16: Bismil yakınlarında Dicle Nehri'nden geçiş[663]

Fotoğraf 17: Diyarbakır Ongözlü Köprü[664]

[663] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3605, 03.02.2016.
[664] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3615, 03.02.2016.

Fotoğraf 18: Diyarbakır Surları Mardinkapı[665]

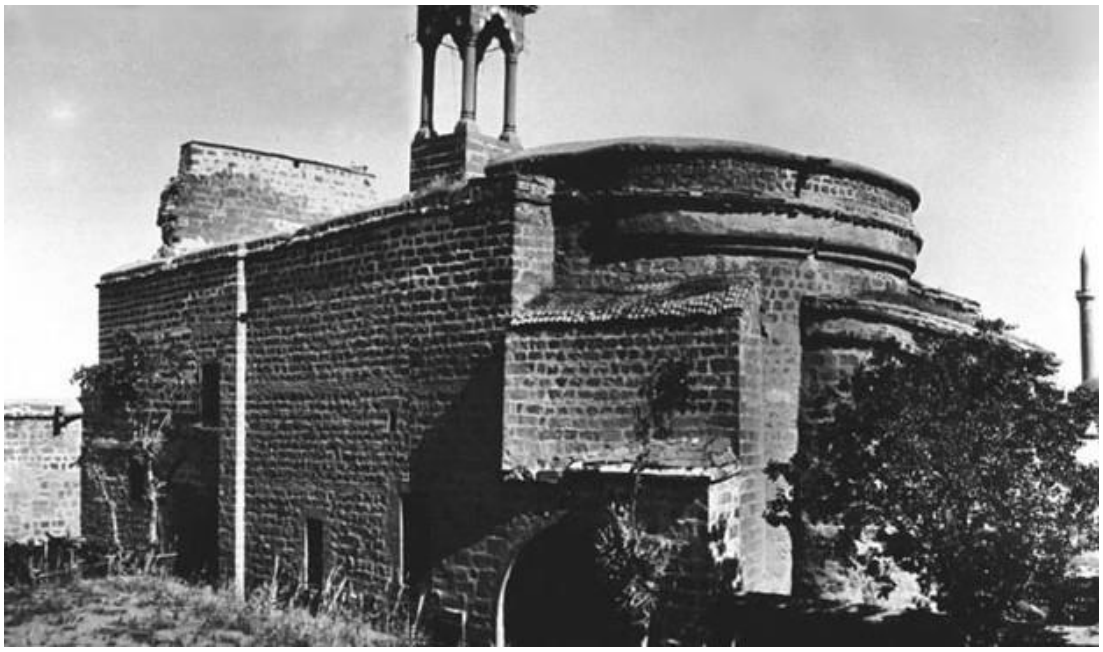

Fotoğraf 19: Diyarbakır İçkale Hz. Süleyman Camii yanı[666]

[665] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3618, 03.02.2016.
[666] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3647, 03.02.2016.

Fotoğraf 20: Diyarbakır Ulu Camii avlusu[667]

Fotoğraf 21: Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi[668]

[667] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3659, 03.02.2016.
[668] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3683, 03.02.2016.

Fotoğraf 22: Ergani Aşağıkuyulu Köyü düğün alayı[669]

Fotoğraf 23: Elazığ Maden[670]

[669] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3692, 03.02.2016.
[670] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3695, 03.02.2016.

Fotoğraf 24: Elazığ Hazar Gölü[671]

Fotoğraf 25: Elazığ Harput[672]

[671] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3699, 03.02.2016.
[672] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3709, 03.02.2016.

Fotoğraf 26: Malatya İzoğlu Köyü Fırat Nehri'nden karşıya geçiş[673]

Fotoğraf 27: Malatya Battalgazi[674]

[673] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3719, 03.02.2016.
[674] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3747, 03.02.2016.

1911 Yılına Ait Fotoğraflar

Fotoğraf 28: Nusaybin Bağdat Köprüsü (Günümüzdeki Türkiye-Suriye sınırı)[675]

Fotoğraf 29: Nusaybin Mor Yakup Kilisesi[676]

[675] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5606, 03.02.2016.
[676] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5609, 03.02.2016.

Fotoğraf 30: Mardin Dara Harabeleri[677]

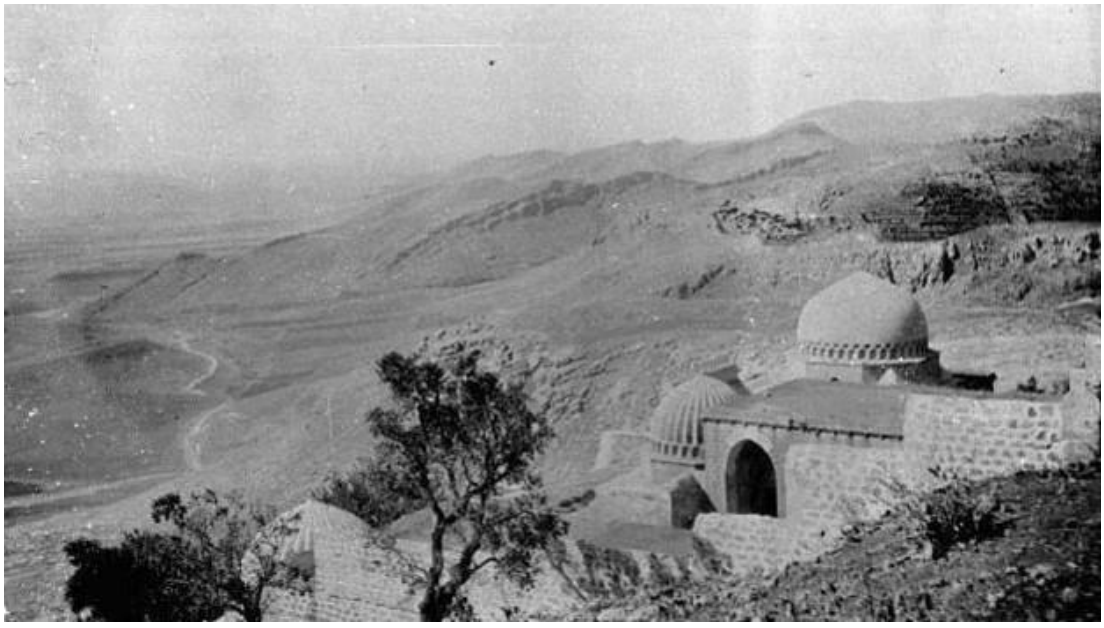

Fotoğraf 31: Mardin Dara Harabeleri[678]

[677] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5627, 03.02.2016.
[678] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5646, 03.02.2016.

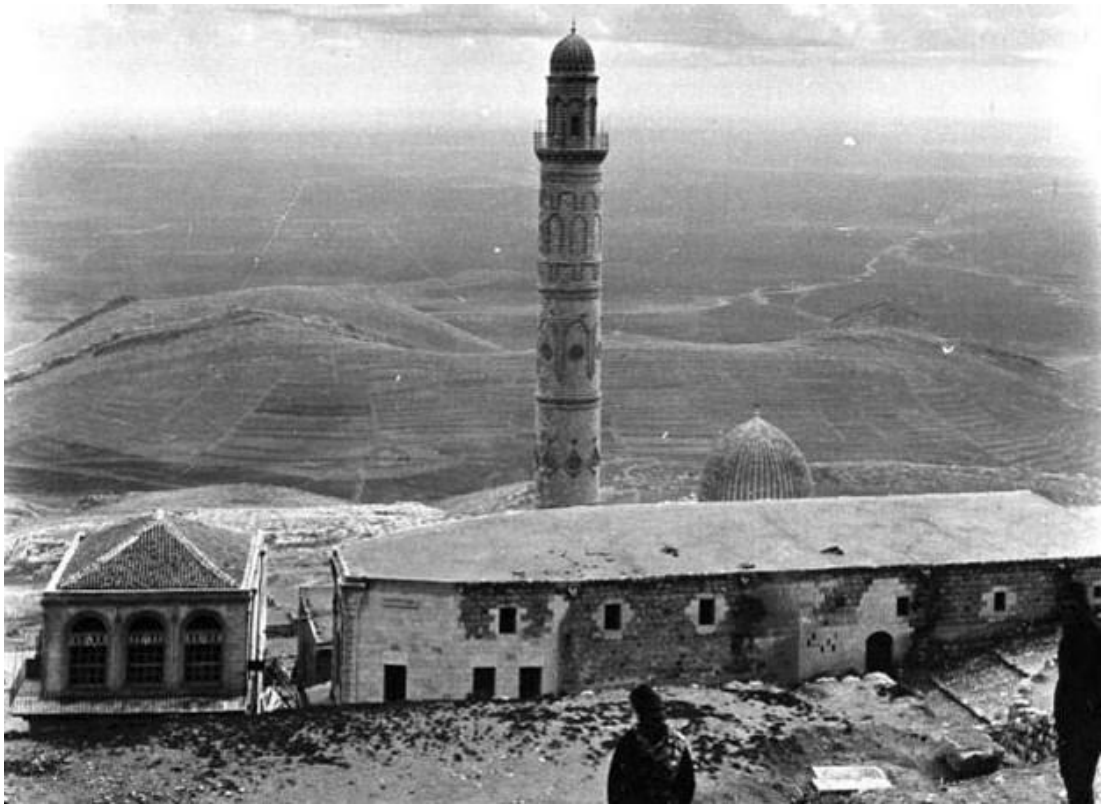

Fotoğraf 32: Mardin[679]

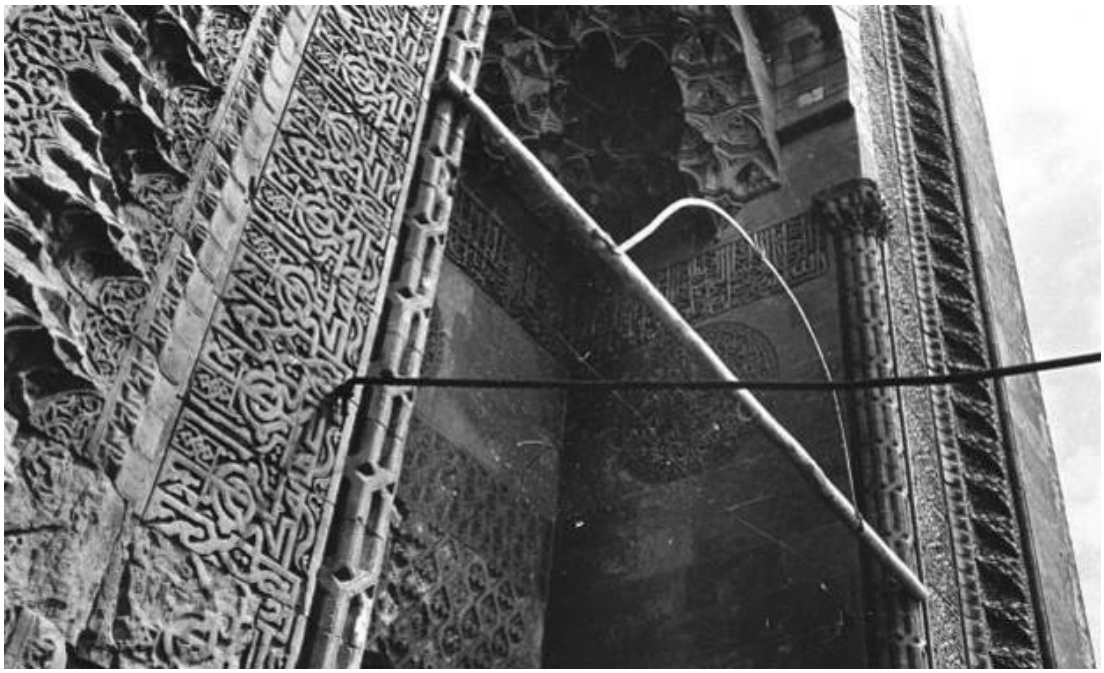

Fotoğraf 33: Mardin Kasımiye Medresesi[680]

[679] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5651, 03.02.2016.
[680] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5677, 03.02.2016.

Fotoğraf 34: Mardin Ulu Camii[681]

Fotoğraf 35: Mardin Zinciriye Medresesi[682]

[681] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5673, 03.02.2016.
[682] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5676, 03.02.2016.

Fotoğraf 36: Mardin Deyrulzafaran Manastırı[683]

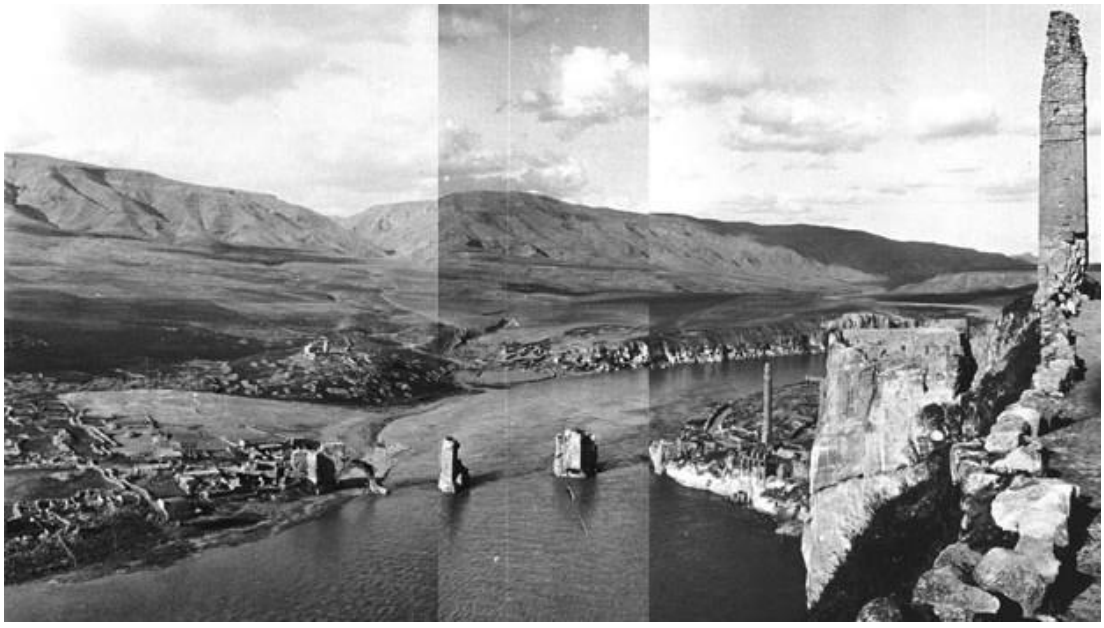

Fotoğraf 37: Midyat Deyrulumur Manastırı[684]

[683] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5682, 03.02.2016.
[684] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5714, 03.02.2016.

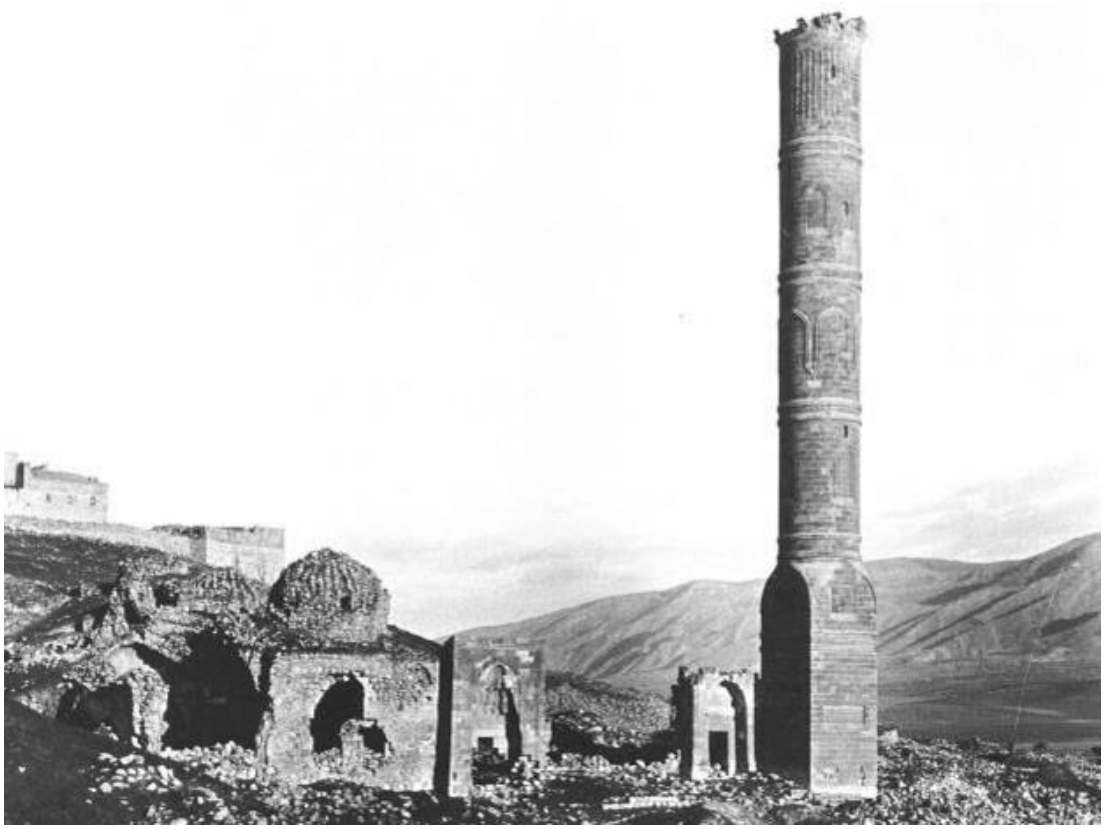

Fotoğraf 38: Gercüş[685]

Fotoğraf 39: Hasankeyf, kaleden görünüm[686]

[685] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5743, 03.02.2016.
[686] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5753, 03.02.2016.

Fotoğraf 40: Hasankeyf Sultan Süleyman Camii[687]

Fotoğraf 41: Hasankeyf Kale Kapısı[688]

[687] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5778, 03.02.2016.
[688] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5813, 03.02.2016.

Fotoğraf 42: Hasankeyf Zeynelbey Türbesi[689]

Fotoğraf 43: Malabadi Köprüsü[690]

[689] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5827, 03.02.2016.
[690] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5833, 03.02.2016.

Fotoğraf 44: Silvan[691]

Fotoğraf 45: Silvan Selahaddin Eyyübi Camii[692]

[691] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5834, 03.02.2016.
[692] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5852, 03.02.2016.

Fotoğraf 46: Diyarbakır İçkale St. George Kilisesi[693]

Fotoğraf 47: Viranşehir Oktagon[694]

[693] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5960, 03.02.2016.
[694] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6082, 03.02.2016.

Fotoğraf 48: Ceylanpınar yolundaki kervan[695]

Fotoğraf 49: Harran Kalesi[696]

[695] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6096, 03.02.2016.
[696] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6111, 03.02.2016.

Fotoğraf 50: Harran[697]

Fotoğraf 51: Şanlıurfa Halilurrahman Camii ve Balıklıgöl[698]

[697] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6175, 03.02.2016.
[698] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6143, 03.02.2016.

Fotoğraf 52: Şanlıurfa Kalesi[699]

Fotoğraf 53: Şanlıurfa, Midyat'tan Yemen'e giden tabur[700]

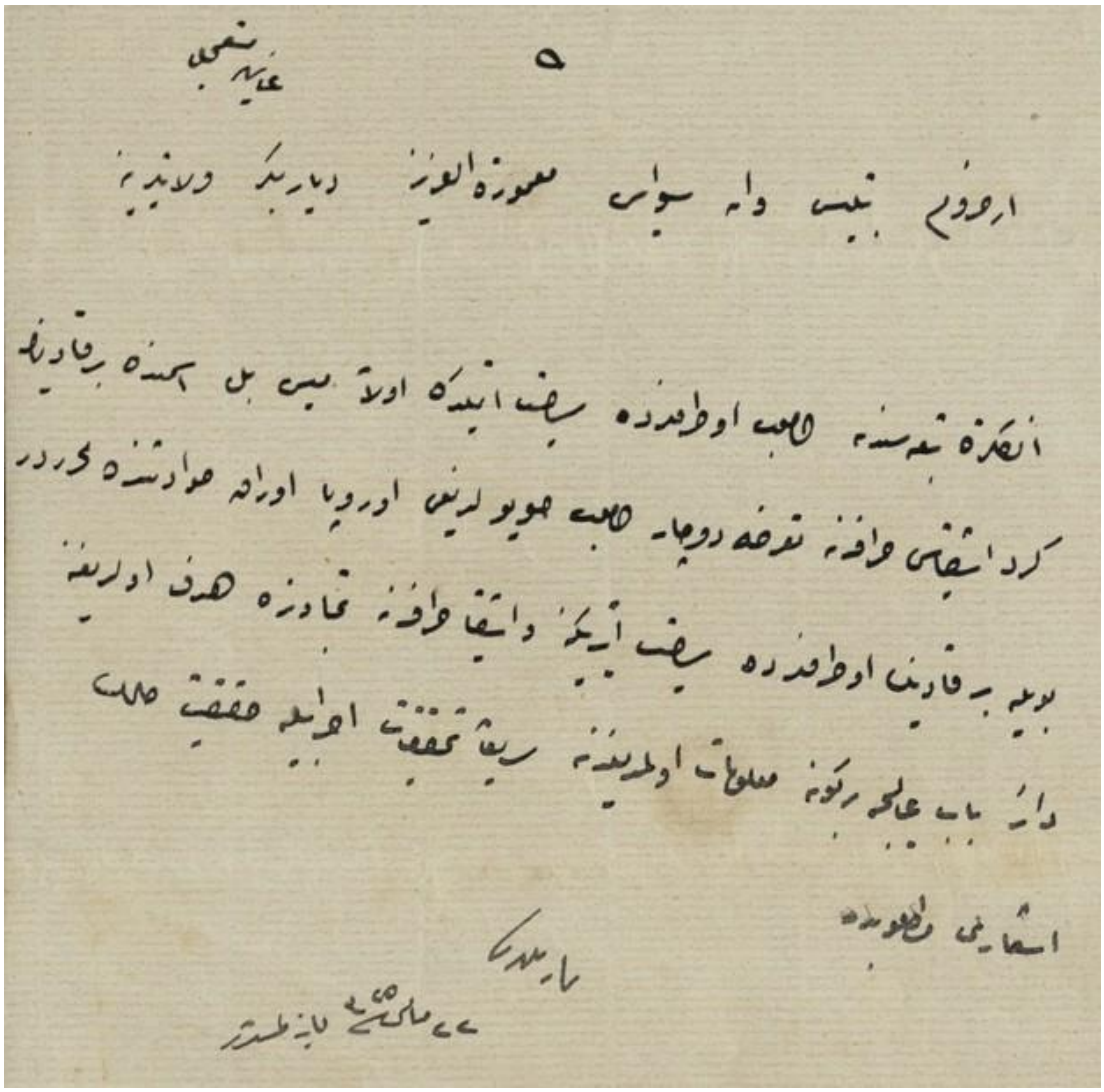
[699] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6149, 03.02.2016.
[700] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6158, 03.02.2016.

Fotoğraf 54: Fırat Nehri'nden Birecik'in görünümü[701]

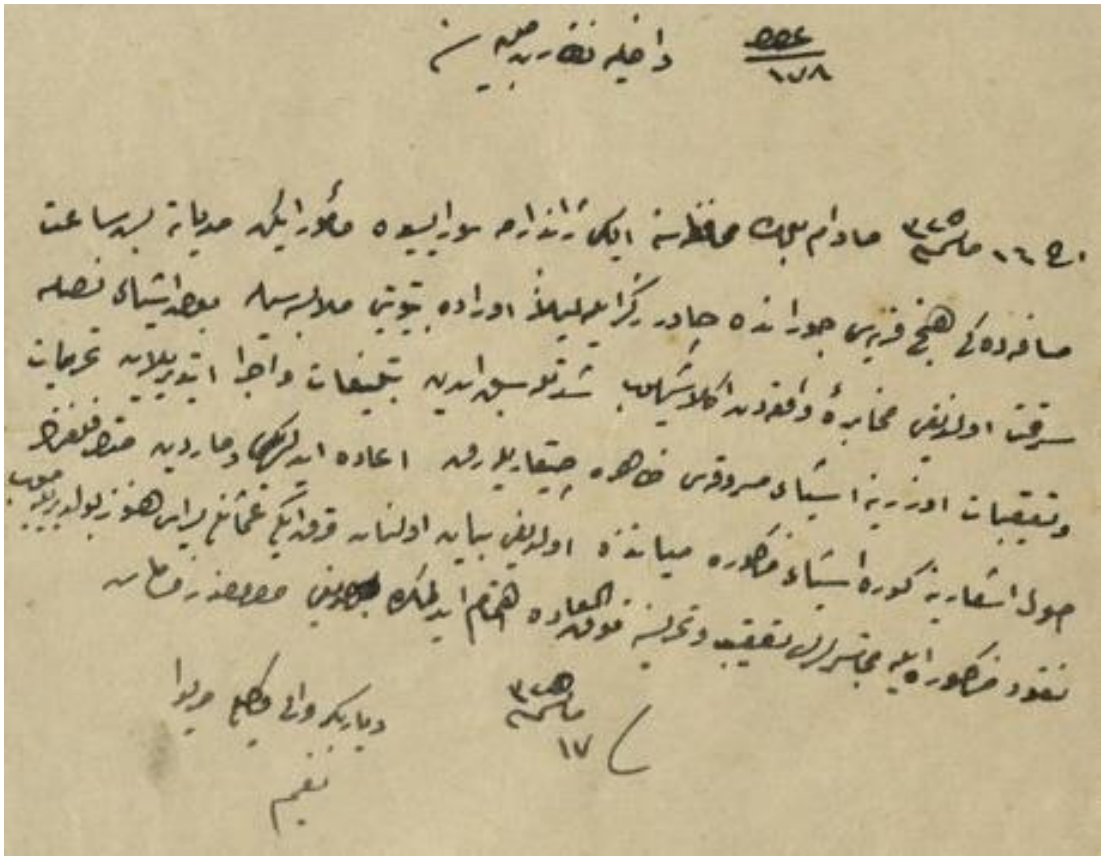
[701] Newcastle University, Gertrude Bell Archive, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=6168, 03.02.2016.

ARŞİV BELGELERİ

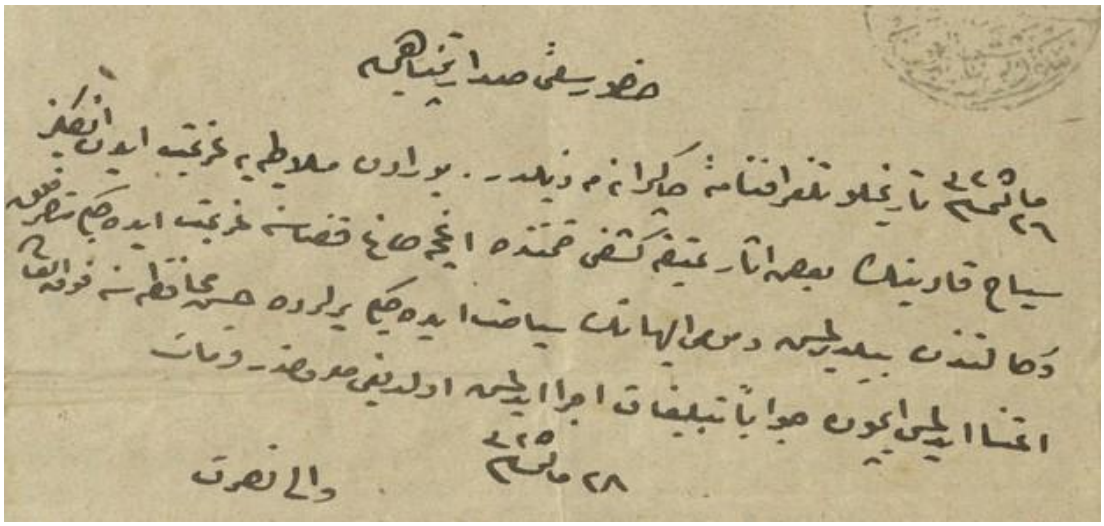

Belge 1: Gertrude Bell'in eşyalarının çalınması olayının Avrupa basınında abartılması üzerine olayın soruşturulmasının talep edildiği, Doğu'daki vilayetlere gönderilen yazı[702]

[702] BOA, BEO/3566-267379-2.

Belge 2: Gertrude Bell'in yaşadığı olayın soruşturulmasını talep eden yazıya Diyarbekir Vilayet'inden gelen cevap.[703]

Belge 3: Gertrude Bell'in Malatya tarafında olduğunu, güvenliğine dikkat edildiğini söyleyen ve Mamûretü'l-Azîz Vilayeti'nden gelen cevap.[704]

[703] BOA, BEO/3566-267379-4.
[704] BOA, BEO/3566-267379-5.